

EKONOMİ, POLİTİKA & FİNANS ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF RESEARCH IN ECONOMICS, POLITICS & FINANCE

Cilt: 3, Sayı: 3, 2018
Volume: 3, Issue: 3, 2018

e-ISSN: 2587-151X

EKONOMİ, POLİTİKA & FİNANS ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Journal of Research in Economics, Politics & Finance

EDİTÖR

Doç. Dr. Ersan Ersoy
epfjournal@gmail.com

Misafir Ekonomi Alan Editörü	Doç. Dr. Hakan Kum	hakan.kum@nevsehir.edu.tr
Politika Alan Editörü	Doç. Dr. İlhan Aras	ilhan.aras@yahoo.com
Finans Alan Editörü	Prof. Dr. Erhan Demireli	demireli.erhan@gmail.com

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Erdinç ALTAY	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Nurhan AYDIN	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail AYDOĞUŞ	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Anil K. BERA	University of Illinois at Urbana-Champaign, ABD
Prof. Dr. Veysel BOZKURT	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Levent ÇITAK	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Zulal DENAUX	Valdosta State University, ABD
Prof. Dr. Mehmet Hasan EKEN	Kırklareli Üniversitesi
Prof. Dr. Zeynel Abidin ÖZDEMİR	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. M. Başaran ÖZTÜRK	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Muhammad SHAHBAZ	Montpellier Business School, Fransa
Prof. Dr. Famil ŞAMİLOĞLU	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Erinç YELDAN	Bilkent Üniversitesi
Doç. Dr. Ali AYATA	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doç. Dr. Furkan EMİRMAHMUTOĞLU	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Engin KÜÇÜKKAYA	Ortadoğu Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Oana Ramona LOBONT	West University of Timisoara, Romania
Doç. Dr. Hakan SAMUR	Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Ulaş ÜNLÜ	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer AKDOĞAN	Sağlık Bilimleri Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Bülent ALTAY	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Seçkin Barış GÜLMEZ	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi M. İnanç ÖZEKMEKÇİ	Erciyes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Erdost TORUN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Wlodzimierz KEDZIOREK	The State University of Applied Sciences in Plock, Polonya

Sekreteryaya:	Arş. Gör. Abdullah Dirikoç, e-mail: serkangulal@yahoo.com
	Arş. Gör. Ömer Serkan Gülal, e-mail: adirikoc@yahoo.com
	Arş. Gör. Alper Aykut Ekinci, e-mail: alperekinci@nevsehir.edu.tr

Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi uluslararası indeksli hakemli bir dergidir. Yayınlanan yazıların tüm sorumluluğu yazarlara aittir. Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmek suretiyle kullanılabilir.

Tarandığımız İndeksler ve Veri Tabanları:

İletişim: epfjournal@gmail.com

Cilt: 3 Sayı: 3

Aralık 2018

e-ISSN: 2587-151X

YAYIN POLİTİKASI

---

1. Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi, ekonomi, politika ve finans alanlarında çalışmalar yayınlamayı ve bu alanlarda çalışma yapan akademisyenleri, araştırmacıları bir araya getirmeyi amaçlayan uluslararası hakemli bilimsel bir dergidir.
2. Dergiye, ekonomi, politika (siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler) ve finans alanlarındaki özgün ve bilimsel çalışmalar gönderilebilir.
3. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.
4. Dergi, Nisan, Ağustos ve Aralık ayları olmak üzere yılda üç defa yayımlanmaktadır.
5. Dergiye gönderilecek makaleler daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış ve yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Bu durumun tespitinde makale değerlendirme süreci iptal edilir. Sempozyum, kongre vb. bildiri kitaplarında yayımlanan çalışmaların revize edilmiş hali, bu durumun makalede belirtilmesi şartıyla yayımlanabilir.
6. Derginin editör değerlendirmesi en fazla 7 gündür. Hakemlerin değerlendirme süresi 30 gün olarak planlanmıştır.
7. Gönderilen makaleler dergimizin yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmalıdır.
8. Gönderilen makalelerin, intihal engelleme programı iThenticate kullanılarak benzerlik raporu alınacaktır. Benzerlik oranı % 20'den yüksek olan makaleler hakem değerlendirme sürecine alınmamaktadır.
9. Gönderilen makaleler öncelikle amaç, kapsam, şekil ve içerik şartları açısından editör(ler) tarafından değerlendirilir.
10. Makalelerin değerlendirme süreci, hakemlerin kimlikleri hakkında yazar(lar)a, yazar(lar)ın kimlikleri hakkında da hakemlere bilgi verilmeyen kör hakemlik sistemine göre yapılmaktadır.
11. Yayın politikasına ve yazım kurallarına uygun olan makaleler, kör hakemlik sistemi kullanılarak değerlendirilmek üzere iki hakeme gönderilir.
12. Hakemlerden gelen raporlar çerçevesinde makalenin yayımlanıp yayımlanmayacağına karar verilir.
13. Bir hakemin olumlu, diğer hakemin olumsuz görüş bildirmesi halinde makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin kararına göre makalenin yayımlanıp yayımlanmayacağına karar verilir.
14. Hakemler tarafından düzeltme istenmesi durumunda, yazar(lar) tarafından istenen düzeltmelerin yapılması gerekir. Talep edilmesi halinde, yapılan düzeltmeler hakemler tarafından yeniden incelenir.
15. Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi, gönderilen makaleleri yayımlama, yayımlamama ve düzeltme yapma hakkına sahiptir.
16. Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan makaleler ile ilgili her türlü yasal sorumluluk yazar(lar)a aittir.
17. Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan makaleler için yazar(lar)dan ücret alınmaz, yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.
18. Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi, DergiPark sistemi üzerinden makale kabul etmektedir (<http://dergipark.gov.tr/epfad>). DergiPark sistemi, orjinal ve revize edilmiş makalelerin hızlı bir şekilde yüklenebildiği; yazarlar, editörler ve hakemler arasında içsel iletişime imkan tanıyan web tabanlı bir platformdur. Tüm sorularınız için mail adresinden (epfjournal@gmail.com) irtibata geçebilirsiniz.

Telif Hakkı: Dergide yayımlanan makalelerin tüm yayın hakları Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi'ne aittir. Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi'nin yazılı izni olmaksızın dergide yayımlanan bir makale herhangi bir şekilde başka bir yayında tekrar basılamaz.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Enerji-GSYH İlişkisine Yeni Bir Bakış: Türkiye ve G7 Ülkelerinde Gelir ve Sürdürülebilir Refah Yaklaşımlarının Karşılaştırılması A New Look to Energy-GDP Nexus: The Comparison of Income and Sustainable Welfare Approaches in Turkey and G7 Countries (<i>Research Paper/Araştırma Makalesi</i>) Mert Topcu, İjlal Tel.....	208-225
Türk Bankacılık Sektöründe Sorunlu Kredilerin Yapılandırılmasının Banka Karlılığı Üzerine Etkileri The Effects of Structured Credits on Bank Profitability in the Turkish Banking Sector (<i>Araştırma Makalesi/Research Paper</i>) Bade Ekim Kocaman, Adalet Hazar, Şenol Babuşcu.....	226-242
Türkiye’de Faaliyet Gösteren Ticari Bankaların Aktif Kalitesinin TOPSIS Yöntemi İle Ölçümü Measurement of the Active Quality of Commercial Banks in Turkey by TOPSIS Method (<i>Araştırma Makalesi/Research Paper</i>) Günay Deniz Dursun, Beyza Bozkir.....	243-258
Teknoloji, Yönetim ve Mekân: Gözetim, Denetim, Mahremiyet ve Mekânsal Yapılandırma ile Pratiklerinin Kurumsallaşması Technology, Administration and Space: Institutionalization of Surveillance, Control, Privacy and Spatial Structuring (<i>Araştırma Makalesi/Research Paper</i>) Tülin Bozoğlu.....	259-288
Avrupa Birliği’nin Doğu Komşularına Yönelik Yaklaşımında Demokrasi Teşviki Democracy Promotion in the European Union’s Approach towards the Eastern Neighbours (<i>Araştırma Makalesi/Research Paper</i>) Fulya Akgül Durakçay, Asiye Gün Güneş Güral.....	289-310
Türkiye’de Döviz Kuru ve Faiz Oranının Dış Ticaret Üzerine Etkileri: Yapısal Kırılmalı Bir Analiz Effects of Exchange Rate and Interest Rate on Foreign Trade in Turkey: An Analysis with Structural Breaks (<i>Araştırma Makalesi/Research Paper</i>) Hüseyin Uslu.....	311-334
Düşük Gelirli Ülkelerde Sosyal Koruma ve Ekonomik Büyüme İlişkisi The Relationship between Social Protection and Economic Growth in Low Income Countries (<i>Araştırma Makalesi/Research Paper</i>) Hakan Kum, Özlem Öktem.....	335-344

BU SAYIDA KATKISI OLAN HAKEMLER*

Prof. Dr. Ferit Kula	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Muhsin Özdemir	Adnan Menderes Üniversitesi
Prof. Dr. Sevda Demiralp	Koç Üniversitesi
Prof. Dr. Refet S. Gürkaynak	Bilkent Üniversitesi
Doç. Dr. Can Berk Kalaycı	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Cüneyt Dumrul	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Eşref Savaş Başcı	Hitit Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan Acet	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Demir	Harran Üniversitesi
Doç. Dr. Necati Çiftçi	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Neşe Yalçın	Adana Bilim Ve Teknoloji Üniversitesi
Doç. Dr. Reşat Ceylan	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Sedat Yenice	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Selahattin Koç	Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali Eren Alper	Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Altuğ Günar	Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Burçak Polat	Siirt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Erhan Pişkin	Giresun Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Bicil	Balıkesir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Doğan	Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Yücedağ	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kurtuluş Bozkurt	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem Öztürk Çetenak	Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Seçkin Barış Gülmez	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sedat Durmuşkaya	Sakarya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sefer Uçak	Balıkesir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şükrü Apaydın	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tuğba Akın	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Uğur Dolgun	İstanbul Üniversitesi
Dr. Selin Bitirim Okmeydan	Ege Üniversitesi

*Unvan ve isme göre sıralama yapılmıştır.

ENERJİ-GSYH İLİŞKİSİNE YENİ BİR BAKIŞ: TÜRKİYE VE G7 ÜLKELERİNDE GELİR VE SÜRDÜRÜLEBİLİR REFAH YAKLAŞIMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI*

A New Look to Energy-GDP Nexus: The Comparison of Income and Sustainable Welfare Approaches in Turkey and G7 Countries

Mert TOPCU** & İjlal TEL***

Özet

Bu çalışmanın amacı, 2000-2012 döneminde G7 lkeleri ve Türkiye’de enerji tketicimi-sürdürülebilir refah ilişkisinin analiz edilmesi ve elde edilen bulguların enerji tketicimi-büyüme (gelir) ilişkisiyle karşılaştırılmasıdır. Bu kapsamda kurulan modeller, paneli oluşturan her bir yatay kesite ait sonuçları tahmin etmek için geliştirilen Knya (2006) bootstrap heterojen panel nedensellik ile analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular gelişme göstergesi olarak ekonomik büyüme kullanıldığında Fransa ve Türkiye’de koruma hipotezinin, Almanya, İtalya, Japonya ve Birleşik Krallık’ta geri besleme hipotezinin, Kanada ve ABD’de ise yansızlık hipotezinin geçerli olduğu göstermektedir. Gelişme göstergesi olarak sürdürülebilir refah kullanıldığında ise Türkiye’de büyüme hipotezinin, Kanada, Almanya, İtalya, Japonya, Birleşik Krallık ve ABD’de ise geri besleme hipotezinin geçerli olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar, G7 lkelerinde enerji-sürdürülebilir refah ilişkisinin ülkeden ülkeye deėiŐmediėini, ancak enerji-büyüme ilişkisinin ye devletler arasında farklılık gösterdiğini ifade etmektedir. Çalışmadan elde edilen bulgular, Türkiye ekonomisi için ise gelişme göstergesinin önemine vurgu yapmaktadır. Ayrıca, çalışmadan elde edilen bulgular iŐėında politika çıkarımları da tartiŐılmaktadır.

Anahtar Kelimeler:
Enerji Tketicimi,
Ekonomik Büyüme,
Sürdürülebilir Refah,
Türkiye, G7 lkeleri

JEL Kodları:
K32, O10, D6, O57

Abstract

The purpose of this thesis is to investigate the energy consumption-sustainable welfare nexus in G7 economies and Turkey over the period 2000-2012 and to compare these findings with those obtained from energy consumption growth (GDP) nexus. To this end, empirical models arisen herein are analyzed using Knya (2006) bootstrap heterogeneous panel causality approach which is developed to produce cross-section results. Findings reveal the existence of conservation hypothesis in France and Turkey, feedback hypothesis in Germany, Italy, Japan and the UK, and neutrality hypothesis in Canada and the US once economic growth is used as development proxy. When sustainable welfare index is used as development proxy, on the other hand, the results indicate the existence of growth hypothesis in Turkey as well as the feedback hypothesis in the G7 economies. These findings confirm that energy-sustainable welfare nexus is robust across G7 countries whereas it varies across member states in the energy-growth nexus. However, findings emphasize the importance of the development proxy in the case of Turkey. Moreover, policy implications based on empirical findings are also discussed.

Keywords:
Energy
Consumption,
Economic Growth,
Sustainable Welfare,
Turkey, G7
Countries

JEL Codes:
K32, O10, D6, O57

*Bu alıŐma, Mert Topcu danıŐmanlıėında İjlal Tel tarafından hazırlanan ‘‘Türkiye ve G7 lkelerinde Enerji Ekonomisine Yeni Bir Bakış: Gelir ve Sürdürülebilir Refah Yaklaşımlarının Karşılaştırılması’’ başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiŐtir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü. ORCID: 0000-0001-8236-9810

*** Sorumlu Yazar. E-posta: iclal.tel.11@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-2345-6789

1. Giriş

1970’lerde yaşanan petrol krizleri ile birlikte enerji ekonomisi oldukça popüler bir çalışma alanı haline gelmiş ve bu alanda yapılan çalışma sayısı 1980’lerden itibaren hızla artış göstermiştir. Bu dönemle birlikte literatür genellikle enerji tüketimi ile ekonomik büyüme (ya da elektrik tüketimi ile ekonomik büyüme) arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar üzerinden genişlemiştir. Kraft ve Kraft (1978) tarafından yapılan öncü çalışmadan itibaren birçok çalışma bu ilişkiyi gerek nedensellik gerekse de regresyon analizleri kullanarak farklı örneklem ve farklı periyotlarla incelemiştir. Son dönemde yapılan çalışmalar ise, enerji tüketiminin sadece ekonominin büyüme performansı ile değil, uzun dönemli kalkınma performansı ile de alakalı olabileceğini ortaya koymuştur (örneğin, bkz. Menegaki ve Tuğcu, 2016a, 2016b; 2017; 2018).

Enerji-büyüme literatürüne kıyasla, enerji-sürdürülebilir refah literatürü nispeten yeni bir çalışma alanı olduğu için bu konuda yapılan çalışma sayısı oldukça azdır. Enerji-büyüme literatürünün, enerji-sürdürülebilir refah literatüründen farklı sonuçlar ortaya koyması, bulguların ülkelerin gelişmişlik seviyesine göre farklılık gösterebileceği gerçeğine işaret etmektedir. Bu noktadan hareketle, çalışmada öne sürülen temel hipotez enerji-sürdürülebilir refah ilişkisinden elde edilen bulguların gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde homojen olmayacağıdır. Yukarıdaki hipotezden yola çıkarak, bu tez çalışmasının amacı 2000-2012 döneminde Türkiye ve G7 ülkelerinde enerji-sürdürülebilir refah ilişkisinin analiz edilmesi ve elde edilen bulguların aynı örneklem için test edilip enerji-büyüme ilişkisiyle karşılaştırılmasıdır. Bu amaçla, Kónya (2006) tarafından geliştirilen bootstrap heterojen panel nedensellik yönteminden faydalanılacaktır.

Enerji-sürdürülebilir refah ilişkisini analiz eden çalışma sayısının göreceli olarak az olmasına karşın bu çalışmaların büyük bir çoğunluğu analizde yer alan ülkeleri bölgesel ve/veya kıtasal olarak gruplamakta; gelir seviyesine göre örneklem seçimi yapılmamaktadır. Ayrıca, bu çalışmalardan sadece Menegaki ve Tuğcu (2016b), analize Türkiye ekonomisini dahil etmiştir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomilerinin birlikte yer aldığı yahut kıyaslandığı bir çalışma bilginiz dahilinde bulunmamaktadır. Mevcut çalışmanın Menegaki ve Tuğcu (2016b)’den farkı ise Türkiye’yi gelişmiş ekonomilerden oluşan bir panele dahil etmiş olmasıdır. Hajko (2017), uygulamalı enerji ekonomisinde yapılan araştırmalarda ülke bazlı sonuçların örneklemden örnekleme dahi farklılaşabileceğini belirtmiştir. Bu bilgidен hareketle çalışmanın literatüre temel katkısı, enerji-sürdürülebilir refah ilişkisini Türkiye ve gelişmiş ülkelerden (G7) oluşan heterojen bir panel üzerinden analiz etmek ve elde edilen bulguları enerji-büyüme ilişkisinden elde edilen bulgularla karşılaştırmaktır.

Çalışmanın devamı şu şekilde planlanmıştır. İkinci bölümde çalışmanın teorik çerçevesi çizilecek, üçüncü bölümde konuya literatür taraması yapılacak, dördüncü bölümde model ve veri tanıtılacak, beşinci bölümde ampirik yöntem ve bulgular sunulacak, altıncı bölümde politika çıkarımları tartışılacak, son bölümde ise çalışmaya ilişkin genel değerlendirme yapılacaktır.

2. Teorik Altyapı

Ampirik literatürde enerji tüketimi ile sürdürülebilir refah arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar genellikle nedensellik üzerinden ilişkiyi açıklamaktadır. Ancak bu ilişkinin teorik temelleri, enerji-gelir literatüründeki nedensellik yaklaşımı kadar net değildir. Enerji-Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) ilişkisinden yola çıkarak, enerji-sürdürülebilir refah ilişkisine ait nedensellik yaklaşımları şu şekilde kategorize edilebilir:

Büyüme Hipotezi (Growth Hypothesis): Bu hipoteze göre tek taraflı nedenselliğin yönü enerji tüketiminden sürdürülebilir refaha doğrudur. Enerji tüketimindeki artış, refahın arttırılmasına neden olmaktadır ve ekonominin gelişmişlik seviyesini yükseltmektedir. Enerjiye bağımlı olan ekonomilerde bu hipotez, daha fazla verimlilik sağlamanın ancak önemli yapısal değişiklikler yapılarak sağlanabileceğine işaret etmektedir (Menegaki ve Tiwari, 2017).

Koruma Hipotezi (Conservation Hypothesis): Bu hipoteze göre nedenselliğin yönü sürdürülebilir refahtan enerji kullanıma doğrudur. Hipoteze göre, sürdürülebilir refahta meydana gelecek iyileşme enerji talebini de arttıracaktır. Koruma hipotezinin geçerliliği, uygulanacak olası enerji tasarrufu politikalarının sürdürülebilir refahı da olumsuz etkileyebileceğine işaret etmektedir. Ayrıca, koruma hipotezinin geçerli olduğu ekonominin enerji bağımlılığı da daha azdır (Öztürk, 2010; Payne, 2010).

Geri Besleme Hipotezi (Feedback Hypothesis): Bu hipotez, sürdürülebilir refah ve enerji tüketimi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu ifade etmektedir. Hipoteze göre refahta meydana gelecek sürdürülebilir iyileştirmeler aynı zamanda enerji talebini de arttıracaktır. Artan enerji talebi refahı desteklerken, refahın sürdürülebilirliğinde ortaya çıkan iyileşme de enerji talebini körükleyecektir. Dolayısıyla enerji kullanımını teşvik eden politikaların benimsenmesinin sürdürülebilir refah üzerinde herhangi bir olumsuz etki bırakması söz konusu değildir (Apergis ve Payne, 2009a; Apergis ve Payne, 2009b; Payne, 2010).

Yansızlık Hipotezi (Neutrality Hypothesis): Bu hipoteze göre sürdürülebilir refah ve enerji kullanımı arasında bir nedensellik bağı bulunmamaktadır. Enerji talebinin kalkınma sürecinde çok etkisinin olmaması, enerjinin sürdürülebilir refah üzerindeki rolünü sifıra yakın bir değere getirmektedir. Koruma hipotezinde olduğu gibi, enerji talebini arttıracak politikaların uygulanmasının sürdürülebilir refah üzerinde olumsuz bir etkisi olmayacaktır (Apergis ve Payne, 2009a; Apergis ve Payne, 2009b).

3. Literatür Taraması

3.1. Enerji Tüketimi-Gelir (Büyüme) İlişkisi¹

Enerji-büyüme literatüründe gelişmiş ülkeler üzerine yapılmış çalışmalar, genellikle G7 topluluğuna üye ülkeler üzerine odaklanmaktadır. Bu çalışmaların bazıları topluluğun tamamı üzerine odaklanıp panel grup için genel bir sonuç üretirken, bazıları ise topluluğun her üyesini ayrı ayrı ele almaktadır. Narayan ve Smyth (2008) enerji kullanımındaki %1'lik artışın GSYH'yi %0.12-0.39 arttırdığını raporlamıştır.

---

¹Enerji-gelir (ya da enerji-büyüme) literatürü çok geniş bir literatür olduğunda bu çalışmada sadece G7 ülkeleri ve Türkiye üzerine yapılan çalışmalara yer verilmiştir.

Tuğcu, Öztürk ve Aslan (2012), klasik ve genişletilmiş üretim fonksiyonları kullanarak yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ve uzun dönem ilişkisini incelemiştir. Enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin tahmin edilmesinde genişletilmiş üretim fonksiyonunun daha etkili olduğunu kanıtlamıştır. Nedensellik açısından, klasik üretim fonksiyonu durumunda tüm ülkeler için iki yönlü nedensellik tespit edilmişken, genişletilmiş üretim fonksiyonu sonucunda ise karışık sonuçlar bulunmuştur.

Bildirici ve Gökmenoğlu (2017), konjonktürel dönemlerin farklı rejimlerinde çevre kirliliği, büyüme ve hidroelektrik enerji tüketimi arasındaki ilişkileri incelemektedir. Kriz rejimlerinde ve yüksek büyümeye sahip rejimlerde karbon emisyonu ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü bir nedensellik bulunduğunu ve karbondioksit emisyonlarının tüm rejimlerde ekonomik büyümeye neden olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca genel olarak tüm ekonomilerde hidroelektrik enerji tüketiminin ekonomik büyümeye neden olurken, bazı G7 ülkelerinde çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

Chang vd. (2015) ise yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) heterojen panel nedensellik testi ile incelemişlerdir. Havuzlanmış panel için çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Yatay kesit boyutunda ise Kanada, İtalya ve ABD için nedensellik bulunamazken, Fransa ve Birleşik Krallık için ekonomik büyümeden yenilenebilir enerji tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir. Japonya ve Almanya açısından ise, yenilenebilir enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru nedensellik tespit edilmiştir.

Bilgili ve Öztürk (2015), biokütle enerjisi tüketimi ve büyüme uzun vadeli dinamiklerini incelemektedir. Sonuçlar, biokütle enerji tüketiminin G7 ülkelerinde ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkileri olduğu büyüme hipotezini desteklemektedir.

Mutascu (2016), enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkiyi, bootstrapGranger nedensellik yaklaşımını kullanarak incelemektedir. Kanada, Japonya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde enerji tüketimi ile GSYH arasında iki yönlü bir nedensellik varken, Fransa ve Almanya'da nedenselliğin yönü GSYH'den enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik, İtalya ve Birleşik Krallık için ise nedensellik tespit edilmemiştir.

Narayan, Narayan ve Prasad (2008), elektrik tüketim şoklarının reel GSYH üzerindeki etkisini incelemiştir. Sonuçlar ABD dışında, elektrik tüketiminin kısa dönemde reel GSYH üzerinde önemli bir pozitif etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Ajmi, Montasser ve Nguyen (2013), iki doğrusal olmayan nedensellik testi kullanarak enerji tüketimi ile GSYH arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Hiemstrae-Jones test sonuçları Birleşik Krallık için enerji tüketiminden GSYH'ye doğru tek yönlü nedensellik gösterirken Kanada, Fransa, Japonya ve Amerika Birleşik Devletleri için iki yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Ayrıca, Kyrtsoe Labys testinin sonuçlarında, ABD ve Fransa açısından enerji tüketiminden GSYH'ye doğru tek yönlü nedensellik varken, Almanya'da ise GSYH'den enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

Destek ve Okumuş (2017), ayrıştırılmış enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisini Konya panel bootstrap nedensellik yaklaşımı ile incelemiştir. Sonuçlarda, nedenselliğin yönünün İtalya, Japonya ve ABD için petrol tüketiminden büyümeye doğru olduğu ortaya koymuştur. Almanya ve Birleşik Krallık'ta nedenselliğin tek yönlü olduğu tespit edilmiştir. Tek

yönlü nedensellik Almanya'da büyümeden doğal gaz tüketimine doğru iken İtalya, Japonya ve ABD'de doğal gaz tüketiminden büyümeye doğrudur. Son olarak kömür ABD'de kömür tüketimine neden olurken, Kanada'da kömür tüketimi ekonomik büyümeye neden olmaktadır.

Tuğcu ve Topcu (2018), 1980-2014 döneminde G7 ülkelerinde toplam enerji tüketimi, yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi kısa ve uzun dönemde incelemektedir. Asimetrik ve simetrik ilişki ve nedensellik analizi üretim fonksiyonları ve enerji göstergeleri arasında değişkendir.

2000'li yıllardan itibaren Türkiye ekonomisi açısından enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisine yönelik çalışmalar hız kazanmıştır. Örneğin, Soytaş, Sarı ve Özdemir (2001), Türkiye'de enerji tüketimi ile GSYH arasındaki nedensellik ilişkisinin, enerji tüketiminden GSYH'ye doğru tek yönlü olduğunu tespit etmişlerdir. Bu sonuç enerji tasarrufunun uzun vadede ekonomik büyümeye zarar verebileceğini göstermektedir. Şengül ve Tuncer (2006), Türkiye için sektörel enerji kullanımı, reel enerji fiyatları endeksi ve GSYH arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiştir. Sektörel enerji kullanımından GSYH'ye doğru tek yönlü bir nedensellik bulunurken, reel enerji fiyatları ile GSYH arasında çift yönlü nedensellik tespit edilmiş ve reel enerji fiyatları endeksinden sektörel enerji kullanımına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisine rastlanılmıştır. Genel itibariyle nedenselliğin yönünün enerji tüketiminden büyümeye doğru olduğu tespit edilmiştir. Lise ve Montfort (2007), enerji tüketimi ile GSYH arasındaki nedensellik ilişkisinde, nedenselliğin yönünün büyümeden enerji tüketimine doğru olduğunu tespit etmişlerdir. Erdal, Erdal ve Esengün (2008), yapmış oldukları çalışmada, enerji tüketimi ile büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin çift yönlü olduğunu tespit etmişlerdir. Mucuk ve Uysal (2009), enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinde, nedenselliğin enerji tüketiminden büyümeye doğru gerçekleştiğini ve enerji tüketiminin büyümeye pozitif yönde katkısını olduğunu ortaya koymuşlardır. Özata (2010), enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedenselliğin yönünün büyümeden enerji tüketimine doğru tek yönlü olduğunu tespit etmiştir. Bu durum, enerji tasarrufu politikalarının büyümeye zarar vermeden gerçekleşmiş olabileceğini göstermektedir. Akan, Doğan ve Işık (2010), yapmış oldukları çalışmada enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinde, çift yönlü nedensellik olduğunu ortaya koymuşlardır. Kaplan, Öztürk ve Kalyoncu (2011), yapmış oldukları çalışmada enerji tüketimi ve büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin, çift yönlü uzun vadeli nedensellik olduğunu ortaya koymuşlardır ve bu yüksek enerji tüketiminin yüksek ekonomik büyüme eğilimi gösterdiği anlamına gelmektedir. Çetin ve Şeker (2012), enerji tüketimi ile büyüme arasında nedensellik olmadığını tespit etmişlerdir. Karhan, Silinir, Çayın ve Aydeniz (2012), enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisini tespit etmişlerdir. Ortaya koyulan sonuçlara göre Türkiye'de enerji tüketimiyle ekonomik büyüme birbirini karşılıklı olarak etkilemektedir. Akpolat ve Altıntaş (2013), enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir. Altıntaş (2013), enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik olmadığını tespit etmiştir.

3.2. Enerji Tüketimi-Sürdürülebilir Refah İlişkisi

Menegaki ve Tuğcu (2017), 1995-2013 döneminde G7 ülkelerinde Dumitrescu ve Hurlin (2012) heterojen panel nedensellik tekniği ile enerji tüketimi ile sürdürülebilir refah arasında çift yönlü; GSYH'den enerji tüketimine doğru ise tek yönlü nedensellik olduğunu raporlamıştır.

Tablo 1. Enerji-Sürdürülebilir Refah İlişkisi Üzerine Yapılan Panel Çalışmaların Kapsamı

Çalışma	Kapsam	Ülkeler		
Menegaki ve Tuğcu (2016a)	42 Sahra-altı Afrika ülkesi	Zimbabve	Tanzanya	Moritanya
		Burundi	Benin	Moritus
		Eritre	Togo	Çad
		Sao Tome ve Principe	Ekvator Ginesi	Burkina
		Kongo	Gambiya	Faso
		Lesoto	Svaziland	Mali
		Sudan	Uganda	Nijer
		Şeyşeler	Mozambik	Kenya
		Senegal	Cibuti	Sierra
		Fildişi sahilleri	Gine	Leone
		Etiyopya	Güney Afrika	Komoros
		Botsvana	Gabon	Madagaskar
		Kamerun	Nijerya	Merkez
		Namibya	Angola	Afrika
Menegaki ve Tuğcu (2016b)	15 gelişmekte olan ülke	Brezilya	Meksika	Hindistan
		Şili	Fas	Endonezya
		Çin	Filipinler	Malezya
		Kolombiya	Polonya	Tayland
		Macaristan	Güney Afrika	Türkiye
Menegaki ve Tuğcu (2018)	10 Asya ülkesi	Bangladeş	Singapur	Ürdün
		Pakistan	Kore Cumhuriyeti	Kırgızistan
		Sri Lanka	Kazakistan	Tacikistan
Menegaki ve Tuğcu (2017)	G7 ülkeleri	Kanada	Japonya	İtalya
		Fransa	Birleşik Krallık	ABD
		Almanya		
Menegaki ve Tiwari (2017)	20 Amerika kıtası ülkesi	Ekvator	Haiti	Trinidad ve
		Kolombiya	Dominik Cumhuriyeti	Tobago
		Şili	Küba	Meksika
		Brezilya	Kanada	Jamaika
		Arjantin	Panama	Guatemala
		Bolivya	Nikaragua	El Salvador
		ABD	Honduras	Kosta Rika
Gaspar, Marques ve Fuinhas (2017)	20 Avrupa kıtası ülkesi	Avusturya	İtalya	Yunanistan
		Belçika	Hollanda	Macaristan
		Çek Cumhuriyeti	Norveç	İrlanda
		Danimarka	Portekiz	Birleşik
		Finlandiya	Slovakya	krallık
		Fransa	İsveç	Polonya
		Almanya	İsviçre	İspanya
Menegaki, Marques ve Fuinhas (2017)	25 Avrupa kıtası ülkesi	Avusturya	Litvanya	Macaristan
		Belçika	Polonya	İrlanda
		Bulgaristan	Lüksemburg	İtalya
		Danimarka	Hollanda	Letonya
		Estonya	Portekiz	İspanya
		Finlandiya	Romanya	İsveç
		Fransa	Rusya	İsviçre
		Almanya	Slovenya	Birleşik
		Yunanistan		Krallık

Menegaki ve Tiwari (2017), 1990-2013 döneminde Amerika kıtası ülkelerinde hata düzeltme modeli üzerinden enerji-sürdürülebilir refah ilişkisini araştırdıkları çalışmada hem GSYH hem de sürdürülebilir refah kullanıldığında uzun dönemli nedenselliğin yönünün toplam enerji tüketiminden gelişme göstergesine doğru olduğunu raporlamışlardır.

Menegaki ve Tuğcu (2018), 1990-2015 döneminde Asya kıtası lkelerinde Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik tekniği ile her iki gelişme göstergesi ile (GSYH ve sürdürülebilir refah) ile enerji tüketime arasında çift yönlü nedensellik tespit etmiştir.

Gaspar vd. (2017), 1995-2014 döneminde 20 Avrupa ülkesinde panel düzeltmiş standart hatalar yöntemini kullanarak gelişme göstergesi olarak GSYH kullanıldığında koruma hipotezinin, sürdürülebilir refah kullanıldığında ise negatif bir geri besleme hipotezi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Menegaki ve Tuğcu (2016a), 1985-2013 döneminde Sahra Altı Afrika lkelerinde Granger nedensellik testi ile ilişkiyi test etmiş ve gelişme göstergesi olarak GSYH kullanıldığında yansızlık hipotezinin, sürdürülebilir refah kullanıldığında ise negatif bir geri besleme hipotezi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Menegaki ve Tuğcu (2016b), 1995-2013 döneminde gelişmekte olan ülkelerde Knya (2006) nedensellik tekniği ile enerji-sürdürülebilir refah ilişkisini analiz etmiş ve analize konu olan ülkelerin çoğunda hem enerji-büyüme hem de enerji-sürdürülebilir refah ilişkinin geri bildirim hipotezini desteklediği sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca, Türkiye’de her iki gelişme göstergesi açısından da koruma hipotezinin geçerli olduğu raporlanmıştır.

Tablo 1, enerji-sürdürülebilir refah ilişkisi üzerine yapılan çalışmaların hangi ülkeleri kapsadığını göstermektedir. Tablodan da anlaşılacağı üzere literatürde yer alan çalışmaların çoğu ilişkiyi örnekleme de yer alan ülkeleri ekonomik gelişmişlik seviyesine göre değil, bölgesel ve/veya kıtasal olarak gruplandırmayı tercih etmiştir.

4. Model ve Veri

Teoriye uygun ve ampirik literatüre paralel olarak, ekonomik büyüme (y) ve sürdürülebilir kalkınma endeksi ($isew$), enerji tüketime (e) bir fonksiyonu olarak tanımlanmıştır.

$$y = f(e) \quad (1)$$

$$isew = f(e) \quad (2)$$

Denklem (3.1) ve (3.2)’deki fonksiyonları panel veri formatında

$$y_{i,t} = \beta_0 + \beta_{1i}e_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (3)$$

$$isew_{i,t} = \beta_0 + \beta_{1i}e_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (4)$$

olarak yazılabilir.

Denklem (3) ve (4)’de i indisi ülkeleri ($i=1, \dots, 8$); t indisi ise zaman periyodunu ($t=2000, \dots, 2012$); ε terimi ise rastsal hata terimini simgelemektedir.

Çalışmada enerji tüketime ile sürdürülebilir kalkınma arasındaki ilişkinin araştırılması amacıyla 2000-2012 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılmıştır. Enerji tüketime verileri kişi

başına kg petrol eşdeğeri cinsinden ölçülmüştür ve Dünya Bankası (WB, 2018) Dünya Gelişim Göstergeleri (WDI) veri tabanından elde edilmiştir. GSYH değişkeni olarak 2010 sabit fiyatlarıyla dolar cinsinden ölçülen kişi başı gelir kullanılmıştır. Bu değişkene ait veri seti de WB, WDI istatistiklerinden toplanmıştır.

Enerji ekonomisinde son dönemde yapılan çalışmalar, ekonomik büyümenin alternatif olarak sürdürülebilir refah endeksini (ISEW) ön plana çıkarmışlar ve enerji-ISEW ilişkisini araştırmışlardır². Bu çalışmaların hemen hemen tamamında ISEW'in hesaplanması, ilk olarak ekonomik büyümeden elde edilen kazançların orantısız bir şekilde zenginlerin lehine olabileceğini dikkate alır ve gelir dağılımı adaletsizliğini ağırlıklandırarak kişisel tüketim harcamalarına odaklanır. Bu büyüklüğe çeşitli refah üreten büyüklükler eklenir ve refah yok eden büyüklükler çıkartılır. Neredeyse tüm enerji-ISEW literatüründe olarak bu büyüklükler savunma harcamaları, çevresel bozulma maliyetleri, doğal kaynak tükenmesi, gürültü kirliliği, biyoçeşitlilik kaybı maliyeti, iklim değişikliği maliyetleri, hava ve su kirliliği maliyetleri vb. eğitim harcamaları ve sağlık harcamaları olarak karşımıza çıkmaktadır³.

Bu çalışmalarla uyumlu olarak, mevcut çalışmada ISEW hesaplamasında kullanılan değişkenler şunlardır: i) kişisel ve dayanıklı tüketim harcamaları, (ii) gini katsayısı, (iii) eğitim harcamaları, (iv) sağlık harcamaları, (v) sabit sermaye birikimi, (vi) sabit sermaye tüketimi, (vii) maden tükenmesi, (viii) enerji tükenmesi, (iv) orman tükenmesi, (v) 20\$ başına ton karbon,(vi) karbon salınımı (ton).

Tablo 2, analize konu olan tüm ülkeler için ISEW hesaplamasının nasıl yapıldığını özetlemektedir. Çalışmada kullanılan ISEW bileşenlerine ait veriler WB (2018), WDI veritabanından derlenmiştir. Ayrıca, modelde yer alan tüm değişkenler logaritmik formda kullanılmıştır.

Tablo 2. ISEW Bileşenleri, İşaretleri ve Hesaplama Yöntemleri

Bileşen	İşaret	Hesaplama Yöntemi
Dayanıklı Malları da İçeren Geliştirilmiş Kişisel Tüketim	+	G= Gini katsayısı olmak üzere; $PC \times (1-G)$
Eğitim Harcaması	+	Eğitime yapılan kamu harcaması (bu harcamanın %50'sinin koruma amaçlı olduğu varsayılarak bu miktarın yarısı alınmıştır)
Sağlık Harcaması	+	Sağlığa yapılan kamu harcaması (bu harcamanın %50'sinin koruma amaçlı olduğu varsayılarak bu miktarın yarısı alınmıştır)
Net Sermaye Büyümesi	±	$\%(\Delta \text{Sabit sermaye birimi} - \Delta \text{sabit sermaye tüketimi})$
Maden Tükenmesi	-	Madeni kaynakların stok değerinin, madeni rezervlerin kalan sürelerine oranıdır
Enerji Tükenmesi	-	Enerji kaynaklarının stok değerinin, enerji rezervlerinin kalan sürelerine oranıdır
Orman Tükenmesi	-	Birim doğal kaynak rantı ürünü ve doğal büyüme sürecinin üzerindeki tomruk hasat fazlası
CO ₂ emisyondan kaynaklanan zarar	-	$(20\$ \text{ başına ton karbon}) \times$ $(\text{ton cinsinden karbon salınımı})$

² Literatürde sürdürülebilir refah endeksi hesaplayan çalışmalar şu şekilde sıralanabilir: Menegaki ve Tuğcu (2016a), Menegaki ve Tuğcu (2016b), Menegaki vd. (2017), Menegaki ve Tiwari (2017), Menegaki ve Tuğcu (2017), Menegaki (2018), Menegaki ve Tuğcu (2018).

³ Bu çalışmalardan farklı olarak Menegaki ve Tuğcu (2017), ISEW hesaplarırken mevcut göstergelere ek olarak ücretlendirilmeyen çalışmayı (unpaidwork) endeks hesaplamasına dahil etmiştir.

5. Yöntem ve Bulgular

Bir panel veri sisteminde yer alan değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini analiz etmek için sıklıkla standart Granger (1969) nedensellik tekniği kullanılmaktadır. Ancak tüm standart panel analizlerde olduğu gibi bu analizde paneli oluşturan birimler arasında bağlantı olmadığı varsayımı üzerine kurulmuştur ve paneli oluşturan yatay kesitler arasında mevcut olabilecek bağımlılığı dikkate almamaktadır (Sarafidis ve Wansbeek, 2012). Ayrıca yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan geleneksel testler havuzlanmış panele ait sonuçları üretirken yatay kesitlerin homojen olduğunu varsaymaktadır. Ancak gerçekte ülkelerin iktisadi ve finansal davranışları çoğunlukla birbirinden bağımsız değildir.

Kar, Nazlıoğlu ve Ağır'a (2011) göre bir ülkeyi etkileyen bir şok, yüksek seviyedeki küreselleşme, uluslararası ticaret ve finansal entegrasyon dolayısıyla diğer ülkeleri de muhtemelen etkileyecektir. Bundan dolayı kullanılacak nedensellik tekniğini belirlemeden önce yapılması gereken ilk işlem seriler arasında yatay kesit bağımlılığı olup olmadığını test etmektir. Çalışmada bu amaçla Pesaran (2004) tarafından geliştirilen yatay kesit bağımlılığı (cross-section dependence, CD) testi kullanılacaktır.

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \cdot \sum_{j=i+1}^N (\hat{\rho}_{ij}) \right) \quad (5)$$

Denklem (5), CD testinin cebirsel notasyonunu ifade etmektedir. Denklem (1)'de N ülke sayısını, T zaman periyodunu, ρ_{ij} ise hata terimleri ikili korelasyonunun örneklem tahminini göstermektedir.

Tablo 3. CD Testi Sonuçları

Değişkenler	e	isew	y
CD-test	8.69 ^a	14.87 ^a	13.07 ^a

Not: a terimi %1 düzeyinde anlamlılığı simgelemektedir.

Tablo 3, Pesaran (2004) CD testi sonuçlarını göstermektedir. Tabloya göre, tüm değişkenler için “yatay kesit bağımlılığı yoktur” şeklinde ifade eden boş hipotez %1 anlamlılık seviyesinde reddedilmekte ve yatay kesitler arasında bağımlılık olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Yatay kesit bağımlılığının varlığı, bu durumu dikkate almayan panel nedensellik testlerinin yanlı sonuçlar üretebileceğine işaret etmektedir. Bu nedenle çalışmada yatay kesit bağımlılığına duyarlı Kónya (2006) tarafından geliştirilen bootstrap panel nedensellik testi kullanılacaktır. Bu testin temeli Görünürde İlişiksiz Regresyon (SUR) yöntemine dayanmaktadır. Bu analiz için birim kök ve/veya eşbütünleşme gibi herhangi bir ön analiz ihtiyacı duyulmaması, testin en büyük avantajı olarak görünmektedir. Kónya (2006) heterojen panel nedensellik testi aşağıdaki denklem sistemiyle ifade edilmektedir:

$$y_{1,t} = \alpha_{1,1} + \sum_{i=1}^{ky} \beta_{1,1,i} y_{1,t-i} + \sum_{i=1}^{ke} \delta_{1,1,i} e_{1,t-i} + \varepsilon_{1,1,t}$$

$$y_{2,t} = \alpha_{1,2} + \sum_{i=1}^{ky} \beta_{1,2,i} y_{2,t-i} + \sum_{i=1}^{ke} \delta_{1,2,i} e_{2,t-i} + \varepsilon_{1,2,t}$$

•
•
•

$$y_{N,t} = \alpha_{1,N} + \sum_{i=1}^{ky} \beta_{1,N,i} y_{N,t-i} + \sum_{i=1}^{ke} \delta_{1,N,i} e_{N,t-i} + \varepsilon_{1,N,t} \quad (6)$$

ve

$$e_{1,t} = \alpha_{2,1} + \sum_{i=1}^{ky} \beta_{2,1,i} y_{1,t-i} + \sum_{i=1}^{ke} \delta_{2,1,i} e_{1,t-i} + \varepsilon_{2,1,t}$$

$$e_{2,t} = \alpha_{2,2} + \sum_{i=1}^{ky} \beta_{2,2,i} y_{2,t-i} + \sum_{i=1}^{ke} \delta_{2,2,i} e_{2,t-i} + \varepsilon_{2,2,t}$$

•
•
•

$$e_{N,t} = \alpha_{2,N} + \sum_{i=1}^{ky} \beta_{2,N,i} y_{N,t-i} + \sum_{i=1}^{ke} \delta_{2,N,i} e_{N,t-i} + \varepsilon_{2,N,t} \quad (7)$$

ve

$$isew_{1,t} = \alpha_{2,1} + \sum_{i=1}^{ke} \beta_{2,1,i} e_{1,t-i} + \sum_{i=1}^{kisew} \delta_{2,1,i} isew_{1,t-i} + \varepsilon_{2,1,t}$$

$$isew_{2,t} = \alpha_{2,2} + \sum_{i=1}^{ke} \beta_{2,2,i} e_{2,t-i} + \sum_{i=1}^{kisew} \delta_{2,2,i} isew_{2,t-i} + \varepsilon_{2,2,t}$$

•
•
•

$$isew_{N,t} = \alpha_{2,N} + \sum_{i=1}^{ke} \beta_{2,N,i} e_{N,t-i} + \sum_{i=1}^{kisew} \delta_{2,N,i} isew_{N,t-i} + \varepsilon_{2,N,t} \quad (8)$$

ve

$$e_{1,t} = \alpha_{1,1} + \sum_{i=1}^{ke} \beta_{1,1,i} e_{1,t-i} + \sum_{i=1}^{kisew} \delta_{1,1,i} isew_{1,t-i} + \varepsilon_{1,1,t}$$

$$e_{2,t} = \alpha_{1,2} + \sum_{i=1}^{ke} \beta_{1,2,i} e_{2,t-i} + \sum_{i=1}^{kisew} \delta_{1,2,i} isew_{2,t-i} + \varepsilon_{1,2,t}$$

•

$$e_{N,t} = \alpha_{1,N} + \sum_{i=1}^{ke} \beta_{1,N,i} e_{N,t-i} + \sum_{i=1}^{ksr} \delta_{1,N,i} isew_{N,t-i} + \varepsilon_{1,N,t} \quad (9)$$

(6), (7), (8) ve (9) numaralı denklem setinde y büyümeyi, e ise enerji tüketimini, $isew$ ise sürdürülebilir refah endeksini temsil etmektedir. N ülke sayısını, T zaman periyodunu, k ise gecikme uzunluğunu göstermektedir. (6) nolu denklem setinde enerji tüketiminden büyümeye doğru olan nedensellik, (7) nolu denklem setinden ise ekonomik büyümeden enerji tüketimine doğru olan nedensellik, (8) nolu denklem setinde enerji tüketiminden sürdürülebilir refah endeksine doğru olan nedensellik, (9) nolu denklem setinde ise sürdürülebilir refah endeksinden enerji tüketimine doğru olan nedensellik tanımlanmaktadır.

Tablo 4, Konya (2006) panel bootstrap panel nedensellik testi sonuçlarını göstermektedir. Tablonun A paneli enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisine ait sonuçları yansıtırken, B paneli ise enerji tüketimi ile sürdürülebilir refah endeksi arasındaki nedensellik ilişkisine ait sonuçları yansıtmaktadır.

Tablonun A panelindeki bulgulara göre “enerji tüketiminin büyümenin nedeni olmadığını” öne süren boş hipotez Almanya ve İtalya ve Japonya’da %1 anlamlılık düzeyinde; Birleşik Krallık’da ise %5 anlamlılık düzeyinde reddedilerek enerji tüketiminin büyümenin nedeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır. “Büyümenin enerji tüketiminin nedeni olmadığını” öne süren boş hipotez Fransa, Almanya, Japonya, Birleşik Krallık ve Türkiye’de %1 anlamlılık düzeyinde; İtalya’da ise %5 anlamlılık düzeyinde reddedilerek büyümenin enerji tüketiminin nedeni olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Tablo 4. Nedensellik Testi Sonuçları

		H₀: e y'nin nedeni değildir		H₀: y e'nin nedeni değildir	
		Ülke	Wald istatistiği	Ülke	Wald istatistiği
Panel A	Kanada		0.214	Kanada	0.139
	Fransa		0.909	Fransa	19.921 ^a
	Almanya		28.490 ^a	Almanya	25.160 ^a
	İtalya		46.674 ^a	İtalya	4.518 ^b
	Japonya		8.700 ^a	Japonya	7.002 ^a
	Birleşik Krallık		4.993 ^b	Birleşik Krallık	11.583 ^a
	ABD		1.462	ABD	2.381
	Türkiye		0.930	Türkiye	7.659 ^a
		H₀: e isew'in nedeni değildir		H₀: isew e'nin nedeni değildir	
		Ülke	Wald istatistiği	Ülke	Wald istatistiği
Panel B	Kanada		4.803 ^b	Kanada	3.872 ^b
	Fransa		34.449 ^a	Fransa	6.958 ^a
	Almanya		4.532 ^b	Almanya	8.922 ^a
	İtalya		38.867 ^a	İtalya	8.627 ^a
	Japonya		9.526 ^a	Japonya	11.564 ^a
	Birleşik Krallık		2.932 ^c	Birleşik Krallık	3.181 ^c
	ABD		2.901 ^c	ABD	2.896 ^c
	Türkiye		10.235 ^a	Türkiye	0.108

Not: a, b ve c terimleri sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeylerinde anlamlılığı simgelemektedir.

Tablonun B panelindeki bulgulara göre ise “enerji tüketiminin sürdürülebilir refah endeksinin nedeni olmadığını” öne süren boş hipotez Fransa, İtalya, Japonya ve Türkiye’de %1 anlamlılık düzeyinde; Kanada ve Almanya’da %5 anlamlılık düzeyinde; Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri’nde ise %10 anlamlılık düzeyinde reddedilerek enerji tüketiminin sürdürülebilir refah endeksinin nedeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır. “Sürdürülebilir refah endeksinin enerji tüketiminin nedeni olmadığını” öne süren boş hipotez Fransa, Almanya, İtalya ve Japonya’da %1 anlamlılık düzeyinde; Kanada’da %5 anlamlılık düzeyinde; Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri’nde ise %10 anlamlılık düzeyinde reddedilerek sürdürülebilir refah endeksinin enerji tüketiminin nedeni olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

6. Tartışmalar ve Politika Çıkarımları

Tablo 5, Konya (2006) panel nedensellik testinden elde edilen bulguları ülkelere göre kategorize etmektedir. Buna göre, gelişme göstergesi olarak büyüme kullanıldığında nedenselliğin yönü Fransa ve Türkiye’de büyümeden enerji tüketimine doğru iken Almanya, İtalya, Japonya ve Birleşik Krallık’ta nedensellik çift yönlüdür. Kanada ve ABD’de ise büyüme ile enerji tüketimi arasında herhangi bir nedenselliğe rastlanmamıştır. Gelişme göstergesi olarak sürdürülebilir refah kullanıldığında ise Türkiye hariç diğer yedi ülkede çift yönlü nedensellik bulunmuş, Türkiye’de ise nedenselliğin yönünün enerji tüketiminden sürdürülebilir refaha doğru olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5. Ülke Bazlı Nedensellik Sonuçları

Ekonomik Büyüme		Sürdürülebilir Refah	
Ülke	Nedensellik	Ülke	Nedensellik
Fransa	$y \rightarrow e$	Kanada	$isew \leftrightarrow e$
Almanya	$e \leftrightarrow y$	Fransa	$isew \leftrightarrow e$
İtalya	$e \leftrightarrow y$	Almanya	$isew \leftrightarrow e$
Japonya	$e \leftrightarrow y$	İtalya	$isew \leftrightarrow e$
Birleşik Krallık	$e \leftrightarrow y$	Japonya	$isew \leftrightarrow e$
Türkiye	$y \rightarrow e$	Birleşik Krallık	$isew \leftrightarrow e$
		ABD	$isew \leftrightarrow e$
		Türkiye	$e \rightarrow isew$

Tablo 6 ise, Konya (2006) panel nedensellik testinden elde edilen bulguları nedensellik hipotezlerine göre sınıflandırmaktadır. Gelişme göstergesi olarak ekonomik büyüme ele alındığında Fransa ve Türkiye’de koruma hipotezi; Almanya, İtalya, Japonya ve Birleşik Krallık’ta geri besleme hipotezi; Kanada ve ABD’de ise yansızlık hipotezinin geçerli olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, Fransa ve Türkiye’de büyümeyi artıracak politikalar çevreye zarar verebilecekken, Kanada ve ABD’de ise büyüme ve çevresel politikalar arasında bir bağ bulunmamaktadır. Almanya, İtalya, Japonya ve Birleşik Krallık’ta ise uygulanacak enerji tasarrufu ve büyüme politikaları arasında karşılıklı bir bağımlılık yer almaktadır.

Gelişme göstergesi olarak sürdürülebilir refah kullanıldığında ise Türkiye’de büyüme hipotezi; Fransa, Kanada, Almanya, İtalya, Japonya, Birleşik Krallık ve ABD’de ise geri besleme hipotezinin geçerli olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Buna göre Kanada, Almanya, İtalya, Japonya, Fransa, Birleşik Krallık ve ABD’de kalkınmayı sürdürülebilir kılacak politikalar ve çevresel enerji tasarrufu politikaları karşılıklı bağımlılık içerisinde. Türkiye’de ise refahı

sürdürülebilir kılmak amacıyla uygulanacak politikalar enerji talebinin artmasına neden olarak çevreye zarar verebilecektir.

Tablo 6. Hipotez Bazlı Nedensellik Sonuçları

Koruma Hipotezi	Ekonomik Büyüme		Sürdürülebilir Refah	
	Geri Besleme Hipotezi	Yansızlık Hipotezi	Büyüme Hipotezi	Geri Besleme Hipotezi
Fransa	Almanya	Kanada	Türkiye	Kanada
Türkiye	İtalya	ABD		Fransa
	Japonya			Almanya
	Birleşik Krallık			İtalya
				Japonya
				Birleşik Krallık
				ABD

Mevcut çalışmadan elde edilen nedensellik bulgularını, literatürden elde edilen sonuçlarla kıyaslamak da mümkündür. Buna göre çalışmadan elde edilen bulgular, G7 ülkeleri için enerji-ISEW ilişkisinde geri besleme hipotezinin olduğunu raporlayan Menegaki ve Tuğcu (2017) ile birebir örtüşmektedir. Ayrıca çalışmadan elde edilen bulgular, enerji-ekonomik büyüme hipotezinde (i) Kanada ve ABD’de yansızlık hipotezinin, Fransa’da ise koruma hipotezinin geçerli olduğunu raporlayan Chang vd. (2015), (ii) Japonya ve Birleşik Krallık’da geri besleme hipotezinin geçerli olduğunu raporlayan Ajmi vd. (2013), (iii) Japonya, Birleşik Krallık ve Almanya’da geri besleme hipotezinin geçerli olduğunu raporlayan Tuğcu ve Topcu (2018), (iv) Japonya’da geri besleme, Fransa’da ise koruma hipotezinin geçerli olduğunu raporlayan Mutascu (2016), (v) ABD’de yansızlık hipotezinin geçerli olduğunu raporlayan Yu ve Hwang (1984) ile paraleldir.

Türkiye üzerine enerji-ISEW ilişkisini inceleyen tek çalışma Menegaki ve Tuğcu (2016b) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmadan elde edilen bulgular, gelişme göstergesi fark etmeksizin enerji-gelişme ilişkisinde koruma hipotezinin geçerli olduğunu raporlayan Menegaki ve Tuğcu (2016b) ile kısmen uyumludur. Ayrıca bulgular, Türkiye’de enerji-büyüme ilişkisini inceleyen çalışmalardan koruma hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşan Lise ve Montfort (2007) ve Özata (2010) ile uyumludur.

Tablo 5 ve 6’da sunulan ülke ve hipotez bazlı sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde bazı önemli bulgulara ulaşılmaktadır. Bunlardan ilki, Almanya, İtalya, Japonya ve Birleşik Krallık’ta gelişme göstergesinin ne olduğuna bakılmaksızın geri besleme hipotezinin geçerli olduğudur. İkincisi ise Türkiye’de enerji-gelişme ilişkisinde nedensellik hipotezlerine ait sınıflandırma yaparken gelişme göstergesinin çok önemli olduğudur.

G7 ülkeleri için ampirik analizden elde edilen bulgular değerlendirildiğinde bazı önemli çıkarımlara ulaşılmaktadır. 2015 yılında yapılan G7 zirvesinde, topluluğa üye ülkeler sürdürülebilirlik hedeflerini güncellemişlerdir. Bu doğrultuda, sürdürülebilir olmayan tüketim ve üretim davranışları tartışılmış; 2030 yılına kadar gıda israfının, sera gazı salınımının ve kaynak etkinsizliğinin azaltılması kararı alınmıştır (Menegaki ve Tuğcu, 2017). Bu çalışmadan elde edilen bulgular, topluluğa üye devletlerin politika yapıcılarının sürdürülebilir refahı artırmak için uygulayabilecekleri politikaların enerji talebini de artırarak çevreye olumsuz etkiler yaratabileceğini altını çizmektedir. Tam tersine, sera gazı salınımını azaltmak için uygulanabilecek enerji tasarrufu politikaları da refah yaratıcı etkileri kısıtlayabilecektir.

Elde edilen sonuçlar ışığında Türkiye ekonomisi için bir değerlendirme yapıldığında ise, büyümeyi teşvik etmek üzere uygulanacak genişletici politikaların çevreyi korumak için uygulanacak enerji tasarrufu politikaları ile çelişebileceği; ancak enerji talebinin arttırılmasının uzun dönemli refah istikrarına olumlu bir katkı yapabileceği çıkarımı yapılabilir. Bu nedenle politika yapımcıların enerji konusunda geliştirecekleri politikalarda enerji talebinin bu iki gelişme göstergesi ile kurduğu sıkı bağlantıyı göz önüne almaları gerekmektedir.

Menegaki ve Tuğcu (2016b), özellikle panel veri çalışmalarında ISEW’in örnekleme oluşturan tüm ülkelerin çevresel, sosyal ve ekonomik boyutları tam olarak doğru bir biçimde yansıtmasının neredeyse imkansız olduğunu, ancak ülkeden ülkeye değişebilecek etkileri dikkate alacak şekilde geliştirildiğini tartışmaktadır. Bu husus dikkate alındığında mevcut çalışmadan elde edilecek bulguların da “ceteris paribus” kapsamında değerlendirilmesi gerekliliğinin altı çizilmelidir.

7. Sonuç

Bu çalışmada, Türkiye ve G7 ülkelerinde enerji tüketimi ile sürdürülebilir refah arasındaki ilişki analiz edilmektedir. Bu çerçevede öne sürülen temel hipotez “enerji-sürdürülebilir refah ilişkisinden elde edilen bulguların gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde homojen olmayacağı”dır. Bu hipotezi test etmek için Türkiye ve G7 ülkelerinden oluşan panel grupta enerji tüketimi ile sürdürülebilir refah arasındaki ilişki, 2000-2012 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılarak heterojen panel nedensellik yöntemi ile analiz edilmiştir. Ayrıca, bu analizden elde edilen bulgular, geleneksel model olan enerji-GSYH literatürden elde edilen bulgularla kıyaslanarak sonuçların gelişme göstergesine ne derece duyarlı olduğu tespit edilmiştir.

Nedensellik bulguları, gelişme göstergesi olarak ekonomik büyüme kullanıldığında Fransa ve Türkiye’de koruma hipotezi; Almanya, İtalya, Japonya ve Birleşik Krallık’ta geri besleme hipotezi; Kanada ve ABD’de ise yansızlık hipotezinin geçerli olduğuna işaret etmektedir. Buna göre, Türkiye ve Fransa’da ekonomik aktiviteyi genişletmek amacıyla uygulanacak politikalar çevresel sorunlara sebep verebilecekken, ABD ve Kanada’da ise gelir artırıcı politikalar ile çevresel politikalar arasında bir sebep-sonuç ilişkisi tespit edilmemiştir. İtalya, Almanya, Japonya ve Birleşik Krallık’ta ise uygulanacak üretim teşvik politikaları ile enerji tasarrufu politikaları arasında karşılıklı bağımlılık mevcuttur.

Gelişme göstergesi olarak sürdürülebilir refah kullanıldığında ise Türkiye’de büyüme hipotezi; İtalya, Fransa Kanada, Almanya, ABD, Birleşik Krallık ve Japonya’da ise geri besleme hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre Türkiye’de uygulanacak refah artırıcı politikaların çevresel kaliteyi bozucu etkileri olabilecektir. G7 ülkelerinde ise refahı sürdürülebilir kılacak politikalar ve çevresel enerji tasarrufu politikaları arasında karşılıklı bağımlılık bir bağımlılık söz konusudur.

Bu çalışmadan elde edilen bulgular, G7 ülkelerindeki politika yapımcılarının refahı sürdürülebilir kılmak için uygulayabilecekleri politikaların sera gazı salınımını da körükleyerek çevre kalitesini bozabileceğinin altını çizmektedir. Tam aksine, enerji talebini azaltmak için uygulanabilecek enerji tasarrufu politikalarının da refah yaratıcı etkileri kısıtlayabileceği belirtilmektedir. Türkiye’de ise gelir artırıcı yönde uygulanabilecek genişletici politikaların çevreyi korumak için uygulanacak enerji tasarrufu politikaları ile çelişebileceği; ancak enerji

kullanımının arttırılmasının uzun dönemli refahın sürdürülebilirliğine pozitif bir katkı yapabileceği çıkarımı yapılabilir. Bu nedenle politika yapıcılar, enerji talebi hususunda geliştirecekleri politikalarda enerji talebinin bu iki gelişme göstergesi ile kurduğu sıkı bağlantıyı göz önüne almalıdırlar.

Ampirik analizlerin ortaya çıkardığı sonuçlar, iddia edilen hipotez açısından değerlendirildiğinde, “enerji-sürdürülebilir refah ilişkisinden elde edilen bulguların gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde homojen olmayacağı” hipotezi, Kónya (2006) nedensellik testinden elde edilen bulgular doğrultusunda doğrulanmaktadır.

Bu çalışmanın kısıtlarından yola çıkarak gelecekte bu konuda çalışacak araştırmacılara bazı öneriler sunmak da mümkündür. Bunlardan ilki, çok değişkenli bir panel sistemde heterojen regresyon tekniği kullanılarak büyüme ve sürdürülebilir kalkınma yaklaşımlarının kıyaslanabileceğidir. İkincisi ise, ülkelerin gelişmişlik düzeyine ya da bölgesel konumlarına göre değil, enerji tüketim seviyelerine göre gruplandığı bir panelde ilişkinin ele alınmasıdır.

Teşekkür

Makalenin türetildiği tez çalışmasında veri üretim sürecindeki yardımlarından ötürü Doç. Dr. Can Tansel Tuğcu'ya ve Dr. Angeliki Menegaki'ye çok teşekkür ederiz.

Kaynakça

- Ajmi, A. N., El Montasser, G., & Nguyen, D. K. (2013). Testing the relationships between energy consumption and income in G7 countries with non linear causality tests. *Economic Modelling*, 35, 126-133. <http://doi.org/10.1016/j.econmod.2013.06.027>
- Akan, Y., Doğan, M., & Işık, C. (2010). The causality relationship between energy consumption and economic growth: The case of Turkey. *Enerji, Piyasa ve Düzenleme*, 1(1), 101-120. <http://www.epdk.org.tr/>
- Akpolat, A. G. ve Altıntaş, N. (2013). Enerji tüketimi ile reel GSYİH arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisi: 1961-2010 dönemi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 8(2), 115-127. <http://dergipark.gov.tr/beyder>
- Altıntaş, H. (2013). Türkiye’de birincil enerji tüketimi, karbondioksit emisyonu ve ekonomik büyüme ilişkisi: Eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1), 263-294. <http://dergipark.gov.tr/oguuiibf>
- Apergis, N., & Payne, J. E. (2009a). Energy consumption and economic growth in Central America: Evidence from a panel cointegration and error correction model. *Energy Economics*, 31(2), 211-216. <http://doi.org/10.1016/j.eneco.2008.09.002>
- Apergis, N., & Payne, J. E. (2009b). Energy consumption and economic growth: Evidence from the common wealth of independent states. *Energy Economics*, 31(5), 641-647. <http://doi.org/10.1016/j.eneco.2009.01.011>
- Bildirici, M. E., & Gökmenoğlu, S. M. (2017). Environmental pollution, hydro power energy consumption and economic growth: Evidence from G7 countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 75, 68-85. <http://doi.org/10.1016/j.rser.2016.10.052>
- Bilgili, F., & Öztürk, İ. (2015). Biomass energy and economic growth nexus in G7 countries: Evidence from dynamic panel data. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 49, 132-138. <http://doi.org/10.1016/j.rser.2015.04.098>
- Chang, T., Gupta, R., Inglesi-Lotz, R., Simo-Kengne, B., Smithers, D., & Trembling, A. (2015). Renewable energy and growth: Evidence from hetero geneous panel of G7 countries using Granger causality. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 52, 1405-1412. <http://doi.org/10.1016/j.rser.2015.08.022>
- Çetin, M. ve Şeker, F. (2012). Enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31(1), 85-106. <http://doi.org/10.20979/ueyd.31660>
- Destek, M. A., & Okumus, I. (2017). Disaggregated energy consumption and economic growth in G-7 countries. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 12(9), 808-814. <http://doi.org/10.1080/15567249.2017.1286527>
- Dumitrescu, E. I., & Hurlin, C. (2012). Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic Modelling*, 29(4), 1450-1460. <http://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.02.014>
- Dünya Bankası (2018). Dünya Gelişim Göstergeleri Veri Tabanı. Erişim Adresi: <https://data.worldbank.org/products/wdi> (22 Nisan 2018)
- Emirmahmutoğlu, F., & Köse, N. (2011). Testing for Granger causality in heterogeneous mixed panels. *Economic Modelling*, 28(3), 870-876. <http://doi.org/10.1016/j.econmod.2010.10.018>
- Erdal, G., Erdal, H., & Esengün, K. (2008). The causality between energy consumption and economic growth in Turkey. *Energy Policy*, 36(10), 3838-3842. <http://doi.org/10.1016/j.enpol.2008.07.012>
- Gaspar, J. S., Marques, A. C., & Fuinhas, J. A. (2017). The traditional energy-growth nexus: A comparison between sustainable development and economic growth approaches. *Ecological Indicators*, 75, 286-296. <http://doi.org/10.1016/j.ecolind.2016.12.048>
- Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica*, 37(3), 424-438. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/1912791>

- Hajko, V. (2017). The failure of energy-economy nexus: A meta-analysis of 104 studies. *Energy*, 125, 771-787. <http://doi.org/10.1016/j.energy.2017.02.095>
- Kaplan, M., Öztürk, İ., & Kalyoncu, H. (2011). Energy consumption and economic growth in Turkey: Cointegration and causality analysis. *Romanian Journal of Economic Forecasting*, 2, 31-41. <http://www.ipe.ro/rjef.htm>
- Kar, M., Nazlıoğlu, Ő., & Ağır, H. (2011). Financial development and economic growth nexus in the MENA countries: Bootstrap panel Granger causality analysis. *Economic Modelling*, 28(1-2), 685-693. <http://doi.org/10.1016/j.econmod.2010.05.015>
- Karhan, G., Silinir, M., ayın, M., ve Aydeniz, N. (2012). Enerji ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 2(1), 80-87. <http://www.yasambilimleridergisi.com/>
- Kónya, L. (2006). Exports and growth: Granger causality analysis on OECD countries with a panel data approach. *Economic Modelling*, 23(6), 978-992. <http://doi.org/10.1016/j.econmod.2006.04.008>
- Kraft, J., & Kraft, A. (1978). On the relationship between energy and GNP. *The Journal of Energy and Development*, 3(2), 401-403. <http://www.iceed.org>
- Lise, W., & Montfort, V. (2007). Energy consumption and GDP in Turkey: Is there a cointegration relationship?. *Energy Economics*, 29(6), 1166-1178. <http://doi.org/10.1016/j.eneco.2006.08.010>
- Menegaki, A. N. (2018). The basic, the solid, the site-specific and the full or total Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW) for Turkey. *Economies*, 6(24), 1-18. <http://doi.org/10.3390/economies6020024>
- Menegaki, A. N., Marques, A. C., & Fuinhas, J. A. (2017). Redefining the energy-growth nexus with an index for sustainable economic welfare in Europa. *Energy*, 141, 1254-1268. <http://doi.org/10.1016/j.energy.2017.09.056>
- Menegaki, A. N., & Tiwari, A. K. (2017). The index of sustainable economic welfare in the energy-growth nexus for American countries. *Ecological Indicators*, 72, 494-509. <http://doi.org/10.1016/j.ecolind.2016.08.036>
- Menegaki, A. N., & Tuğcu, C. T. (2016a). Rethinking the energy-growth nexus: Proposing an index of sustainable economic welfare for Sub-Saharan Africa. *Energy Research & Social Science*, 17, 147-159. <http://doi.org/10.1016/j.erss.2016.04.009>
- Menegaki, A. N., & Tuğcu, C. T. (2016b). The sensitivity of growth, conservation, feedback & neutrality hypotheses to sustainability accounting. *Energy for Sustainable Development*, 34, 77-87. <http://doi.org/10.1016/j.esd.2016.09.001>
- Menegaki, A. N., & Tuğcu, C. T. (2017). Energy consumption and sustainable economic welfare in G7 countries: A comparison with the conventional nexus. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 69, 892-901. <http://doi.org/10.1016/j.rser.2016.11.133>
- Menegaki, A. N., & Tuğcu, C. T. (2018). Two versions of the Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW) in the energy-growth nexus for selected Asian countries. *Sustainable Production and Consumption*, 14, 21-35. <http://doi.org/10.1016/j.spc.2017.12.005>
- Mucuk, M. ve Uysal, D. (2009). Türkiye ekonomisinde enerji tüketimi ve ekonomik büyüme. *Maliye Dergisi*, 157, 105-115. <http://www.sgb.gov.tr/sayfalar/maliyederigisi>
- Mutascu, M. (2016). A bootstrap panel Granger causality analysis of energy consumption and economic growth in the G7 countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 63, 166-171. <http://doi.org/10.1016/j.rser.2016.05.055>
- Narayan, P. K., & Smyth, R. (2008). Energy consumption and real GDP in G7 countries: New evidence from panel cointegration with structural breaks. *Energy Economics*, 30(5), 2331-2341. <http://doi.org/10.1016/j.eneco.2007.10.006>
- Narayan, P. K., Narayan, S., & Prasad, A. (2008). A structural VAR analysis of electricity consumption and real GDP: Evidence from the G7 countries. *Energy Policy*, 36(7), 2765-2769. <http://doi.org/10.1016/j.enpol.2008.02.027>

- Özata, E. (2010). Türkiye’de enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin ekonometrik incelenmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 101-113. <http://sbd.dpu.edu.tr/>
- Öztürk, I. (2010). A literature survey on energy–growth nexus. *Energy Policy*, 38(1), 340-349. <http://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.09.024>
- Payne, J. E. (2010). Survey of the international evidence on the causal relationship between energy consumption and growth. *Journal of Economic Studies*, 37(1), 53-95. <https://www.emeraldinsight.com/journal/jes>
- Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic tests for crosssection dependence in panels* (CESifo Working Paper Series No. 1229). <http://doi.org/10.17863/CAM.5113>
- Sarafidis, V., & Wansbeek, T. (2012). Cross-sectional dependence in panel data analysis. *Econometric Reviews*, 31(5), 483-531. <http://doi.org/10.1080/07474938.2011.611458>
- Soytaş, U., Sarı, R., & Özdemir, Ö. (2001). Energy consumption and GDP relation in Turkey: A cointegration and vector error correction analysis. Paper presented at the *Economies and Business in Transition: Facilitating Competitiveness and Change in the Global Environment Proceedings*: 838-844. Global Business and Technology Association. <http://gbata.org>
- Şengül, S. ve Tuncer, İ. (2006). Türkiye’de enerji tüketimi ve ekonomik büyüme: 1960-2000. *İktisat İşletme ve Finans*, 21(242), 69-80. <http://www.iif.com.tr>
- Tuğcu, C. T., & Topcu, M. (2018). Total, renewable and non-renewable energy consumption and economic growth: Revisiting the issue with an asymmetric point of view. *Energy*, 152, 64-74. <http://doi.org/10.1016/j.energy.2018.03.128>
- Tuğcu, C. T., Öztürk, I., & Aslan, A. (2012). Renewable and non-renewable energy consumption and economic growth relationship revisited: Evidence from G7 countries. *Energy Economics*, 34(6), 1942-1950. <http://doi.org/10.1016/j.eneco.2012.08.021>
- Yu, E. S. H., & Hwang, B. K. (1984). The relationship between energy and GNP: Further results. *Energy Economics*, 6, 186-190. [http://doi.org/10.1016/0140-9883\(84\)90015-X](http://doi.org/10.1016/0140-9883(84)90015-X)

TÜRK BANKACILIK SEKTÖRÜNDE SORUNLU KREDİLERİN YAPILANDIRILMASININ BANKA KARLILIĞI ÜZERİNE ETKİLERİ

The Effects of Structured Credits on Bank Profitability in the Turkish Banking Sector

Bade EKİM KOCAMAN* & Adalet HAZAR** & Şenol BABUŞCU***

Özet

Bankacılık sektörünün finansal aracılık fonksiyonunun ekonomik büyüme üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Bu nedenle bankacılık sisteminin performansı finans sektörü için olduğu kadar ekonomi için de önem teşkil etmektedir. Bankaların performans göstergelerinden olan karlılık oranlarını etkileyen faktörler için literatürde yer alan çalışmalarda genel itibarıyla bankalara özgü unsurlar ve makroekonomik değişkenler ayrımına gidilmektedir. Bu çalışmada da söz konusu ayrım benimsenerek analizler yapılmış ve kredi yapılandırmasının aktif karlılığı ve özkaynak karlılığına etkisi olup olmadığı incelenmiştir. 2010-2017 yılları arasında bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 13 adet bankanın üçer aylık dönemsel verilerine “Statik Panel Veri Analizi” uygulanarak elde edilen sonuçlarda kredilerin yapılandırılmasının aktif ve özkaynak karlılığı üzerine etkisi olmadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle, kredilerde yapılandırma uygulamalarının karlılık tarafında etkisinin olmadığı bilgisinin, banka politikalarının oluşturulması aşamasında dikkate alınması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Analizler sonucunda makroekonomik değişkenlerden enflasyon, GSYİH ve faiz oranlarının; bankalara özgü değişkenlerden aktif kalitesi, sermaye oranı ve likidite düzeyinin aktif karlılığı ve özkaynak karlılığı üzerine anlamlı etkileri olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Kredi Yapılandırma,
Türk Bankacılık Sektörü,
Karlılık,
Panel Veri Analizi

JEL Kodları:

C33, G21, L25

Abstract

The intermediation function of the banking sector has significant effects on economic growth. Therefore, the performance of the banking system is important for the finance sector as well as for the economy. Factors affecting the profitability ratios are distinguished as bank specific ratios and macroeconomic variables in the literature. In our study, the analysis was made by adopting the mentioned distinction and it was examined whether the structured credits have any impact on ROA and ROE. The static panel data analysis was used to analyze 13 banks operating in the banking sector between 2010-2017 for quarterly period data. In conclusion, we determined that the structuring of the loans has no effect on ROA and ROE. For this reason, it is necessary to take into account this information while determining the bank policies. According to the results of the analyses, macroeconomic variables such as inflation, GDP and interest rates; and bank-specific variables such as asset quality, capital ratio and liquidity level have significant effects on ROA and ROE.

Keywords:

Loan Structuring,
Turkish Banking Sector,
Profitability,
Panel Data Analysis

JEL Codes:

C33, G21, L25

* Arş. Gör., Başkent Üniversitesi, Ticari Bilimler Fakültesi, Bankacılık ve Finans Bölümü, badeekim@baskent.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8967-3935

** Doç. Dr., Başkent Üniversitesi, Ticari Bilimler Fakültesi, Bankacılık ve Finans Bölümü, ahazar@baskent.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1483-8360

*** Doç. Dr., Başkent Üniversitesi, Ticari Bilimler Fakültesi, Bankacılık ve Finans Bölümü, babuscu@baskent.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2870-6358

1. Giriş

Günümüzde bankalar finans sektörünün en önemli aktörlerinden biri konumundadır. Finans sektöründe yaşanan gelişmeler, ürün ve müşteri çeşitliliğinin artması, türev ürünlerin yaygınlaşması, rekabet artışı gibi nedenlerle bankaların risk iştahı artmakta ve riskli yatırımlar artış kaydetmektedir. Karlılık rakamlarındaki düşüşler ise hacimlerini büyütmek isteyen bankaları daha fazla kredi tahsis etmeye teşvik etmektedir. Bu kapsamda, kredi hacmini artırmak isteyen bankalar müşterilerinin mali durumlarını analiz etmede zafiyetlere kapılabilmektedir (Yağcılar ve Demir, 2015, s.1). Bu nedenle, karını maksimize etmek isteyen bankanın karşılaşma ihtimali en yüksek problem, verdiği kredilerin vadesinde geri ödenmeyerek sorunlu hale gelmesi olmaktadır (Ataçoğlu, 2006, s. 2). Bunun sonucu olarak da, sorunlu kredi miktarında yaşanan artışlar bankacılık sisteminin geleceği ve istikrarına yönelik endişeler oluşturabilmektedir. Bu kapsamda, bankalar ile kredi kullananlar (kişi/kurum) arasındaki kredi ilişkisi müşterinin, sözleşme şartlarına uygun olarak yükümlülüğünü yerine getirerek bankaya olan borçlarını zamanında ödememesi ile sonuçlanabilir. Sözleşme yapıldıktan sonra müşterinin mali durumunda yaşanan kötüleşmeler nedeniyle kredinin geri ödemesinde sıkıntılar yaşanıyorsa bu durumda, kredinin şartları ve ödeme planı yapılandırılarak hem müşteriye hem de bankayı memnun edecek şekilde yeniden planlanabilir. Ancak, yeniden yapılandırmalara rağmen kredi borçlusunu, almış olduğu krediyi yeni sözleşme şartları dahilinde de geri ödeyemez ise kredi takip hesaplarına alınarak donuk alacak haline gelmektedir.

Müşterinin kredi geri ödemesinde sıkıntılar yaşaması kredinin sorunlu olarak düşünülmesi gerektiğini göstermektedir. Bu kapsamda, sorunlu kredilerin hangi durumlarda ortaya çıkabileceğini ortaya koyabilmek ve sorunlu krediler konusundaki uygulamaları standart hale getirmek için Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK), 30.06.2001 tarihinde “Karşılıklar Yönetmeliği”ni yayınlamış ve daha sonra 2001 tarihli yönetmeliği yürürlükten kaldırarak 2006 yılında “Bankalarca Kredilerin ve Diğer Alacakların Niteliklerinin Belirlenmesi ve Bunlar İçin Ayrılacak Karşılıklara İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik”i yürürlüğe sokmuştur.

Bankaların kullandırmış oldukları kredilerin sorunlu hale gelerek takip hesaplarına aktarılmasının banka bilançosu üzerinde birtakım etkileri olabilmektedir. Bunlardan ilki, kredi hesaplarının azalması takipteki kredi tutarlarının artması nedeniyle düzenli olarak elde edilen faiz gelirlerinin kesintiye uğramasıdır. İkinci olarak, takipteki kredilere ayrılan özel karşılıklar faiz dışı giderlerde artışa neden olmaktadır. Son olarak, Türkiye’de aktif-pasif arasında vade uyumsuzluğu ile çalışan bankaların, kredilerinin sorunlu hale gelmesi zaten uzun olan aktif kalemlerin vadelerini daha da uzatmış olmaktadır. Bu durum, aktif kalitesi, sermaye yeterliliği, net faiz marjı, likidite, karlılık oranlarını olumsuz etkilemektedir (Selimler, 2015, s. 169). Diğer yandan, takipteki kredilerde yaşanan artış, kar rakamlarını azaltması nedeniyle bankaların kaybettikleri karları kredi faizlerini artırarak kompanse etmeye çalışmalarına neden olmaktadır. Bu durumda kredi koşullarını ağırlaştıran bankalar tüm bankacılık sektörünü ve ekonomiyi etkilemektedir (Kaya, Şahin, Hacıevliyagil ve Ekşi, 2016, s. 159).

Bu çerçevede çalışmanın amacı, ödeme güçlüğüne düşen kişi/kurumların yapılandırılan kredilerinin bankaların karlılık, verimlilik oranlarında yarattığı etkinin araştırılmasıdır. Çalışma altı bölüme ayrılmıştır. Giriş bölümünü takip eden ikinci bölümde Türkiye’de finansal yeniden yapılandırma programları, üçüncü bölümde literatür taraması, dördüncü bölümde veri ve yöntem, beşinci bölümde bulgular ve altıncı bölümde sonuçlar ele alınmıştır. Literatürde,

bankalarda karlılığı etkileyen faktörleri araştıran birçok çalışma mevcuttur. Ancak Türkiye’de yapılandırılan kredilerin banka karlılığına etkisini inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünölmektedir.

2. Türkiye’de Finansal Yeniden Yapılandırma Programları

Gerek global gerekse ulusal boyutta baş gösteren ekonomik krizler sonucunda reel sektörde yer alan firmaların mali yapılarında yaşanan kötöleşmeler sonucunda kredi geri ödemelerinde aksaklıklar yaşanmaya başlanmıştır. Bunun sonucunda, kredilerin yeniden yapılandırılması gündeme gelmiş ve farklı yeniden yapılandırma yaklaşımları ortaya çıkmıştır. Türkiye’de uygulamaya konulan finansal yeniden yapılandırmanın genel amacı ise, 1994, 2000 ve 2001 krizleri sonrası mali durumu bozulan ve ödeme sıkıntısı içerisinde olan firmalardan yapılandırma ile iflasının önüne geebilecekle olanları destekleyerek ekonomiye yeniden kazandırmak olmuştur (Koç, 2010, s. 38). Böylece, ölkö ekonomisinin en az seviyede hasar görmesi sağlanmaya çalışılmıştır.

Yeniden yapılandırma yaklaşımlarının lokomotif konumundaki uygulaması Londra Yaklaşımı olmuş ve değişik ölkelerde farklı şekillerde uygulanmıştır. Londra Yaklaşımı’nın yansıması ise Türkiye’de İstanbul Yaklaşımı ve Anadolu Yaklaşımı olarak ortaya çıkmıştır (Özkanlı, 2011, s. 51).

İstanbul ve Anadolu Yaklaşımlarına geçmeden önce, yeniden yapılandırma yaklaşımlarının temel aldığı Londra Yaklaşımı’ndan kısaca bahsedilmesinde bu noktada yarar görölmektedir. Londra Yaklaşımı, finansal yükömlölüklerini yerine getirmede zorlanan reel sektör borçlarının, bankalar tarafından yeniden yapılandırılarak söz konusu şirketlerin varlığını sürdürmesini sağlamaya yönelik prensipler grubudur (Özkanlı, 2011, s. 52). Bu kapsamda, mali yönden sıkıntı içerisinde olan şirketlerin kredi kuruluşlarına olan borçlarının yapılandırma çalışmalarına ışık tutmuş, yasal yönden herhangi bir bağlayıcılığı olmayan uygulamalardır. Londra Yaklaşımı finansal yeniden yapılandırma olgusunun en önlüsü ve en çok uygulananıdır.

1970’lerde İngiltere’de yüksek enflasyon, durgunluk ve düşük istihdam nedeniyle bankalar, yeniden yapılandırma kapsamında belirledikleri politika ile sorunlu kredileri izleme birimleri kurmuşlardır. Ancak, söz konusu dönemde risk izleme birimlerinin iş akış süreçleri ile ilgili belirsizlikler olması ve İcra İflas Kanunu’nun kredi yeniden yapılandırmaları için gerekli ve yeterli düzenlemeleri içermemesi nedeniyle İngiltere Merkez Bankası yeniden yapılandırma uygulamalarına destek olmak amacıyla, herhangi bir yaptırımı olmayan kurallar bütünü olarak bilinen “Londra Yaklaşımı”nı uygulamaya karar vermiştir (Bahadır, 2007). 1970’lerde ortaya çıkan Londra Yaklaşımının 1990’lı yıllarda kapsamı genişletilmiş ve yenilenmiştir.

Londra Yaklaşımı’nda devlet, firmalar ve bankalar arasında aracılık görevini üstlenmektedir. Banka özkaynak katkısının düşük olmaması, borçlularla alacaklılar arasında uzlaşma yollarının zayıf olması veya firmaların denetim eksikliği nedeniyle bankaların borcu yeniden yapılandırmak için gerekli teşviklerin olmaması nedeniyle devletin bankalar ile borçlu firmalar arasında aracılık rolü önem teşkil etmektedir. Bu kapsamda, borçluların gereksiz tasfiyesinin önüne geçebilmek için devlet, gayri resmi veya daha planlı oluşturulmuş bir şekilde aracılık görevi üstlenebilmektedir (Bahadır, 2007).

Londra Yaklaşımı, finansal yeniden yapılandırma programlarının ilk örneği olması bakımından ekonomik krizle karşı karşıya kalan birçok ölkö kullandığı bir model olmuştur.

1997 yılında Tayland’da başlayan ve Endonezya, Malezya, Güney Kore’yi de etkileyen Doğu Asya mali krizinden sonra ülkeler Londra Yaklaşımı’nı kendi ekonomik konjonktürleri ve finansal krizin boyutuna göre farklı kapsam ve şekilde uygulamışlardır. Kore ve Tayland “Bangkok Yaklaşımı”, Endonezya ise “Jakarta İnisiyatifi” isimleriyle ülkelerinde söz konusu yaklaşımdan faydalanmışlardır. Londra yaklaşımı, ülkelerin tecrübe eksiklikleri ve iflas yasalarındaki yetersizlikler nedeniyle bahsi geçen ülkeler için temel oluşturmuştur (Sayılğan, 2006, s. 53,54).

Londra Yaklaşımı’nın öncülük ettiği akım ülkemizde önce İstanbul Yaklaşımı, daha sonra Anadolu Yaklaşımı adları altında uygulanmıştır. Sorunlu kredilerin tahsil ve tasfiyesine yönelik olarak İstanbul Yaklaşımı, Anadolu Yaklaşımı gibi dönemsel uygulamalar yanında, Londra Yaklaşımından esinlenilerek banka bilançolarında yer alan sorunlu aktifleri devralan varlık yönetim şirketlerinin kurulması veya takip hesaplarında yer alan ancak geri ödenebilme ihtimali yüksek olan kredilerin yeniden canlı kredi haline dönüştürülmesi gibi uygulamalar da gerçekleştirilmiştir (Selimler, 2015, s. 132).

Çalışmanın bir sonraki bölümünde ülkemizde uygulamaya konulan her iki yaklaşımın kapsamı ve sonuçlarının yanı sıra varlık yönetim şirketleri ile ilgili kısa bilgi verilecektir.

2.1. İstanbul Yaklaşımı

Bankacılıkta kredilendirmede asıl hedef kredilerin geri dönüşünün sorunsuz bir şekilde sağlanabilmesidir. Gerek erken uyarı sinyalleri gerekse risk izleme birimleri ile krediler batık hale gelmeden tespit edilmeye çalışılmaktadır. Tüm çabalara rağmen krediler takip aşamasına geldiyse rehabilitasyonuna ilişkin alternatif 2000 yılı sonunda yaşanan ve tüm sektörleri etkileyerek çıkmaza sürükleyen krizin ardından üretilen finansal yeniden yapılandırma programıdır.

2000/Kasım ve 2001/Şubat krizleri 1990’lardan bu yana Türkiye’de yaşanan krizlerin en önemlisi ve derinidir. Söz konusu bankacılık krizlerinin ardından Türkiye Bankalar Birliği (TBB) tarafından hazırlanan ve BDDK tarafından onaylanan “Finansal Yeniden Yapılandırma Çerçeve Anlaşması” ile mali anlamda sıkıntı yaşayan ancak yeniden yapılandırılmaları halinde reel sektöre yeniden kazandırılacak olan firmalar kapsama alınmıştır. Finansal Yeniden Yapılandırma Programı (FYYP) ile mali anlamda sıkıntı içerisinde bulunan reel sektörün bankacılık kesimine olan borçlarının yeniden yapılandırılması hedeflenmiştir (Küçükbaş ve Demirhan, 2003, s. 2).

Türkiye’de FYYP ile ilgili yasal olarak atılan ilk adım, 31 Ocak 2002 tarih ve 24657 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren 4743 Sayılı “Mali Sektöre Olan Borçların Yeniden Yapılandırılması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”dur. Söz konusu kanunla Finansal Yeniden Yapılandırma Programı kapsamında hazırlanan Finansal Yeniden Yapılandırma Çerçeve Anlaşmaları (Çerçeve Anlaşması) düzenlenmiştir. TBB tarafından hazırlanan Finansal Yeniden Yapılandırma Çerçeve Anlaşması, alacaklı kuruluşların imzalanmasını müteakiben BDDK’nın onayına sunulmuştur ve 4 Haziran 2002 tarihinde onaylanarak yürürlüğe girmiştir.

Kamuoyunda İstanbul Yaklaşımı olarak bilinen uygulama ile kredi borçlusu şirketler ile bankaların belirli bir protokol çerçevesinde uzlaşmaları amaçlanmıştır. Bu yaklaşım ile hem bankalara hem de ödeme gücü içerisinde bulunan firmalara birtakım kolaylıklar getirilmiştir.

Ödeme gücü olduğuna inanılan ancak ödeme güçlüğü içerisinde bulunan reel kesimin borçlarının yeniden yapılandırılarak ödeme vadelerinin uzatılması hedeflenmiştir. Bankalar ile reel kesim arasında süregelen gönüllülük esasına dayanan bu yöntem, İstanbul Yaklaşımı ile yasal çerçeveye oturtularak yapılmıştır. İstanbul Yaklaşımı uygulaması, Haziran 2002-Haziran 2005 tarihleri arasında yürütülmüş, 30 gruba ait toplam 331 şirket kapsama alınmıştır.

2.2. Anadolu Yaklaşımı

İstanbul Yaklaşımı'na benzer bir uygulama 2007 yılında KOBİ'ler için gerçekleştirilmiş ve Anadolu Yaklaşımı olarak nitelendirilmiştir. Anadolu Yaklaşımı'nın yasal altyapısı 30.12.2006 tarihinde yürürlüğe giren 5569 sayılı "Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin (KOBİ) Mali Sektöre Olan Borçlarının Yeniden Yapılandırılması Hakkında Kanun" ile atılmıştır. Kanun'un uygulamasını sağlamak üzere BDDK tarafından hazırlanan "Finansal Yeniden Yapılandırma Çerçeve Anlaşmalarının Onaylanması, Kabulü ve Uygulanmasına İlişkin Genel Şartlar Hakkında Yönetmelik" ise 31.01.2007 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Koç, 2010, s. 48).

2005 yılında sona eren İstanbul Yaklaşımı'nın ağırlıklı olarak büyük ölçekli işletmeleri kapsaması nedeniyle, KOBİ'lerin uygulamadan etkin bir şekilde faydalanamadıkları düşüncesi ortaya çıkmış ve İstanbul Yaklaşımı'na benzer bir düzenlemenin küçük ve orta ölçekli işletmeler için de yapılmasına ilişkin talepler kamu otoritesinin yeni bir düzenleme yapmasını gerekli kılmıştır (Akman, 2012, s. 109). Böylece, Anadolu Yaklaşımı ile küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin taahhütlerini yerine getirebilmelerine ve ekonomiye kazandırılmalarına imkan verilmesi amaçlanmıştır (Alav, 2013, s. 67). Anadolu Yaklaşımı'nda, İstanbul Yaklaşımı'ndan farklı olarak firmaların kamu borçlarının da yapılandırılmasına imkan sağlanmış; ancak daha önce İstanbul Yaklaşımı kapsamında yer alan işletmelerin Anadolu Yaklaşımı'ndan faydalanmalarına imkan tanınmamıştır. İstanbul Yaklaşımı'ndan edilen tecrübeler ile amaçlar daha da genişletilmiş ve geliştirilerek daha geniş kesimlerin bu kanun kapsamına girmesi sağlanmaya çalışılmasına rağmen Anadolu Yaklaşımı'ndan beklenen performans sağlanamamıştır.

2.3. Varlık Yönetim Şirketleri'nin Kurulması

Varlık yönetim şirketleri temel olarak bankaların sorunlu aktiflerini devralarak finans kesiminin sorunlu alacaklarının tahsil edilmesi, yapılandırılması veya satılması ile ilgili görevler üstlenen şirketlerdir (Babuşcu ve Hazar, 2013, s. 156). Tasfiye olacak alacaklarını gerçek değerinin altında varlık yönetim şirketlerine devreden bankalar, bilançolarını sorunlu aktiflerden arındırmanın yanı sıra alacak tahsili için gerekli operasyonel yükten kurtulmuş olmaktadır. Böylece, kalitesiz aktiflerini nakde çevirmiş olan bankalar, sorunlu alacakların tahsilinin getirdiği külfetlere katlanmayarak esas işlerine odaklanarak piyasaya kredi sağlamaya devam edebilmektedirler. Varlık Yönetim Şirketi (VYŞ) modeli, Türkiye'de Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerini müteakiben mali sektör ve reel sektörde yaşanan sıkıntıları aşmak ve kötü aktifleri üçüncü kişilere devrederek mali sektörün toparlanması sürecine destek olabilmek amacıyla oluşturulmuştur (Selimler, 2006, s. 219).

Türkiye'de finansal yeniden yapılandırma ile ilgili tüm uygulamaların yasal zeminini oluşturan 31 Ocak 2002 tarihli 4743 Sayılı "Mali Sektöre Olan Borçların Yeniden

Yapılandırılması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun” varlık yönetim şirketlerinin kurulmasına da dayanak teşkil etmiştir. Varlık yönetim şirketlerinin kuruluş ve faaliyet esasları ise BDDK tarafından 01.10.2002 tarih ve 24893 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan “Varlık Yönetim Şirketlerinin Kuruluş ve Faaliyet Esasları Hakkında Yönetmelik” ile belirlenmiştir.

19 Ekim 2005 tarihinde yürürlüğe giren 5411 sayılı Bankacılık Kanunu’nda ise 143. madde varlık yönetim şirketlerine ilişkin düzenlemeleri kapsamaktadır. Söz konusu kanun maddesinin düzenlenmesine yönelik olarak ise BDDK tarafından “Varlık Yönetim Şirketlerinin Kuruluş ve Faaliyet Esasları Hakkında Yönetmelik” hazırlanarak 04 Kasım 2006 tarihinde yürürlüğe konulmuştur (Babuşcu ve Hazar, 2013, s. 157).

Varlık yönetim şirketlerinin kuruluşuna kadar olan geçiş döneminde ise, TMSF varlık yönetim şirketlerinin görevini üstlenerek bankaların sorunlu alacaklarını devralarak önemli miktarda tahsili gecikmiş alacağı sektör dışına çekmiştir. BDDK’nın banka bilançolarında likiditeyi azaltan sorunlu varlıkların bilanço dışına çıkarılması ve bankaların esas faaliyet konularına odaklanmaları gerektiği yönündeki beyanati, bankaların söz konusu modeli kullanmalarında teşvik edici olmuştur (Altay, 2003).

Bankacılık sisteminde şeffaflığı sağlamak, bankacılık sistemini AB standartlarına yaklaştırmak ve finans sektörünün piyasa koşullarına göre çalışmasını sağlamak için bankaların etkin bir şekilde çalışabilmesi gerekmektedir. Bu amacı gerçekleştirebilmek için ise, bankaların sorunlu aktiflerinden kurtulup, sağlıklı bir şekilde faaliyetlerine devam etmesi gerekmektedir. Bu noktada, varlık yönetim şirketleri bahsi geçen amaçların gerçekleşmesinde önemli rol oynamaktadır (Altay, 2003). VYŞ modeli Türkiye’ye IMF’nin önerdiği bir modeldir.

3. Literatür

Bankacılık sektöründe karlılığın belirleyicileri üzerinde gerek bankalara özgü değişkenlerle gerekse de makroekonomik değişkenlerle yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Genel itibariyle, literatürde yer alan çalışmalar incelendiğinde çeşitli istatistiki analiz yöntemlerinin kullanıldığı ve farklı değişkenlerin analize dahil edildiği görülmektedir. Diğer yandan, yapılan araştırmalarda yapılandırılan kredilerin doğrudan bankaların karlılıklarına etkisini inceleyen bir çalışmaya literatürde rastlanılmamıştır.

Bankaların karlılığını inceleyen literatürdeki ilk çalışmaların Ho ve Saunders (1981), McShane ve Sharpe (1985) ve Allen’in (1988) net faiz marjları ile ilgili çalışmalarına dayandığı söylenebilir. Söz konusu çalışmalarda net faiz marjı, faiz oranı riski ve banka ürünlerinin fiyatlarını etkileyen faktörlerin fonksiyonu olarak tanımlanmaktadır.

Ho ve Saunders (1981) faiz oranı riski ve banka net faiz marjı arasındaki ilişkiyi modellemiş ve Brezilya’da banka faiz marjlarının en iyi açıklayıcılarının makroekonomik değişkenler olduğunu tespit etmiştir.

Smirlock (1985) çalışmasında aktif büyüklüğü ile karlılık arasındaki ilişkiyi ele almış ve 2700’ün üzerinde banka ile yaptığı çalışmada, banka karlılığı ile pazar payının pozitif yönde ilintili olduğunu, fakat piyasa yoğunlaşması ile karlılık arasında herhangi bir ilişkinin olmadığını tespit etmiştir.

Banka karlılığı ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişki kapsamında enflasyonu ele alan ilk araştırmacılarından Bourke (1989), enflasyonun banka karlılığını açıklayabileceğini ve enflasyon ve karlar arasında pozitif bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Diğer bir deyişle, enflasyon beklentileri ile ilgili olarak yapılacak tahminlerin tutarlılığı ve bankanın uygulayacağı faiz oranlarını enflasyon tahminlerine gore ayarlayabilmesi, yuksek enflasyonun daha fazla karlılığa sebep olabileceğini gostermiştir.

Sermaye yeterliliği ile karlılık arasında literaturde farklı goruşler olmasına karşın, bu konuda ilk sayılabilecek alışmalar Berger (1995) ve Keeley ve Furlong (1990) gibi araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Bahsi geçen araştırmacılar bankaların sermaye yapılarının gulu olmasının finansal başarısızlığı onleyici bir unsur olduğunu ve bankanın iflas etme olasılığını azalttığını ifade etmişlerdir.

Molyneux ve Thornton (1992) tarafından yapılan çalışmalarda aktif kalitesi ile banka karlılığı arasındaki ilişki ele alınmıştır. Çalışmanın sonucunda bankaların likit varlık bulundurma seviyesi arttıkka karlılığın azaldığı tespit edilmiştir. Zira, fazla likit varlık tutmak diğer bir deyişle aktif kalitesinin artması doğabilecek riskleri azaltmasının yanında karlılığı azaltabilmektedir.

Jiang, Tang, Law ve Sze (2003) alışmalarında Hong Kong'da faaliyet gosteren 14 bankanın verileri ve makroekonomik gostergeler ile aktif karlılığını hangi değişkenlerin etkilediğini araştırmışlardır. Makro değişkenlerden arasında enflasyon, reel faiz oranı ve buyume oranı ile karlılık arasında pozitif bir ilişki çıkmıştır.

Laryea, Ntow-Gyamfi ve Alu (2016) alışmalarında 2005-2010 yılları arasında faaliyet gostermiş 22 Gana bankasını analize tabi tutmuşlar ve takipteki kredilerin banka karlılığına olan etkisini ROA ve ROE aracılığıyla olmeye çalışmışlardır. Bu kapsamda ROA ve ROE değişkenlerini ayrı ayrı bağımlı değişken olarak değerlendirmişlerdir. Analiz sonuçlarına gore takipteki kredi oranı ozkaynak ve aktif karlılığını negatif yonde anlamlı bir şekilde etkilemiştir. Geleneksel finans teorisinin aksine (yuksek risk, yuksek getiri), yuksek kredi riski daha duşuk karlılığına neden olmaktadır.

Kaya'nın (2002) 1997-2000 yılları arasında Turk bankacılık sektoru verilerini kullanarak panel veri yontemi ile karlılığın içsel ve dışsal belirleyicilerini tespit etmek uzere yaptığı çalışmasında, karlılığın içsel faktorlerden ozkaynaklar, likidite, personel harcamaları, mevduatlar ve piyasa payı; dışsal faktorlerden enflasyon ve konsolide bute açığından etkilendiği yonunde sonuçlar elde etmiştir.

Ata (2009) alışmasında 2001 yılında Turk bankacılık sisteminde yaşanan krizin ardından mevduat bankalarının karlılıklarını etkileyen içsel (banka bazlı) ve dışsal (makroekonomik) unsurları tespit etmeye çalışmıştır. Sonuçta, bankaların karlılığının içsel faktorlerden dışsal faktorlere nazaran daha fazla etkilendiği tespit edilmiştir. Banka buyuکلu, mevduatın krediye donuşum oranı ve bankacılık sektorunun toplam hacminin gayri safi yurt içi hasıladan aldığı payın banka karlılığına pozitif yonlu; maliyet oranı, sermaye yeterliliği oranı ve Takipteki Krediler/Toplam Krediler oranının karlılık uzerinde negatif yonlu bir etkide bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Gulhan ve Uzunlar (2011) alışmalarında 1990-2008 yılları arasında Turkiye'de faaliyet gosteren yerel ve yabancı bankaların aktif karlılığı uzerinde sermaye, faaliyet giderleri, likidite, menkul değerler cuzdanı, takipteki krediler, buyuکلu gibi değişkenlerin etkisini

araştırmışlardır. Analiz dönemi 1990-2000 ve 2002-2008 yıllarını kapsayacak şekilde iki döneme ayrılmıştır. Bankaların Takipteki Krediler/Toplam Krediler oranı ile karlılıkları arasındaki ilişki, I. ve II. dönem için yabancı bankalar ve tüm bankalar modelinde negatif ve anlamlı çıkmıştır. Yerel bankalar için ilişki pozitif fakat anlamsızdır.

Taşkın (2011) çalışmasında Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren mevduat bankalarını 1995-2009 yılları arasında incelemeye tabi tutmuştur. Panel veri analizi ile yapılan çalışmada ROA, ROE ve net faiz marjı bağımlı değişkenleri üzerinde makroekonomik değişkenlerden ziyade bankalara özgü değişkenlerin daha etkili olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, çalışmada 2001 krizi için kukla değişken kullanılmış ve 2001 krizinin aktif karlılığı ile pozitif yönde ilintili olduğu, net faiz marjı ile ise negatif ilintili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Samırkaş, Evcı ve Ergün (2014), çalışmalarında ticari bankaların karlılık yapısı üzerinde etkili olan içsel ve dışsal faktörleri tespit etmeye çalışmışlardır. 2003-2012 arasındaki yılları içeren bir veri seti ile analizi gerçekleştirmişler ve analiz sonucunda karlılık göstergelerinden ROA ve ROE'nin Faiz Dışı Gelirler/Toplam Aktifler ve Özsermaye/Toplam Aktifler oranlarından pozitif yönde etkilendiklerini tespit etmişlerdir. Diğer yandan, dışsal faktörlerden mevduat faiz oranı ile ROA arasında negatif yönlü bir ilişkinin olduğu sonucuna varmışlardır.

Işık, Yalman ve Koşaroğlu (2017) 2006-2014 yıllarını kapsayan dönemde Türk mevduat bankalarının karlılığının kredi riski ve likidite yönetimi değişkenlerinden negatif yönde etkilendiğini, banka sermayesi, faiz gelirleri ve faiz dışı gelirler gibi değişkenlerden ise pozitif yönde etkilendiği sonucuna ulaşmışlardır. Makroekonomik değişkenlerden ekonomik büyümenin bankaların karlılığını pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

4. Veri ve Yöntem

4.1. Veri Seti

Çalışmada Türk bankacılık sektöründe 2010/1. çeyrek ve 2017/4. çeyrek arasını kapsayan dönemde faaliyet göstermiş 13 ticari (mevduat) bankanın verileri kullanılmıştır. Bankaların rasyolarına ilişkin veriler TBB'nin web sayfasındaki istatistiki veriler bölümünden banka bazlı çekilerek derlenmiştir. Yapılandırılan krediler ise dönemler bazında bankaların bağımsız denetim raporlarında yer alan dipnotlardan derlenmiştir.

Makroekonomik verilerden enflasyon rakamları için Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) kullanılmıştır. Ülke içerisinde üretilen mal ve hizmetlerin parasal ifadesi olan Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) için çalışmada yıllık büyüme oranı dikkate alınmıştır. Enflasyon ve GSYİH verileri TÜİK'in resmi internet sitesinden temin edilmiştir. Faiz oranı olarak, bankaların dönemler bazında TL mevduata verdikleri ağırlıklı ortalama faiz oranı dikkate alınmış ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası web sayfasından temin edilmiştir.

Tablo 1'de görüldüğü üzere, çalışmada inceleme kapsamına alınan 13 bankanın aktif büyüklüğü, Türk bankalarının toplam aktiflerinin %88,96'ünü oluşturmaktadır. Söz konusu oran Türk bankacılık sektörünün¹ önemli bir kısmını kapsamakta olup, çalışmada bahsi geçen 13 bankanın incelenmesinin sektörü temsil etmesi bakımından yeterli olacağı düşünülmüştür.

---

¹Sektör olarak Mevduat Bankaları ve Kalkınma/Yatırım Bankaları verilerinin toplamı alınmıştır.

Analize dahil edilen tüm bankalar için 2010/1. çeyrek ve 2017/4. çeyrek dönemini içeren veriler kullanılmıştır.

Tablo 1: Analiz Kapsamına Dahil Edilen Bankalar

Banka Adı	Aktif Toplam (Milyon TL)	Sektörden Aldığı Pay (%)
Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.Ş.	434.275	14,03
Türkiye İş Bankası A.Ş.	362.353	11,71
Türkiye Garanti Bankası A.Ş.	325.232	10,51
Akbank T.A.Ş.	316.031	10,21
Türkiye Halk Bankası A.Ş.	305.351	9,87
Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	297.810	9,62
Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	270.572	8,74
QNB Finansbank A.Ş.	125.857	4,07
Denizbank A.Ş.	121.048	3,91
Türk Ekonomi Bankası A.Ş.	85.758	2,77
ING Bank	52.882	1,71
Şekerbank	31.346	1,01
HSBC	24.628	0,80
Toplam	2.644.287	88,96

4.2. Metodoloji

Çalışmada, statik panel veri analizi kullanılmıştır. Panel veri analizlerinde değişkenlere uygulanacak durağanlık testleri önsel testlerin ilkinin oluşturmaktadır. Ekonomik ve finansal değişkenlere ait zaman serileri genellikle trend veya mevsimsellik içermekte ve bu durum serilerin durağanlık ilkesinde aykırılığa yol açabilmektedir (Yurdakul, 2003). Durağanlık, incelenen zaman serisinin ortalamasının ve varyansının zamandan bağımsız olması olarak tanımlanabilir. Analize tabi tutulan değişkenlerin durağan olmaması, tahmin edilen ekonometrik modellerin farklı sonuçlar verebilmesine neden olabilmektedir. Durağan olmayan bir veri seti ile kurulan bir model en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilirse, değişkenler arasında gerçekte var olmayan ilişkiler elde edilebilmektedir. Bu da sahte regresyon sorununa yol açmaktadır. Bu sebeple, panel verilerle yapılan ekonometrik analizlerde, serilere birim kök (unit root) testi uygulanmaktadır. Dolayısıyla, bu çalışmada belirlenen değişkenlerin birim kök içerip içermediği (durağanlık) Harris-Tzvalis testleri kullanılarak Stata 13.0 programı yardımıyla test edilmiştir. Seride durağanlığın olup olmadığının sınanması bakımından yapılan birim kök testlerinde kullanılan hipotezler şöyledir:

$H_0 : \delta \geq 0$ Birim kök vardır / Seri durağan değildir.

$H_1 : \delta < 0$ Birim kök yoktur / Seri durağandır.

Durağanlık analizlerinden sonra panel veri ile regresyon analizine geçilmiştir. Panel veri modellerinde gözlenemeyen etkileri tahmin etmek için model tahmininde sabit etkili ve tesadüfi etkili modeller kullanılmıştır. Sabit etkili ve tesadüfi etkili modellerden hangisinin seçileceğinin belirlenmesinde ise literatürde en çok kullanılan yöntem olan Hausman Testi kullanılmıştır. Hausman Testinde, H_0 hipotezi tesadüfi etkili modelin etkin olduğunu ileri sürerken, H_1 hipotezi sabit etkili modelin daha etkin olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre, test sonucunun anlamlı olması durumunda H_0 hipotezi reddedilerek sabit etkili modelin kullanılmasına karar verilmektedir.

Yapılandırılan Krediler/Toplam Krediler oranının ROA ve ROE üzerine etkilerini araştırmak için aşağıdaki 1 ve 2 numaralı denklemler kullanılmıştır.

$$ROA = f(YKTK_{i,t}, BDKD_{i,t}, MDKD_t) + u_t \quad (1)$$

$$ROE = f(YKTK_{i,t}, BDKD_{i,t}, MDKD_t) + u_t \quad (2)$$

Denklemlerde yer alan ROA ve ROE sırasıyla bağımlı değişkenler olan aktif karlılığı ve özkaynak karlılığını, $YKTK_{i,t}$ bağımsız değişken olan yapılandırılmış kredilerin toplam kredilere oranını, $BDKD_{i,t}$ bankalara özgü kontrol değişkenlerini, $MDKD_t$ makro ekonomik düzeyde kontrol değişkenlerini, u_t ise hata terimini ifade etmektedir.

1 ve 2 numaralı denklemler aracılığıyla aşağıdaki hipotezler test edilmiştir.

H_0 : Yapılandırılan Krediler/Toplam Krediler değişkeni ile banka karlılığı arasında ilişki yoktur.

H_1 : Yapılandırılan Krediler/Toplam Krediler değişkeni ile banka karlılığı arasında ilişki vardır.

Yapılandırılan Krediler/Toplam Krediler oranının ROA ve ROE üzerine etkilerini araştırmak için kurulan modelde yer alan bağımlı ve bağımsız değişkenler ile bankalara özgü ve makro ekonomik düzeyde kontrol değişkenleri Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Modelde Kullanılan Değişkenler

Bağımlı Değişkenler	
Net Kar/Aktif Toplamı (Aktif Karlılığı-ROA)	
Net Kar/Özkaynak Toplamı (Özkaynak Karlılığı-ROE)	
Bağımsız Değişkenler	
Yapılandırılan Krediler/Toplam Krediler	
Kontrol Değişkenleri	
Bankalara Özgü Kontrol Değişkenler²	Makroekonomik Düzeyde Kontrol Değişkenleri
Takipteki Krediler (Brüt)/Toplam Krediler	Enflasyon (TÜFE)
Sektör Payı	Faiz Oranı (Ortalama Mevduat Faizi)
Özkaynaklar/Toplam Aktif	GSYİH Büyüme Oranı
Likit Aktif/Toplam Aktif	
Sermaye Yeterlilik Oranı	

2010-2017 yıllarını kapsayan dönemde Türk bankacılık sektöründe aktif toplamına göre en büyük 13 ticari bankanın yapılandırılan kredi oranlarının karlılıkları üzerine etkisi araştırılmıştır. Yapılandırılan kredi oranlarının karlılık üzerine etkisini araştıran bir çalışmanın daha önce yapılmamış olmasının, bu çalışmanın literatüre katkısı bakımından önem teşkil ettiği düşünülmektedir.

² Karlılık üzerinde etkiye sahip olan diğer önemli bir faktör olan gelir-gider yapısı ile ilgili oranlardan faiz dışı gelirlerin toplam aktiflere oranları çalışmada bağımsız değişkenler arasında dahil edilmemiştir. Zira, faiz dışı gelirler içerisinde en önemli kalem bankacılık hizmet gelirleri ve komisyonlardır. Kredilerdeki artış ve artan hizmet çeşitlendirmesiyle birlikte bankaların iş hacimlerindeki yükselişe bağlı olarak faiz dışı gelirler önemli tutarlara ulaşmıştır. Bununla birlikte Yargıtay’ın dosya masraflarının iadesine yönelik kararı ile bankalar tarafından tüketicilere dosya masrafları iade edilmeye başlanmıştır. Bu nedenle, faiz dışı gelir kalemleri ilgili rasyoların analiz dışında bırakılmıştır.

5. Bulgular

Klasik regresyonda durağan olmayan serilerin kullanılması m¼mk¼n olmadığından uygun d¼n¼řt¼rmeler kullanılarak serilerin durağanlaştırılmaları gerekmektedir. Zira panel veri ile ilgili yapılan çalışmalar serinin ‘‘Durağan’’ olduğunu varsaymakta ve kullanılan değişkenlerin durağanlık sınamalarına tabi tutulması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Çalışmada serilerin durağanlığını araştırmak üzere Harris-Tzavalis birim k¼k testi kullanılmıştır. İncelemeye tabi tutulan her bir rasyo için birim k¼k testi yapılmış ve durağan olmayan seriler birinci derece farkları alınarak durağan hale getirilerek analize uygun hale getirilmiştir. Harris-Tzavalis birim k¼k testi sonuçları Tablo 3’de yer almaktadır.

Tablo 3: Harris-Tzvalis Birim K¼k Testi Sonuçları

Değişkenler	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Net Kar/Aktif Toplamı (Aktif Karlılığı-ROA)	-19,6343	0,0000
Net Kar/Özkaynak Toplamı (Özkaynak Karlılığı-ROE)	-20,1242	0,0000
Takipteki Krediler (Br¼t)/Toplam Krediler	-5,1859	0,0000
Yapılandırılan Krediler/Toplam Krediler	-32,4034	0,0000
Sekt¼r Payı	0,6180	0,7317
Özkaynaklar/Toplam Aktif	-2,9757	0,0015
Likit Aktif/Toplam Aktif	-2,5830	0,0049
Sermaye Yeterlilik Oranı	-3,3407	0,0004
Enflasyon (T¼FE)	-10,3760	0,0000
Faiz Oranı (Ortalama Mevduat Faizi)	1,1064	0,8657
GSYİH Büy¼me Oranı	-40,2234	0,0000

Harris-Tzavalis testi sonuçlarına g¼re olasılık değeri <0,05 olan değişkenlerin durağan olduğu g¼r¼lm¼ř ve analizde kullanılmalarına karar verilmiştir. Olasılık değeri >0,05 olan faiz oranı ve sekt¼r payı değişkeninin ise durağan olmadığı tespit edildiğinden, durağan hale getirebilmek için birinci derece farkı alınmıştır. Bu kapsamda, s¼z konusu değişkenlerin farkı alındıktan sonraki birim k¼k testi sonuçları Tablo 4’de yer almaktadır. Tablo 4 incelendiğinde, serilerin birinci derece farkları alındığında olasılık değerleri 0.05’ten k¼¼k çıktığı için serilerin durağan hale geldiği g¼r¼lmektedir.

Tablo 4. Değişim Sonrası Birim K¼k Testi Sonuçları

Değişkenler	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Sekt¼r Payı	-34,8124	0,0000
Faiz Oranı	-30,7883	0,0000

Oluşturulan modellerin sabit etkili mi yoksa tesad¼fi etkili mi olarak tahmin edileceğine karar vermek için Hausman Testi kullanılmaktadır. Hausman Testi sonuçları Tablo 5’te yer almaktadır. Tablodan da g¼r¼ld¼đu üzere kurulan iki model için Hausman test istatistikleri anlamsız olduğundan, modellerin rassal etkili olarak tahmin edilmesinin daha etkin ve tutarlı sonuçlar vereceği anlaşılmaktadır.

Tablo 5: Hausman Testi Sonuçları

	Model 1 (ROA)	Model 2 (ROE)
Hausman Testi	1,63	0,9960
p Değeri	2,25	0,9869

Her ne kadar Hausman Testi sonuçları modellerin rassal etkili olarak tahmin edilmesinin daha etkin ve tutarlı sonuçlar vereceğini ortaya koysa da çalışmada hem rassal hem de sabit etkili model tahmin sonuçları Tablo 6 ve Tablo 7’de raporlanmış, ancak elde edilen bulgular rassal etkili modellerden elde edilen tahmin sonuçları üzerinden yorumlanmıştır.

Yapılandırılan kredilerin toplam kredilere oranının banka karlılığına etkisini test etmek için oluşturulan ROA ve ROE’nin bağımlı değişken olduğu sabit etkili ve rassal etkili panel regresyon modellerinden elde edilen sonuçlar Tablo 6 ve Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 6: Model Tahmin Sonuçları (Bağımlı Değişken: ROA)

Değişkenler	Sabit Etkiler Modeli			Rassal Etkiler Modeli		
	Katsayılar	t İstatistiği	Olasılık	Katsayılar	t İstatistiği	Olasılık
Yapılandırılan Krediler/ Toplam Krediler	-0,006	-1,24	0,216	-0,006	-1,33	0,184
Takipteki Krediler (Brüt)/ Toplam Krediler	-0,071	-2,33	0,020**	-0,081	-3,10	0,002***
Sektör Payı	0,051	1,19	0,233	0,049	1,18	0,237
Özkaynaklar/Toplam Aktif	0,142	6,61	0,000***	0,139	6,73	0,000***
Likit Aktif/Toplam Aktif	-0,010	-1,66	0,097*	-0,012	-2,07	0,038**
Sermaye Yeterlilik Oranı	0,070	3,84	0,000***	0,073	4,12	0,000***
Enflasyon (TÜFE)	0,068	4,50	0,000***	0,067	4,50	0,000***
GSYİH Büyüme Oranı	0,051	2,85	0,005***	0,052	2,93	0,003***
Faiz Oranı (Ortalama Mevduat Faizi)	0,062	2,39	0,017**	0,059	2,29	0,022**
Sabit	-1,776	-5,14	0,000***	-1,711	-5,01	0,000***
Düzeltilmiş R ²		0,2994			0,3083	
F İstatistiği		13,52 (0,0000)				
χ ² İstatistiği					129,87 (0,0000)	

***, **, * simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 7: Model Tahmin Sonuçları (Bağımlı Değişken: ROE)

Değişkenler	Sabit Etkiler Modeli			Rassal Etkiler Modeli		
	Katsayılar	t İstatistiği	Olasılık	Katsayılar	t İstatistiği	Olasılık
Yapılandırılan Krediler/ Toplam Krediler	-0,051	-1,19	0,234	-0,055	-1,29	0,196
Takipteki Krediler (Brüt)/ Toplam Krediler	-0,677	-2,39	0,017**	-0,777	-3,14	0,002***
Sektör Payı	0,540	1,37	0,170	0,532	1,36	0,174
Özkaynaklar/Top. Aktif	0,710	3,56	0,000***	0,684	3,53	0,000***
Likit Aktif/Top. Aktif	-0,107	-1,83	0,068*	-0,125	-2,27	0,023**
Sermaye Yeterlilik Oranı	0,579	3,39	0,001***	0,610	3,66	0,000***
Enflasyon (TÜFE)	0,675	4,80	0,000***	0,668	4,79	0,000***
GSYİH Büyüme Oranı	0,491	2,94	0,003***	0,502	3,03	0,002***
Faiz Oranı (Ortalama Mevduat Faizi)	0,498	2,07	0,039**	0,464	1,95	0,051*
Sabit	-8,98	-2,79	0,005*	-8,239	-2,58	0,010**
Düzeltilmiş R ²		0,2370			0,2484	
F İstatistiği		9,14 (0,0000)				
χ ² İstatistiği					9,14 (0,0000)	

***, **, * simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 6 ve Tablo 7’de yer alan bulgular birlikte değerlendirildiğinde, bankaların aktif karlılığı ve özkaynak karlılığı ile bankaya özgü değişkenlerden Takipteki Krediler (Brüt)/Toplam Krediler, Özkaynaklar/Toplam Aktif, Likit Aktif/Toplam Aktif, Sermaye Yeterlilik Oranı ve makroekonomik değişkenlerden enflasyon, GSYİH, faiz değişkenleri arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki olduğu görölmektedir.

Çalışmanın odak noktasını oluşturan yapılandırılan kredi oranlarının banka karlılık oranlarına etkisi ise anlamlı bulunmamıştır. Bu doğrultuda, çalışmanın önceki bölümlerinde belirtilen “Yapılandırılan Krediler/Toplam Krediler değişkeni ile banka karlılığı arasında ilişki yoktur” H_0 hipotezi reddedilememiştir. Bankaların sorunlu kredilerinin yönetiminde alacaklarını takip hesaplarında izlemeleri durumunda fazladan ayırmaları gereken özel karşılıklar nedeniyle aktif ve özkaynak karlılıklarının azalacağı düşüncesi kredilerin yeniden yapılandırılması konusunda teşvik etmektedir. Ancak çalışma sonucu göstermiştir ki; sorunlu kredilerin yeniden yapılandırılması bankaların karlılıklarına olumlu/olumsuz bir etki yaratmamaktadır.

Aktif kalitesi ile banka karlılığı (ROA/ROE) arasında negatif ve anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Aktif kalitesinin azalması bankanın verdiği kredilerde geri dönüşün belirli ölçülerde sağlanamadığına işaret etmekte olup, aktif kalitesi bozuldukça aktif karlılığının azalması kaçınılmazdır.

Özkaynak/Toplam Aktif oranı ile banka karlılığı (ROA/ROE) arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bankaların sermaye yapısının güçlenmesi, diğer bir ifadeyle Toplam Özkaynak/Toplam Aktif oranının artması, bankaların fon maliyetlerinin düşük olduğunu ve diş sermayeye olan ihtiyacın azalması sebebiyle daha karlı olduklarını göstermektedir. Özellikle ekonominin kırılgan olduğu dönemlerde bankaların aktiflerini finanse etmede özkaynak payını artırması, borçların ödenememe riskini (temerrüt) azaltarak yabancı kaynak maliyetlerinin düşmesine neden olmakta ve karlılığı olumlu yönde etkilemektedir. Bankaların sermaye durumunu gösteren bir diğer oran olan sermaye yeterlilik oranı ile karlılık arasında da pozitif ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla, yukarıda bahsi geçen açıklamalar sermaye yeterlilik oranı bağlamında da ele alınabilir.

Bankaların likidite düzeylerini ifade eden Likit Aktifler/Toplam Aktifler oranı ile banka karlılığı (ROA/ROE) arasında negatif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bankalar için yükümlölüklerini yerine getirebilme açısından hayati öneme sahip olan likiditenin optimum düzeyden fazla olması durumunda fırsat maliyeti olgusu gündeme gelmektedir. Finans teorisi genel kurallarına paralel olarak verimli kaynaklara plase edilmeyen yüksek likiditenin atıl fon yaratması nedeniyle karlılık üzerinde olumsuz etki yaratabileceği bilinmektedir. Likiditedeki artışı etkin bir şekilde yönetmek ve getirili alanlara transfer edebilmek karlılık üzerinde pozitif bir etki yaratmaktadır.

Enflasyon oranıyla karlılık arasındaki ilişkide pozitif ve anlamlı katsayılar elde edilmiştir. Pozitif ilişkinin bankaların beklenen enflasyonu öngörebildiklerini ve karlılıklarını artırabilmek için faiz oranlarını ayarlayabildiklerini göstermektedir. Bankalar, gelecekte enflasyonun artacağını tahmin edebilirlerse faiz oranlarını artıracaklar ve dolayısı ile karlılıkları da artacaktır.

Mevduat faiz oranıyla karlılık arasındaki ilişkide pozitif ve anlamlı katsayılar elde edilmiştir. Bankaların mevduata verdikleri faiz oranları arttıkça karlılıkları da yükselmektedir. Bankaların mevduata uyguladıkları faiz oranları enflasyon oranı ile ilişkili olup, yukarıda da bahsedildiği üzere enflasyona göre faiz oranlarını artıran bankaların karlılıkları da artmaktadır.

Diğer yandan, karlılığı yüksek olan bankalar, mevduata ödedikleri faiz oranlarını düşürme imkanına sahiptir. Bu da yine bankaların karlılığına olumlu katkı sağlar.

GSYİH ile banka karlılığı arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir. GSYİH’da meydana gelen artışlar, bireyleri yatırıma yönelterek borçlanma talebini artırmaktadır. Ülke ekonomisinin istikrarlı seyretmesi halinde kredi talebinin artması yüksek ödeme kalitesi ile desteklendiğinde faiz gelirlerini artırarak bankaların karlılıklarına olumlu yönde etki yapmaktadır.

6. Sonuç

Temel işlevi fon arz edenler ile fon talep edenler arasında aracılık yapmak olan bankalar, günümüzde finans sektörünün lokomotifi konumundadır. Bankalar, faaliyette bulunurken birçok risk üstlenmektedir. Ancak bunlardan en önemlisi temel işlevlerine yönelik olarak kredi riski olmaktadır. Bankalar alacakları sorunlu hale geldiğinde ilk önce müşteri ile iletişime geçerek uzlaşma yolu ile kredinin daha fazla gecikmesine meydan vermeden tahsil etmeye çalışmaktadır. Bu görüşmelerden sonuç alınamaz ise kredilerin geri dönüşünü sağlayabilmek için müşterinin ödeme gücüne göre ödeme planları oluşturarak yeniden yapılandırılması söz konusu olabilmektedir. Yapılandırma sonucunda kredinin geri ödemesi halen sağlanamıyor ve 90 günü aşılırsa kredi takip hesaplarına alınıp yasal yollardan tahsil edilmeye çalışılmaktadır.

Bu bilgiler ışığında, bu çalışmayı yapma ihtiyacı, yapılandırılan kredilerin bankaların finansal verilerinden olan karlılıkları üzerinde etkisinin olup olmadığı sorusuna yanıt aramaktır. Çalışmada, 2010-2017 dönem aralığındaki üçer aylık veriler kullanılmış ve yapılandırılan kredilerin karlılık rasyoları üzerine etkisi analiz edilmiştir.

Karlılık rasyoları içinde en dikkati çekenler aktif ve özkaynak karlılığı rasyolarıdır. Bu çalışmadan elde edilen bulgular doğrultusunda, bankaların kredilere ilişkin yaptıkları yapılandırma faaliyetlerinin ROA ve ROE üzerinde etkili olmadığı görülmüştür. Bu çerçevede bankaların kredi yapılandırmasına karar verirken, yapılandırma sonuçlarının karlılık tarafında etkisinin olmayacağı bilgisini dikkate almalarının yararlı olacağı düşünülmektedir.

Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren mevduat bankalarının karlılıklarını etkileyen faktörlerin temel olarak aktif kalitesi, sermaye yapısı, likidite düzeyinin yanı sıra enflasyon, GSYİH ve faiz oranları olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmada elde edilen bulgulardan sermaye ile ilgili değişkenlerin karlılık ile pozitif yönde ilişkisi, uluslararası literatürde yer alan Berger (1995) ve Keeley ve Furlong (1990) ile ulusal literatürden Samırkaş vd. (2014) ve Işık vd. (2017) çalışmaları ile paralellik göstermektedir. Ata (2009) ise bu çalışmanın aksine sermaye yeterliliği oranının karlılığa negatif yönlü bir etkide bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan analizler sonucu Takipteki krediler (Brüt)/Toplam Krediler rasyosu ile banka karlılığı arasında tespit edilen negatif ilişki, literatürde Laryea vd. (2016), Ata (2009), Gülhan ve Uzunlar (2011) tarafından yapılan çalışmalar ile aynı yöndedir. Bankaların likidite seviyesini temsil eden Likit Varlık/Toplam Aktif rasyosu ile karlılık arasında tespit edilen negatif yönlü ilişki, Molyneux ve Thornton’un (1992) çalışmaları ile paraleldir. Makroekonomik değişkenlerden enflasyonun banka karlılığını artırdığı yönündeki bulgular, literatürde Bourke (1989) ve Jiang v.d. (2003) çalışmaları ile örtüşmektedir.

Sonuç olarak, ekonominin en önemli sektörü konumundaki bankacılık sektörünün yapılandırma aşamasına gelmeden kredi politikaları ve kredi tahsisi konusunda özenli davranmaları ve aktif kalitesini bozabilecek nitelikteki kredi kararlarından kaçınmaları gerekliliği bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Zira aktif içerisinde en önemli paya sahip olan kredilerin geri ödenmemesi, aktif yapısını zayıflatmakta ve bankaların finansal açıdan sıkıntı yaşamalarına neden olmaktadır. Sorunlu hale gelen kredilerde yapılandırma uygulamalarının karlılık tarafında etkisinin olmadığı bilgisinin stratejik planların yapılması aşamasında kritik bilgi olarak dikkate alınmasının önemli olacağı dşnlmektedir.

Kaynakça

- Akman, Ş. (2012). *Bankacılık sektöründe problemlili krediler ve ekonomi üzerindeki etkileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Alay, D. (2013). *Finansal sıkıntı maliyetleri ve işletmelerde yeniden yapılandırma: Borsa İstanbul'da bir uygulama* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Allen, L. (1988). The determinants of bank interest margins: A note. *Journal of Financial & Quantitative Analysis*, 23(2), 231-235. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/pdf/2330883.pdf>
- Altay, İ. (2003). Varlık yönetim şirketlerinin kuruluşu, işleyişi, BDDK ile ilişkisi ve bu şirket modelinin sağladığı avantajlar. *Active Dergisi*, 31.
- Ata, H. A. (2009). Kriz sonrası Türkiye'de mevduat bankaları karlılığına etki eden faktörler. *İşletme Fakültesi Dergisi*, 10(2), 137-151. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/ife>
- Ataçoğlu, H. (2006). *Kredi riski takibi, sorunlu krediler ve erken uyarı sistemleri* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Babuşcu, Ş. ve Hazar, A. (2013). *Banka aktif pasif yönetimi*. Ankara: Asil Yayın & Dağıtım.
- Bahadır, F. (2007). Türk bankacılık sektöründe finansal yeniden yapılandırma programları. Erişim adresi: http://www.turkhukuk sitesi.com/makale_707.Htm
- Bankalarca Kredilerin ve Diğer Alacakların Niteliklerinin Belirlenmesi ve Bunlar İçin Ayrılacak Karşılıklara İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik. (2006, 1 Kasım). *Resmi Gazete* (Sayı: 26333). Erişim adresi: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/11/20061101-9.htm>
- Berger, A. (1995). The profit-structure relationship in banking – Tests of market-power and efficient-structure hypotheses. *Journal of Money, Credit and Banking*, 27(2), 404-431. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/pdf/2077876.pdf>
- Bourke, P. (1989). Concentration and other determinants of bank profitability in Europe, North America and Australia. *Journal of Banking and Finance*, 13(1), 65-79. [https://doi.org/10.1016/0378-4266\(89\)90020-4](https://doi.org/10.1016/0378-4266(89)90020-4)
- Finansal Yeniden Yapılandırma Çerçeve Anlaşmalarının Onaylanması, Kabulü ve Uygulanmasına İlişkin Genel Şartlar Hakkında Yönetmelik. (2007, 31 Ocak). *Resmi Gazete* (Sayı: 26420). Erişim adresi: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/01/20070131-11.htm>
- Gülhan, Ü. ve Uzunlar, E. (2011). Bankacılık sektöründe kârlılığını etkileyen faktörler: Türk bankacılık sektörüne yönelik bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(1), 341-368. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/ataunisobil>
- Ho, T. S. Y., & Saunders, A. (1981). The determinants of bank interest margins: Theory and empirical evidence. *Journal of Financial & Quantitative Analysis*, 16(4), 581-600. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/pdf/2330377.pdf>
- Işık, Ö., Yalman, İ. N. ve Koşaroğlu, Ş. M. (2017). Türkiye’de mevduat bankalarının kârlılığını etkileyen faktörler. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 362-380. doi: 10.20491/isarder.2017.249
- Jiang, G., Tang, N., Law, E., & Sze, A. (2003). The profitability of banking sector in Hong Kong. *Hong Kong Monetary Authority Quarterly Bulletin*, 36, 5-14. Retrieved from <https://www.hkma.gov.hk/media/eng/publication-and-research/quarterlybulletin/qb200309/fa1.pdf>
- Kaya, Y. T. (2002). *Türk bankacılık sektöründe karlılığın belirleyicileri* (MSPD Çalışma Raporları). BDDK Yayınları, 1-16.
- Kaya, Z., Şahin, L., Hacıevliyagil, N. ve Ekşi, İ. H. (2016). Bankaların kredi verme davranışlarında varlık kalitesinin etkisi. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 8(14), 147-160. doi:10.14784/jfrs.52635

- Keeley, M. C., & Furlong, F. T. (1990). A reexamination of mean-variance analysis of bank capital regulation. *Journal of Banking & Finance*, 14(1), 69-84. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/>
- Koç, S. (2010). Finansal yeniden yapılandırma: İstanbul ve Anadolu yaklaşımları, sonuçları. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 35-55. Erişim adresi: <http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr>
- Küçükbay, F. ve Demirhan, D. (2003). Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde Türkiye'de finansal yeniden yapılandırma uygulamaları: İstanbul Yaklaşımı ve Varlık Yönetim Şirketi. *Mali Çözüm Dergisi*, 63. Erişim adresi: <https://www.ismmmo.org.tr/Yayinlar/Mali-Cozum-Dergisi--1>
- Laryea, E., Ntow-Gyamfi, M., & Alu, A. A. (2016). Nonperforming loans and bank profitability: Evidence from an emerging market. *African Journal of Economic and Management Studies*, 7(4), 462-481. <https://doi.org/10.1108/AJEMS-07-2015-0088>
- Mali Sektöre Olan Borçların Yeniden Yapılandırılması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. (2002, 31 Ocak). *Resmi Gazete* (Sayı: 24657). Erişim adresi: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4743.pdf>
- McShane, R. W., & Sharpe, I. G. (1985). A time series-cross section analysis of the determinants of the Australian trading bank loan-deposit interest margins: 1962-1981. *Journal of Banking & Finance*, 9(1), 115-136. [https://doi.org/10.1016/0378-4266\(85\)90065-2](https://doi.org/10.1016/0378-4266(85)90065-2)
- Molyneux, P., & Thornton, J. (1992). Determinants of European Bank profitability: A note. *Journal of Banking and Finance*, 16(6), 1173-1178. [https://doi.org/10.1016/0378-4266\(92\)90065-8](https://doi.org/10.1016/0378-4266(92)90065-8)
- Özkanlı, S. (2011). *İşletmelerde finansal sıkıntı durumu ve finansal yeniden yapılandırma: Türkiye'de bir vaka çalışması* (Yayımlanmamış doktora tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Samırkaş, M. C., Evcı S. ve Ergün B. (2014). Türk bankacılık sektöründe karlılığın belirleyicileri. *KAU İ.İ.B.F Dergisi*, 5(8), 117-134. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/kauibf>
- Sayılğan, G. (2006). *İşletme finansmanı* (2.bs.). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Selimler, H. (2006). *Türk bankacılık sektöründe sorunlu kredilerin varlık yönetim şirketlerince tasfiyesi, seçilmiş ülkeler ve Türkiye uygulaması* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü, İstanbul.
- Selimler, H. (2015). Sorunlu kredilerin analizi, banka finansal tablo ve oranlarına etkisinin değerlendirilmesi. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 7(12), 131-172. doi: 10.14784/jfrs.74107.
- Smirlock, M. (1985). Evidence on the (non) relationship between concentration and profitability in banking. *Journal of Money, Credit, and Banking*, 17(1), 69-83. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/pdf/1992507.pdf>
- Taşkın, F. D. (2011). Türkiye'de ticari bankaların performansını etkileyen faktörler. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 11(2), 289-298. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/eab>
- Varlık Yönetim Şirketlerinin Kuruluş ve Faaliyet Esasları Hakkında Yönetmelik. (2006, 1 Kasım). *Resmi Gazete* (Sayı: 26333). Erişim adresi: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/11/20061101-19.htm>
- Yurdakul, F. (2003). Yapısal kırılmaların varlığı durumunda geliştirilen birim-kök testleri. Aydın Ünsal ve Nezri Köse (Ed.), *Ekonometri seçme yazılar* içinde. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

TÜRKİYE’DE FAALİYET GÖSTEREN TİCARİ BANKALARIN AKTİF KALİTESİNİN TOPSIS YÖNTEMİ İLE ÖLÇÜMÜ

Measurement of the Active Quality of Commercial Banks in Turkey by TOPSIS Method

Günay Deniz DURSUN* & Beyza BOZKIR**

Özet

Bankacılık, ekonominin gelişmesine ve finansal istikrarın sağlanmasına büyük katkısı olan aynı zamanda da ekonomiye yön veren bir sektördür. Ekonomi üzerinde oldukça etkili olduğu bilinen bankaların, başarı oranlarının göstergelerinden biri kabul edilen aktif kalitelerinin yüksek olması beklenmektedir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de faaliyet gösteren ticari bankaların, aktif kalitesi bakımından değerlendirilmesi ve buna bağlı olarak bankaların aktif kalitesi büyüklüklerine göre sıralanmasıdır. Bu amaçla hazırlanan araştırma kapsamına Türkiye Bankalar Birliği’nin 2017 yılında açıkladığı aktif büyüklüklerine göre bankalar sıralamasında yer alan ilk on ticari banka dahil edilmiş ve Türkçe karşılığı İdeal Çözüm Dayalı Sıralama Tekniği olarak ifade edilen TOPSIS yöntemi kullanılarak bu ticari bankaların 2013-2017 yıllarındaki aktif kalitesine göre sıralamaları elde edilmiştir. Türkiye’de faaliyet gösteren ticari bankaların aktif kalitesinin TOPSIS yöntemi ile ölçüldüğü bu araştırma, bankacılık sektörünün başarı kriterlerinden biri olan ve aynı zamanda sahip olunan varlıkların etkin yönetimi için oldukça önem taşıyan aktif kalitesine ilişkin sıralama yapılması ve literatürde buna ilişkin bir araştırma olmaması açısından önem taşımaktadır.

Abstract

Banking is a sector that has a great contribution to the development of the economy and the achievement of financial stability besides they are leading the economy as well. Banks that are known to be very effective on the economy are expected to have high asset quality, which is considered one of the indicators of success rates. The purpose of this study, evaluation of the commercial banks’ asset quality that are operating in Turkey, and ranking them according to their asset quality size. For this purpose, the research scope is based on assets announced rankings in 2017 by Banks Association of Turkey, including at the top ten commercial banks and applied Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution technique, in order to get ranking of these commercial banks according to the asset quality in 2013-2017 were obtained. This research is important in terms of the ranking of assets that are one of the success criteria of the banking sector and which are also very important for effective management of assets, and the absence of any research in the literature.

Anahtar Kelimeler:
Banka, Ticari Banka,
Aktif Kalitesi, Rasyo
Analizi, TOPSIS

JEL Kodları:
G20, G21, G29

Keywords:
Banking, Commercial
Bank, Assets Quality,
Ratio Analysis, TOPSIS

JEL Codes:
G20, G21, G29

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Muhasebe ve Finans Yönetimi Bölümü, gunaydenizdursun@aydin.edu.tr, ORCID ID:0000-0002-1079-2879

**Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muhasebe ve Denetimi, bozkirbeyza.95@gmail.com, ORCID ID:0000-0002-6953-1534

1. Giriş

Bankacılık, finansal piyasaların oldukça önemli bir parçası olan ve finansal işlemlerin gerçekleşmesini sağlayan ekonomik bir birimdir. Diğer sektörlerden farklı olarak kaynak dağılımını belirleyen, finansal aracılık görevini üstlenen bankacılık sektörünün etkin ve verimli bir şekilde çalışması, ekonominin gelişmesinde oldukça önemli bir role sahiptir (Ertuğrul ve Karakaşoğlu, 2008, s. 20).

Bankacılık ile ekonomik büyüme arasında doğrusal bir ilişki mevcut olduğu ve bankacılık sektörünün ekonomik büyümeyi sağlayan ana unsurlardan biri olduğu kabul edilmektedir. Ekonomide oldukça önemli bir role sahip olduğu gözlenen bankacılık sektörü, ekonomiyi etkileyebildiği gibi, içinde bulunduğu ekonominin değişkenlerinden de etkilenebilir. Dünyada yaşanan büyük ölçekli krizler ile birlikte ciddi sorunlarla karşılaşan bankacılık sektörünün, ekonominin küçülmesiyle birlikte likidite sorunları ile karşılaşmasının kredi miktarını azaltacağı, bankaların işlem hacminin azalmasının ise bankacılık krizlerine neden olabileceği bilinmektedir. Ekonominin çöküşüne neden olabilecek bu krizleri önleyebilmek, ekonominin önemli bir parçası olan bankacılık sektörünün gelişmesi ve sağlıklı bir şekilde varlığının sürdürülebilmesine bağlı olduğundan dünyada bankacılık sektörünü ilgilendiren önlemler alınmakta ve politikalar geliştirilmektedir. Bu regülasyonlar ve politikaların çoğu, bankaların finansal yapılarının güçlenmesine ve başarılarının artırılması amaçlarına yöneliktir.

Bankaların başarı göstergelerinden biri olarak kabul gören faktörlerden biri de aktif kalitesidir (Ayvalı, 2015, s. 10). Aktif kalitesinin büyüklüğü, bankaların büyüklüklerini belirlemekte ve sahip olunan varlıkların etkin yönetimi için aktif kalitesinin yüksek olması beklenmektedir. Aktif kalitesinin belirlenmesinde kullanılan yöntemler; Türkiye Bankalar Birliği (TBB) Rasyoları, Basel Kriterleri ve Camels Analizi olarak literatürde kabul edilmektedir (Ayvalı, 2015, s. 1).

TBB, bankacılık sisteminin aktif kalitesini değerlendirirken çeşitli rasyolardan yararlanmaktadır. TBB’nin 2016 yılında bankaların aktif büyüklüklerini belirlerken yararlandığı rasyolar; toplam kredi ve alacakların toplam aktiflere oranı (TKA/TA), takipteki kredilerin toplam kredi ve alacaklara oranı (TK/TKA) ve finansal varlıkların toplam aktiflere oranı (FV/TA) olarak belirlenmiştir.

Aktif kalitesinin ölçülmesinde yararlanılan rasyolardan biri olan TKA/TA oranının yüksek olması, banka varlıklarının yoğunlukla kredilerden oluştuğunu göstermektedir. Her ne kadar bu oranın yüksek olması istense de kredilerin geri ödenmeme riskinin gerçekleşmesi halinde bankaların likidite düzeyleri azalmaktadır (Altıntaş, 2017, s. 153).

Aktif büyüklüğü belirlenirken kullanılan rasyolardan biri olan TK/TKA oranı, Bankalarca Kredilerin ve Diğer Alacakların Niteliklerinin Belirlenmesi ve Bunlar İçin Ayrılacak Karşılıklara İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik’in 5. maddesine göre şöyle açıklanmıştır; “Borçlu cari hesaba ilişkin dönem faizleri ile diğer alacakların vadesinden veya ödenmesi gereken tarihten itibaren doksan günden daha fazla sürede ödenmeyerek anaparaya ilave edilmesi veya borcun, hesabın kesilmesini izleyen doksan günden fazla sürede ödenmemesi veya kredi borçlusuna bir başka kredi açılarak tahsili gecikmiş olan anaparanın ve/veya faizlerin yeniden finanse edilmesi veya hesap limitinin doksan günden daha fazla kesintisiz olarak aşılması durumunda donuk alacak yani takipteki kredi olarak kabul edilir.” (Bankalarca Kredilerin ve Diğer Alacakların, 2006). Oranın yüksek olması, bankaların

kredilerinin geri dönüşünün düşük düzeyde kaldığını dolayısıyla kredi riskinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Aktifler içerisinde yer alan ve önemli bir paya sahip olması istenen kredilerin geri ödenmesinde sorunların yaşanması bankaların aktif kalitesini düşürebilmektedir. Takipteki krediler ne kadar fazla ise aktif kalitesinin o kadar düşük olacağı beklenmektedir.

Aktif kalitesini belirlemede TBB'nin kullandığı bir diğer rasyo olan FV/TA oranının yüksek olması aktif kalitesini iyileştiren bir durum olarak kabul edilmektedir. Finansal Varlık, Türkiye Muhasebe Standartlarında (TMS) yer alan “TMS 32 Finansal Araçlar: Sunum” standardının 11. maddesine göre; nakit, başka bir işletmenin öz kaynağına dayalı finansal araç, başka bir işletmeden nakit ya da başka bir finansal varlık almak için düzenlenen sözleşmeden doğan hak, işletmenin öz kaynağına dayalı finansal aracını almak zorunda olduğu ya da olabileceği bir türev olmayan sözleşmeler olarak belirlenmiştir” (Türkiye Muhasebe Standartlarında, 2006). Toplam varlıklar içerisinde finansal varlıkların fazla olması, bankaların varlıklarının değerlendirilmesinde başarılı olduğunu ortaya koymaktadır.

Literatür incelemesi yapıldığında, bankacılık sektörü de dahil bir çok sektör için Türkçe karşılığı “İdeal Çözüme Dayalı Sıralama Tekniğı” olarak ifade edilen TOPSIS yönteminden (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) yararlanılarak çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Ancak bankacılık sektöründe elde edilen başarılarla önemli rol oynadığı kabul edilen aktif kalitesinin, çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan TOPSIS yöntemi ile sıralanması üzerine bir çalışma gerçekleştirilmediği gözlemlenmiştir.

2. Literatür Taraması

Karar verme sürecinde yararlanılan yöntemlerden biri olan TOPSIS yöntemi literatürde, farklı sektörlerde sıralamalar belirlemek amacıyla kullanılmıştır. Bu yöntemden yararlanılarak ortaya koyulan ulusal ve uluslararası birçok çalışma bulunmaktadır. Çalışmanın bankacılık sektörüne özgü olması nedeni ile literatür taramasında TOPSIS yöntemi ve Türkiye’de faaliyet gösteren bankaları kapsayan son yıllarda yapılan çalışmalar üzerine odaklanılmıştır.

TOPSIS yöntemi ilk olarak Chen ve Hwang (1992) tarafından uygulanmıştır. Daha sonraki yıllarda bankacılık sektörünün performansının değerlendirilmesinde, tesis yeri belirlemede (Chu, 2002, s. 687-701), bankaların sermaye yönetiminde performanslarının ölçülmesinde (Wu, Lin, & Tsai, 2008, s. 255-263), sigorta işletmelerinin performanslarının ölçülmesinde (Tsai, Huang ve Wang, 2008, s. 56-61), kamu bankalarının performanslarının ölçülmesinde (Demireli, 2010, s. 101-112), havayolu şirketlerinin performansının ölçülmesinde (Akkaya, 2004, s. 15-29) ve daha birçok alan için yapılan çalışmalarda kullanılmış bir yöntemdir.

Ustasüleyman (2009) çalışmasında, ticari bankalarda hizmet kalitesine etki eden faktörleri belirlemiş ve bankaların hizmet performanslarını değerlendirmiştir. Çalışma sonucunda güvenilirliğin en önemli hizmet kalitesi boyutu ve değerlendirilen bankalar arasında B bankasının en yüksek hizmet performansına sahip olduğuna ulaşılmıştır.

Demireli (2010) yaptığı çalışmada, Türkiye’de faaliyet gösteren kamu bankalarının performanslarını TOPSIS yöntemi ile ölçmüş ve kamu sermayeli bankaların finansal krizlerden etkilendiği, performanslarının dalgalanmalar gösterdiği ve bankacılık sektöründe iyileşmenin olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Dinçer ve Görener (2011) yapmış oldukları çalışmada; Türkiye’deki kamu bankalarının, özel ve yabancı sermayeli bankaların performans ölçümüne ilişkin değerlendirme kriterlerinin ağırlıklarını, Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP) yardımıyla hesaplamış, VIKOR (Vise Kriterijumska Optimizacija I Kompromisno Resenje) ve TOPSIS yöntemlerini kullanarak da ilgili birimlerin performans değerlendirmelerini yapmışlardır. Araştırmada yabancı bankaların, diğer banka gruplarına oranla daha iyi bir performansa sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yayar ve Baykara (2012) çalışmalarında, Türkiye’de yer alan katılım bankalarının 2005-2011 yılları arasında gerçekleştirmiş oldukları faaliyetlerin etkinlik ve verimliliklerini TOPSIS yöntemi kullanılarak ölçmüşlerdir. Yaptıkları çalışma sonucuna göre, Albaraka Türk en etkin banka olurken, Bank Asya ise en verimli banka olarak belirlenmiştir.

Bağcı (2013) araştırmasında, ticari bankalar ile katılım bankalarının karlılık performanslarını TOPSIS yöntemi ile ölçmüş ve sonuçları karşılaştırırken yılları göz önüne alınarak hangi bankanın en yüksek performansa ve karlılığa sahip olduğu hakkında analizler yapmıştır. Çalışma sonucunda katılım bankalarının performanslarının, ticari bankaların performanslarına oranla daha yüksek olduğu ve kriz dönemlerinde bu bankaların minimum etki ile faaliyetlerine devam ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Kandemir ve Karataş (2016) yapmış oldukları çalışmada, Borsa İstanbul’da işlem görmekte olan on iki mevduat bankasının 2004-2014 yıllarındaki finansal performanslarını Gri İlişkisel Analiz, TOPSIS ve VIKOR yöntemlerini kullanarak incelemiş ve çalışma sonucunda Gri İlişkisel Analiz ve TOPSIS yöntemine göre en yüksek finansal performansa sahip bankanın Vakıfbank olduğu, VIKOR yöntemine göre ise en yüksek performansa sahip bankanın Denizbank olduğu belirlenmiştir.

Özkan (2017) çalışmasında Türkiye’de halka açık özel sermayeli ve kamu sermayeli ticaret bankalarının performanslarının TOPSIS yöntemi ile analizi üzerine bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bu çalışma sonucuna göre herhangi bir bankanın üstünlük sağladığı görülmüştür. Performans skorları incelendiğinde Garanti Bankası’nın diğer bankalara göre daha iyi bir ortalamaya sahip olduğu belirlenmiştir.

Yamaltdinova (2017) yapmış olduğu çalışmada, Kırgızistan finans sektöründe yer alan ticari bankaların mali tablolarından faydalanarak oranlar elde etmiş ve bu oranları TOPSIS yönteminden yararlanarak bankaların finansal performanslarını belirlemek için kullanmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, 2010 yılından itibaren en yüksek performansı gösteren bankaların Demir Kyrgyz International Bank ve Optima Bank olduğu, performansı en düşük seviyede olan bankaların ise Dos-Kredobank, FinanceCreditBank KAB ve Amanbank olduğu belirlenmiştir. Araştırma sonucunda performans oranlarında azalma olduğu belirlenen bankaların uygulamış oldukları politikaları revize etmeleri ve tedbirler almaları gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Başaran ve Kanca (2017) çalışmalarında, Bartın şehir merkezindeki bankalarda ticari kredi derecelendirme süreçlerini yürüten karar vericilerden görüşme tekniği ile veri toplanmış, elde edilen bu veriler AHP tekniği ile değerlendirilerek, kredi değerlendiricilerin karar öncelikleri belirlenmiş, daha sonra TOPSIS yönteminden yararlanılarak elde edilen veriler çoklu vaka çalışmalarında kullanılmıştır. Çalışma sonucunda yapılmış olan değerlendirmeye göre, finansal kredi kuruluşlarının ticari kredi değerliliğinin belirlenmesi yapılırken özellikle firmaların gelir yaratma potansiyeli üzerinde yoğunlaştıkları ve aynı zamanda kredi değerlendirme uzmanlarının

üretim işletmelerine dönük uzun vadeli kredilerinin esas alınması nedeniyle kısa vadeli likidite ölçütüne daha düşük seviyeli bir öncelik vermiş oldukları görülmüştür. Araştırma sonunda başta küçük ve orta büyüklükteki işletmeler olmak üzere, temel ticari kredi kullanıcıları olan işletmelerin ve dolayısıyla bölgedeki sanayi ve ticaret kuruluşlarının gelişimine esas olacak öneriler sunulmuştur.

3. Ticari Bankaların Aktif Kalitesinin Ölçümüne Yönelik Bir Araştırma

Bu araştırmanın temel amacı, Türkiye’de faaliyet gösteren ticari bankaların 2013-2017 yıllarını kapsayan beş yıllık finansal tablolarının incelenerek aktif kalitesinin belirlenmesi ve bankalararası sıralamanın ortaya konulmasıdır.

3.1. Araştırmanın Verileri

Araştırmanın kapsamına, TBB’nin 30.09.2017 tarihi itibarıyla açıkladığı aktif büyüklüklerine göre bankalar sıralaması listesinde (Türkiye Bankalar Birliği, 2018) yer alan ilk on ticari banka dahil edilmiştir. Kapsama ihracat ve kredi bankası olması sebebiyle dahil edilmemiş olan Türk Eximbank yerine TBB’nin listesinde on birinci sırada yer alan Türkiye Ekonomi Bankası dahil edilmiştir. Araştırma kapsamında yer alan bankalar Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Araştırma Kapsamında Yer Alan Ticari Bankalar

Sıra	Bankalar	Kısaltma
1	Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.ř.	TCZB
2	Türkiye İş Bankası A.ř.	TİSB
3	Türkiye Garanti Bankası A.ř.	TGB
4	Akbank T.A.ř.	AKBNK
5	Türkiye Halk Bankası A.ř.	THKB
6	Yapı ve Kredi Bankası A.ř.	YKBNK
7	Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	TVKB
8	QNB Finansbank A.ř.	QNBFB
9	Denizbank A.ř.	DENİZ
10	Türk Ekonomi Bankası A.ř.	TEB

Araştırmada kullanılan veriler, Kamu Aydınlatma Platformu’nda (KAP) yer alan konsolide finansal tablolardan elde edilmiştir. Elde edilen veriler, bankaların aktif kalitesini ölçmek için geliştirilen rasyolara dönüştürülmüştür. Araştırma kapsamında ticari bankaların aktif kalitesinin sıralanması için geçmiş beş döneme ilişkin hesaplanan rasyolar Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. 2013-2017 Yıllar İtibari İle Ticari Bankaların Aktif Kalitesi Oranları

	Bank.	TCZB	TİŞB	TGB	AKBNK	THKB	YKBNK	TVKB	QNBFB	DENİZ	TEB
TKA/TA	2013	0,536	0,643	0,582	0,604	0,600	0,628	0,634	0,640	0,662	0,705
	2014	0,575	0,656	0,583	0,622	0,647	0,650	0,650	0,668	0,644	0,708
	2015	0,620	0,547	0,614	0,608	0,666	0,655	0,664	0,648	0,667	0,728
	2016	0,656	0,603	0,645	0,607	0,670	0,659	0,678	0,620	0,599	0,693
	2017	0,694	0,611	0,644	0,613	0,658	0,631	0,664	0,063	0,629	0,721
TK/TKA	2013	0,022	0,017	0,028	0,014	0,027	0,036	0,042	0,070	0,031	0,024
	2014	0,019	0,016	0,030	0,017	0,037	0,035	0,039	0,054	0,033	0,026
	2015	0,017	0,022	0,033	0,022	0,033	0,040	0,041	0,067	0,044	0,023
	2016	0,018	0,023	0,030	0,024	0,334	0,050	0,045	0,031	0,053	0,031
	2017	0,016	0,022	0,027	0,022	0,031	0,045	0,043	0,524	0,048	0,031
FV/TA	2013	0,298	0,181	0,184	0,245	0,202	0,139	0,163	0,184	0,108	0,110
	2014	0,257	0,176	0,187	0,229	0,171	0,132	0,148	0,166	0,132	0,084
	2015	0,210	0,166	0,175	0,228	0,151	0,139	0,137	0,168	0,129	0,071
	2016	0,187	0,166	0,165	0,208	0,144	0,123	0,130	0,189	0,137	0,073
	2017	0,159	0,157	0,152	0,208	0,161	0,137	0,119	0,160	0,111	0,075

3.2. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan, Hwang ve Yoon tarafından 1981 yılında geliştirilen TOPSIS Yöntemi kullanılmıştır. Çok kriterli karar verme sorunlarını çözmek için kullanılan bu yöntem, seçilen alternatifin ideal çözüme yakın, negatif ideal çözüme uzak olması gerektiğine dayanmaktadır (Jadidi vd., 2008, s. 763). Yöntem, alternatifler arasında sıralama yaparak karar vericiye bilgi sunmaktadır.

Yöntemin uygulaması için gerekli olan ilk aşama karar matrisinin oluşturulmasıdır. Karar matrisi karar verici tarafından oluşturulmakta, sütunlarında faktörler yer alırken, satırlarında ise sıralanmak istenilen karar noktaları yer almaktadır. Karar matrisinde, kriterlerin karar verici için önem değerlerinin belirlenmesi gerekmektedir.

TOPSIS yönteminin uygulanmasındaki adımlar aşağıda sırası ile açıklanmıştır (Yurdakul ve İç, 2003):

Adım 1: Karar matrisindeki kriterlere ait puan veya özelliklerin kareleri toplamının karekökü alınarak matris normalize edilir. Bu adım, karar matrisindeki kriterlerin istatistikî olarak düzenlenmesini ifade etmektedir.

$$Z_{ij} = \frac{y_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^n y_{ij}^2}} \quad i = 1, \dots, n; j = 1, \dots, k \quad (1)$$

Adım 2: Normalize edilmiş karar matrisinin elemanları kriterlere verilen önem değerleri doğrultusunda aşağıdaki gibi ağırlıklandırılır. Söz konusu önem, matris kriterlerinin karar verici için yüzdesel olarak belirlenen ağırlığı ile çarpımıdır.

$$x_{ij} = w_j * z_{ij} \quad (2)$$

$i=1, \dots, n; j=1, \dots, k$ (w_j ; her bir j . kriterin ağırlığı)

Adım 3: a^* ve a^- ideal noktalar tanımlanır ve ağırlıklandırılmış matriste her bir kolonda maksimum ve minimum değerler tespit edilir. Matriste yer alan kriterlerin, sıralama için en yüksek ve en düşük olarak tanımlanması bu adımda gerçekleşmektedir.

$$a^* = \{x_1^*, x_2^*, \dots, x_k^*\} \text{ (maksimum değerler)} \quad (3)$$

$$a^- = \{x_1^-, x_2^-, \dots, x_k^-\} \text{ (minimum değerler)}$$

Adım 4: Maksimum ideal noktaya olan uzaklık dörd nolu formülle hesaplanır. Bu adım, kriter değerlerinin en yüksek olduğu ve rasyonel tercihin yapıldığı ideal çözümlü ifade etmektedir.

$$S_i^* = \sqrt{\sum_{j=1}^k (x_{ij} - x_j^*)^2}, i=1, \dots, n \quad (4)$$

Adım 5: Minimum ideal noktaya olan uzaklık beş nolu formülle. S_i^- en az tercih edilmesi gereken alternatifini yani negatif ideal çözümlü göstermektedir. Negatif ideal çözümlü en uzak alternatif, aynı zamanda ideal çözümlü en yakın ve istenen alternatif olarak kabul edilmektedir.

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^k (x_{ij} - x_j^-)^2}, i=1, \dots, n \quad (5)$$

Adım 6: Her bir alternatifin göreli uzaklık ve puanı altı nolu formül kullanılarak bulunur. Göreli uzaklık ne kadar yüksek ise alternatifin sıralaması o kadar yüksek olmaktadır.

$$C_i^* = S_i^- / S_i^* \quad 0 \leq C_i^* \leq 1, i=1, \dots, n \quad (6)$$

3.3. Araştırmanın Bulguları

TOPSIS yönteminin uygulanmasının ilk aşaması olan karar matrisi verileri, araştırma kapsamında kriter olarak belirlenen finansal rasyolardır. Söz konusu rasyolar; toplam krediler ve alacakların toplam aktiflere oranı, takipteki kredilerin toplam kredi ve alacaklara oranı ile finansal varlıkların toplam aktifler içerisindeki oranları, Tablo 2'de gösterilmiştir.

Yöntemin birinci adımı olarak kabul edilen normalize matris elde edilirken, araştırma kapsamında yer alan rasyoların kareleri alınmış ve her bir sütuna ait değerlerin toplamının karekökü alınarak Tablo 3 oluşturulmuştur. Tablo 3'te yer alan veriler, bankalar için hesaplanan rasyoların istatistiki olarak düzenlenmiş halidir.

Tablo 3. Normalize Matris

	Bank.	TCZB	TİŞB	TGB	AKBNK	THKB	YKBNK	TVKB	QNBFB	DENİZ	TEB
TKA/ TA	2013	0,271	0,321	0,305	0,324	0,294	0,304	0,325	0,318	0,335	0,357
	2014	0,284	0,321	0,307	0,329	0,287	0,319	0,323	0,321	0,318	0,349
	2015	0,305	0,327	0,299	0,319	0,302	0,328	0,269	0,322	0,325	0,358
	2016	0,322	0,333	0,298	0,304	0,317	0,329	0,296	0,324	0,294	0,340
	2017	0,354	0,339	0,313	0,032	0,329	0,336	0,312	0,322	0,321	0,368
TK/ TKA	2013	0,122	0,236	0,795	0,393	0,157	0,149	0,093	0,202	0,171	0,133
	2014	0,009	0,019	0,166	0,528	0,296	0,355	0,151	0,336	0,317	0,252
	2015	0,008	0,020	0,193	0,587	0,289	0,219	0,178	0,353	0,373	0,203
	2016	0,146	0,366	0,195	0,498	0,248	0,208	0,191	0,404	0,434	0,256
	2017	0,008	0,080	0,041	0,983	0,051	0,045	0,041	0,085	0,089	0,058
FV/ TA	2013	0,497	0,271	0,408	0,306	0,307	0,336	0,302	0,232	0,181	0,184
	2014	0,127	0,073	0,226	0,164	0,859	0,168	0,173	0,130	0,130	0,083
	2015	0,103	0,067	0,442	0,326	0,340	0,293	0,323	0,270	0,250	0,139
	2016	0,378	0,261	0,420	0,381	0,333	0,291	0,334	0,249	0,276	0,147
	2017	0,340	0,254	0,446	0,342	0,325	0,344	0,335	0,293	0,237	0,161

TOPSIS yönteminin tek subjektif yönü ağırlıklardır. Ağırlıklandırma faktörleri önem derecesine göre belirlenmektedir. TOPSIS yönteminin ikinci adımında, normalize edilmiş matriste yer alan her bir rasyo eşit olarak ağırlıklandırılmış ve Tablo 4’te yer alan ağırlıklandırılmış matris elde edilmiştir. Bankaların aktif kalitesinin değerlendirilmesinde kullanılan üç temel rasyonun birbirini desteklemesi ve birlikte analiz ediliyor olması nedeni ile çalışmada önem dereceleri eşit varsayılmıştır.

Tablo 4. Ağırlıklandırılmış Normalize Matris

	Bank.	TCZB	TİŞB	TGB	AKBNK	THKB	YKBNK	TVKB	QNBFB	DENİZ	TEB
TKA/ TA	2013	0,090	0,107	0,102	0,108	0,098	0,101	0,108	0,106	0,112	0,119
	2014	0,095	0,107	0,102	0,110	0,096	0,106	0,108	0,107	0,106	0,116
	2015	0,102	0,109	0,100	0,106	0,101	0,109	0,090	0,107	0,108	0,119
	2016	0,107	0,111	0,099	0,101	0,106	0,110	0,099	0,108	0,098	0,113
	2017	0,118	0,113	0,104	0,011	0,110	0,112	0,104	0,107	0,107	0,123
TK/ TKA	2013	0,041	0,079	0,265	0,131	0,052	0,050	0,031	0,067	0,057	0,044
	2014	0,003	0,006	0,055	0,176	0,099	0,118	0,050	0,112	0,106	0,084
	2015	0,003	0,007	0,064	0,196	0,096	0,073	0,059	0,118	0,124	0,068
	2016	0,049	0,122	0,065	0,166	0,083	0,069	0,064	0,135	0,145	0,085
	2017	0,010	0,027	0,014	0,328	0,017	0,015	0,014	0,028	0,030	0,019
FV/ TA	2013	0,166	0,090	0,136	0,102	0,102	0,112	0,101	0,077	0,060	0,061
	2014	0,042	0,024	0,075	0,055	0,286	0,056	0,058	0,043	0,043	0,028
	2015	0,034	0,022	0,147	0,109	0,113	0,098	0,108	0,090	0,083	0,046
	2016	0,126	0,087	0,140	0,127	0,111	0,097	0,111	0,083	0,092	0,049
	2017	0,113	0,085	0,149	0,114	0,108	0,115	0,112	0,098	0,079	0,054

TOPSIS yönteminin üçüncü adımında Tablo 4'te yer alan ağırlıklandırılmış rasyolar için maksimum ve minimum değerler hesaplanarak yıllara göre ideal çözüm ve negatif ideal çözüm elde edilmiştir. İdeal çözümü oluşturmak için ağırlıklandırılmış normalize matrisin her bir sütununda yer alan değerlerden maksimum yönlü belirlenen rasyolar için en büyük, minimum belirlenen rasyolar için ise en küçük değerler seçilmiştir. Negatif ideal çözüm oluşturulurken ise ağırlıklandırılmış normalize matrisin her bir sütununda yer alan değerlerden minimum belirlenen rasyolar için en küçük, maksimum belirlenen rasyolar için ise en büyük değerler seçilmiştir. Toplam krediler ve alacakların toplam aktiflere oranı ile finansal varlıkların toplam aktifler içerisindeki oranının yüksek olması beklendiğinden maksimum değerler ideal çözüm, takipteki kredilerin toplam kredi ve alacaklara oranının düşük olması beklendiğinden negatif ideal çözüm kistas alınır.

Tablo 5. Maksimum ve Minimum Değerleri Tespit Edilen Rasyolar

Değerler	Yıllar	Kriterler	İdeal Çözüm	Negatif İdeal Çözüm
Maksimum	2013	TKA/TA	0,119	0,090
	2014		0,116	0,095
	2015		0,119	0,090
	2016		0,113	0,098
	2017		0,123	0,011
Minimum	2013	TK/TKA	0,031	0,265
	2014		0,003	0,176
	2015		0,003	0,196
	2016		0,049	0,166
	2017		0,010	0,328
Maksimum	2013	FV/TA	0,166	0,060
	2014		0,286	0,024
	2015		0,147	0,022
	2016		0,140	0,049
	2017		0,149	0,054

Dördüncü adımda, araştırma kapsamında yer alan bankaların ideal uzaklık değerleri Tablo 6'da verilmiştir. Bu değerler, bankaların rasyolarının istenen ideal çözümlere uzaklığını göstermektedir.

Tablo 6. Bankaların İdeal Uzaklık Değerleri

Bankalar	2013	2014	2015	2016	2017
TCZB	0,096	0,137	0,114	0,015	0,035
TİŞB	0,051	0,144	0,125	0,090	0,067
TGB	0,237	0,218	0,065	0,021	0,019
AKBNK	0,119	0,289	0,197	0,119	0,339
THKB	0,070	0,098	0,101	0,045	0,043
YKBNK	0,060	0,258	0,087	0,048	0,036
TVKB	0,066	0,233	0,075	0,035	0,041
QNBFB	0,097	0,266	0,129	0,103	0,056
DENİZ	0,109	0,264	0,138	0,108	0,074
TEB	0,105	0,271	0,120	0,098	0,095

Beşinci adımda araştırma kapsamında yer alan bankaların negatif ideal uzaklık değerleri hesaplanırken, her alternatifin negatif ideal çözümden mesafesi hesaplanmış ve Tablo 7 elde edilmiştir.

Tablo 7. Ticari Bankaların Negatif İdeal Uzaklık Değerleri

Bankalar	2013	2014	2015	2016	2017
TCZB	0,090	0,174	0,194	0,141	0,149
TİŞB	0,020	0,170	0,190	0,060	0,127
TGB	0,077	0,131	0,182	0,136	0,341
AKBNK	0,141	0,034	0,088	0,078	0,060
THKB	0,217	0,273	0,135	0,104	0,331
YKBNK	0,222	0,067	0,145	0,109	0,334
TVKB	0,238	0,131	0,161	0,120	0,333
QNBFB	0,199	0,068	0,105	0,047	0,318
DENİZ	0,209	0,074	0,096	0,048	0,314
TEB	0,223	0,095	0,134	0,082	0,328

Yöntemin altıncı ve aynı zamanda son adımında, dördüncü ve beşinci aşamada elde edilmiş olan verilerin C_i^* değerleri yani görelî uzaklıkları (6) nolu denklem yardımı ile bulunmuş ve yıllara göre banka sıralaması Tablo 8’deki gibi belirlenmiştir. Elde edilen görelî uzaklık ne kadar yüksek ise sıralamanın da o kadar yüksek olacağı düşünülmektedir.

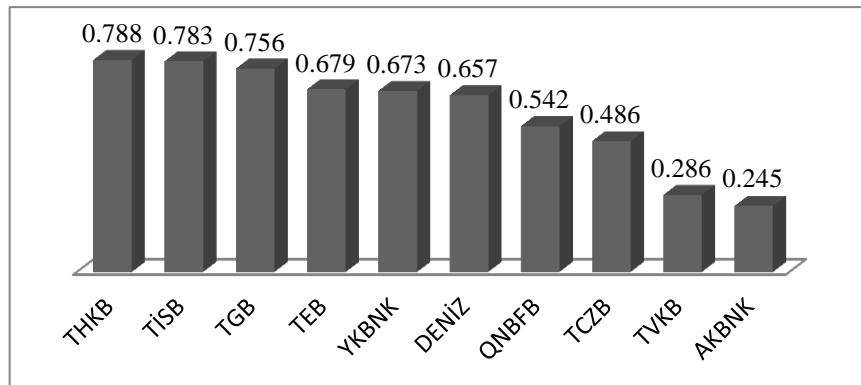
Tablo 8. Ticari Bankaların Puanları ve Göreceli Sıralaması

Bankalar	2013		2014		2015		2016		2017	
	Görelî Uzaklık	Sıralama	Görelî Uzaklık	Sıralama	Görelî Uzaklık	Sıralama	Görelî Uzaklık	Sıralama	Görelî Uzaklık	Sıralama
AKBNK	0,245	10	0,376	4	0,737	1	0,865	2	0,948	1
THKB	0,788	1	0,206	8	0,626	4	0,695	5	0,903	2
TİSB	0,783	2	0,359	5	0,681	2	0,772	3	0,889	3
TGB	0,756	3	0,737	1	0,572	6	0,698	4	0,885	4
YKBNK	0,673	5	0,204	9	0,448	8	0,314	9	0,849	5
DENİZ	0,657	6	0,219	7	0,41	9	0,306	10	0,809	6
TCZB	0,486	8	0,559	2	0,629	3	0,902	1	0,807	7
TEB	0,679	4	0,259	6	0,526	7	0,456	6	0,775	8
TVKB	0,286	9	0,542	3	0,602	5	0,398	7	0,656	9
QNBFB	0,542	7	0,105	10	0,308	10	0,397	8	0,151	10

Tablo 8’de araştırmaya konu ticari bankaların yıllar itibari ile aktif kalitelerinin sıralamaları ve görelî uzaklıkları yer almaktadır. Buna göre, örneğın 2013 yılında görelî uzaklığı en yüksek olan Türkiye Halk Bankası birinci sırada yer almaktadır.

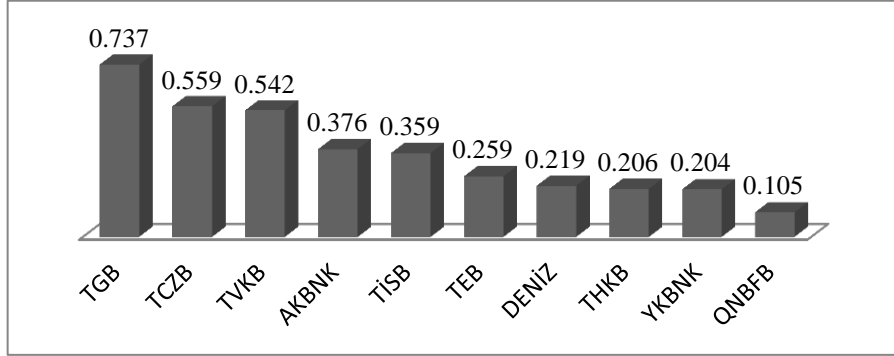
Ticari bankaların aktif kalitesinin ölçümü için çalışmada kullanılan TOPSIS yönteminin sonuçlarına göre ticari bankaların elde edilmiş olan sıralamaları araştırma kapsamında yer alan yıllar için tek tek incelenmiş ve şu sonuçlar elde edilmiştir;

Şekil 1’de araştırmaya konu olan ticari bankaların 2013 yılı aktif kalitelerinin görelî uzaklıkları yer almaktadır. Buna göre görelî uzaklığı en yüksek olan ticari banka ilk sırada yer alırken, görelî uzaklık düşükçe bankaların aktif kalitesinin düşüğü kabul edilmektedir. Şekil 1’e göre 2013 yılına ait aktif kalitesi sıralamasında ilk sırada yer alan ticari banka Türkiye Halk Bankası olurken, son sıradaki ticari banka ise Akbank olmuştur.

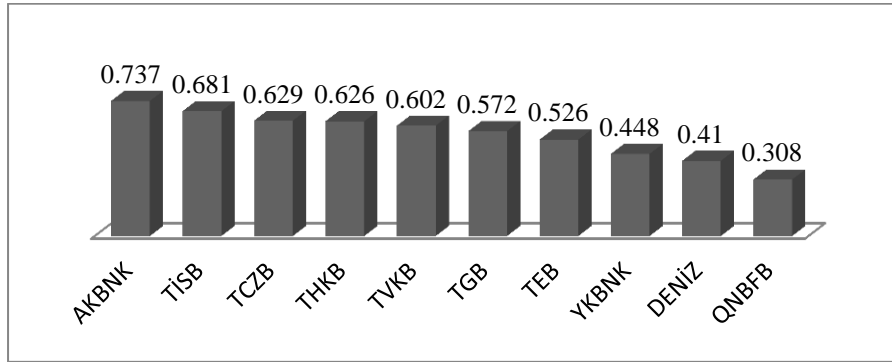
Şekil 1. Ticari Bankaların 2013 Yılındaki Aktif Kalitelerinin Sıralaması

Şekil 2’de ticari bankaların 2014 yılındaki aktif kalitelerinin görece uzaklıklara göre belirlenmiş olan sıralamaları gösterilmektedir. Bu verilere göre 2013 yılında üçüncü sırada yer alan Garanti Bankası 2014 yılında birinci sırada yer almıştır. Bir önceki yıl yedinci sırada yer almış olan QNB Finansbank ise 2014 yılı aktif kalitesi en düşük olarak belirlenmiş ve son sırada yer almıştır.

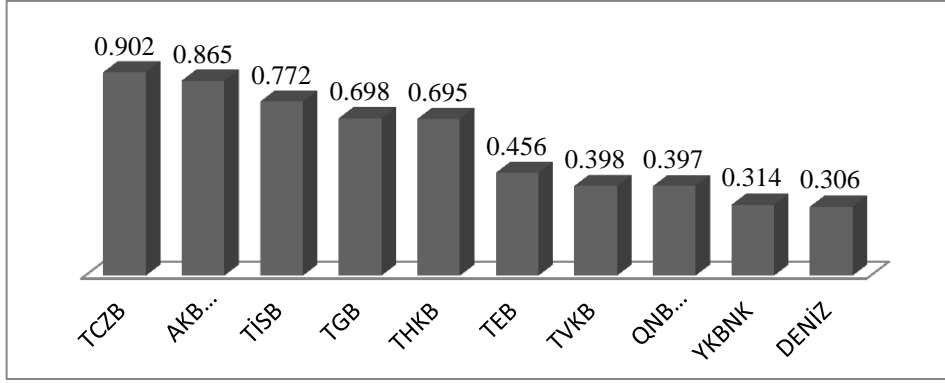
Şekil 2. Ticari Bankaların 2014 Yılındaki Aktif Kalitelerinin Sıralaması

2013 yılında son sırada yer alan, 2014 yılında ise dördüncü sıraya yükselen Akbank Şekil 3’de görüldüğü gibi 2015 yılında aktif kalitesini diğer ticari bankalara kıyasla artırarak birinci sıraya yerleşmiştir. 2014 yılında son sıraya yerleşen QNB Finansbank ise aktif kalitesini bir önceki yıla oranla arttırmasına rağmen 2015 yılında da diğer ticari bankaların gerisinde kalmıştır.

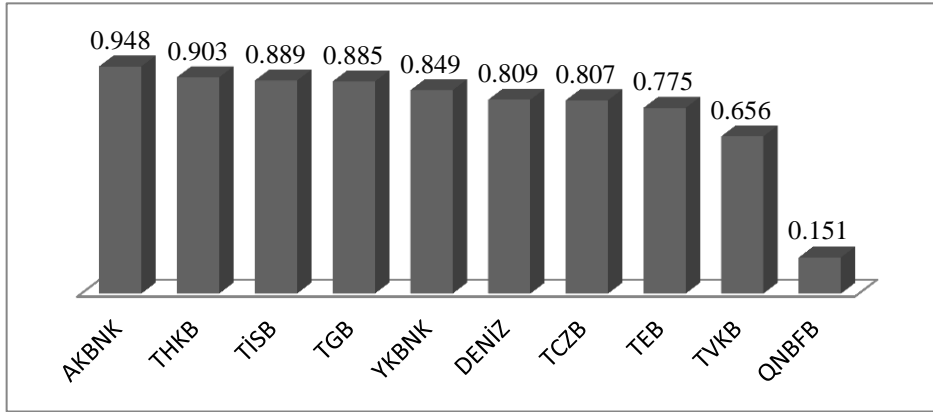
Şekil 3. Ticari Bankaların 2015 Yılındaki Aktif Kalitelerinin Sıralaması

Şekil 4’e göre bir önceki yıl üçüncü sırada yer alan Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 2016 yılında birinci sıraya yerleşmiş ve Akbank’ın önüne geçmiştir. Ziraat Bankası’nın çalışma kapsamına dahil edilen daha önceki verileri incelendiğinde, seneler itibariyle aktif kalitesini arttırdığı ve görece uzaklığının da giderek yükselerek üst sıralara çıktığı gözlemlenmiştir. 2016 yılında son sırada yer alan Denizbank’ın 2013 yılı verileri göz önüne alındığında giderek aktif kalitesinin diğer bankalara oranla düşüş gösterdiği ve sıralamalarda gerilediği görülmektedir.

Şekil 4. Ticari Bankaların 2016 Yılındaki Aktif Kalitelerinin Sıralaması

Şekil 5'te de görüldüğü gibi 2015 yılında birinci sırada yer alan ve 2016 yılında ikinci sıraya düşen Akbank, 2017 yılına ait aktif kalitesi sıralama verilerine göre birinci sırada yer alan ticari banka olmuştur. 2016 yılında son sıradan sekizinci sıraya yükselen QNB Finansbank ise 2017 yılı verilerine göre, aktif kalitesinin diğer ticari bankaların gerisinde kaldığı ve son sırada yer aldığı gözlemlenmiştir.

Şekil 5. Ticari Bankaların 2017 Yılındaki Aktif Kalitelerinin Sıralaması

2013-2017 yılları arası bankaların aktif kalitesi sıralaması incelendiğinde, Akbank'ın 2013 yılında, sıralamada son sırada yer almasına rağmen aktif kalitesini güçlendirerek 2015 yılından itibaren ilk sıralara çıktığı ve 2017 yılında da ilk sırada yer aldığı gözlemlenmiştir. Akbank'ın aktiflerinin yaklaşık yüzde altmışı kredi ve alacaklardan oluşurken, toplam krediler içindeki takipteki kredilerin düzeyinin çok düşük olmasının, aktif kalitesi konusunda bankanın ilk sırada yer almasında etkili olduğu düşünülmektedir.

2017 yılında aktif kalitesi sıralamasında, en son sırada yer alan QNB Finans Bank'ın geçmiş yıllarda da benzer sıralamalarda yer aldığı görülmektedir. QNB Finans Bank'ın aktifleri içindeki kredi oranı düşük olmasına rağmen, takipteki kredilerinin oranının bu düşüklüğe karşın oldukça yüksek olması, bankayı aktif kalitesi sıralamasında en son sıraya yerleştiren sebeplerden bir tanesidir. Bu duruma göre bankanın kredi politikalarında düzenlemeler yapmasının aktif kalitesinin güçlenmesinde etkili olacağı düşünülmektedir.

2013 yılında son sıralarda yer alan Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası'nın daha sonraki yıllarda üst sıralarda yer aldığı; ancak 2017 yılında aktif kalitesinin tekrar düşüş gösterdiği

belirlenmiştir. Bunun nedeni olarak, bankanın finansal varlık yatırımlarındaki düşüşler gösterilebilir.

Çalışmada yer alan diğer ticari bankaların son beş yıllık sıralamaları göz önünde bulundurularak oluşturulan ve yukarıda yer alan şekiller incelendiğinde, yer değişikliklerinin önemli ölçüde farklılık taşımadığı belirlenmiştir.

4. Sonuç ve Öneriler

Ekonomik faaliyetlerin gelişmesini ve finansal istikrarın oluşmasını sağlayan, piyasalara yön verebilme özelliğine sahip olan bankalar, ekonomide oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Bankaların başarı oranlarının yüksek olması için aktif kalitelerinin de yüksek olması gerektiği kabul edilmektedir. Türkiye’de faaliyet gösteren ticari bankaların aktif kalitesinin ölçülmesi amacıyla hazırlanan bu çalışmada, TOPSIS yöntemi sonucuna göre ticari bankaların 2013-2017 yıllarını kapsayan sıralamaları belirlenmiş ve her ticari bankanın her yıl için elde edilen göreceli uzaklıkları göz önünde bulundurularak aktif kaliteleri değerlendirilmiştir.

Çalışmada TBB’nin bankaların aktif kalitesini belirlerken kullandığı rasyolardan yararlanılmıştır. Araştırma kapsamında belirlenen rasyoların önem derecesi eşit olarak kabul edilmiştir. Araştırma bulgularının süreklilik taşıyıp taşımadığının belirlenmesi için geçmiş dört yılın verileri incelenmiştir.

Çalışmadan elde edilen bulgulara göre; aktif kalitesinin ölçülmesinde kullanılan rasyolar dikkate alınarak ticari bankaların, aktif büyüklüğü içerisindeki toplam kredileri ile takipteki kredilerin oranlarının düşürülmesi beklenmekte, bankaların gerek bankacılık mevzuatı gerek Basel Kriterleri kapsamında kredi riskini düşük tutmaları önerilmektedir. Böylece, aktif kalitesi güçlenen bankaların ekonomiyi de güçlendirerek doğrusal bir dengeye ulaşmaları sağlanabileceği düşünülmektedir. Ayrıca bankaların varlık yatırımları ve kredi politikalarını gözden geçirerek, batık kredi önlemlerini almaları likidite ve kredi riskinden korunmalarını da sağlayacaktır.

Literatürde, çok kriterli karar verme teknikleri ile bankacılık sektörünü inceleyen çeşitli çalışmalar gerçekleştirildiği görülmektedir. Bankaların karlılık oranlarının, finansal performanslarının, etkinlik ile verimliliklerinin ölçülmesi ve değerlendirilmesi üzerine çok kriterli karar verme yöntemlerinden yararlanılarak yapılan çalışmalar bulunduğu belirlenmiştir. Ancak bankacılık sektöründe elde edilen başarılarda önemli rol oynadığı kabul edilen aktif kalitesinin, çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan TOPSIS yöntemi ile sıralanması üzerine bir çalışma gerçekleştirilmediği gözlemlenmiştir. Farklı oranlar, farklı karar verme yöntemleri ve farklı ağırlıklar kullanılarak oluşturulabilecek yeni çalışmaların ortaya çıkması için adım olabileceği düşünülen bu çalışma, gelişmeye açık bir araştırma olma niteliğindedir.

Kaynakça

- Akkaya, G. C. (2004). Finansal rasyolar yardımıyla havayolları şletmelerinin performansının değerlendirilmesi. *Dokuz Eylöl Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 19(1), 15-29. Erişim adresi: <https://iibfdergi.deu.edu.tr/>
- Altıntaş, M. A. (2017). *Bankacılıkta risk ve sermaye yönetimi*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ayvalı, N. (2015). *Banka başarısızlıklarında aktif kalitesinin rolü ve değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü, İstanbul.
- Bağcı, H. (2013). *Ticari bankalar ile katılım bankalarının karlılık performanslarının TOPSIS yöntemi ile karşılaştırılması* (Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylöl Üniversitesi). Erişim adresi: <http://www.tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler/hasim-bagci.pdf>
- Bankalarca Kredilerin ve Diğer Alacakların Niteliklerinin Belirlenmesi ve Bunlar İçin Ayrılacak Karşılıklara İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik. (2006, 1 Kasım). *Resmi Gazete* (Sayı: 26333). Erişim adresi: http://www.tkbb.org.tr/duzenlemeler-detay/bankalarca-kredilerin-ve-diger-alacaklarin-niteliklerinin-belirlenmesi-ve-bunlar-icin-ayrilacak-karsiliklara-iliskin-usul-ve-esaslar-hakkinda-yonetmelik-rg01112_006-26333
- Başaran, İ. M. ve Kanca, Ö. (2017, Mayıs). *Ticari kredi değerliliğinin ölçümünde öncelikler: Bartın şehir merkezindeki bankalarda AHP ve TOPSIS modellerine dayalı bir araştırma* [Özet]. Anadolu Uluslararası İktisat Kongresinde sunulan bildiri, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir. Erişim adresi: http://2017.econanadolu.com/EconAnadolu2017_Programme_Abstracts.pdf
- Chen, S. J., & Hwang, C. L. (1992). *Fuzzy multiple attribute decision making: Methods and applications*. Berlin: Springer.
- Chu, T. C. (2002). Facility location selection using fuzzy TOPSIS under group decision. *International Journal of Uncertainty, Fuzziness and Knowledge-Based Systems*, 10(6), 687-701. doi: 10.1142/S0218488502001739
- Demireli, E. (2010). TOPSIS çok kriterli karar verme sistemi: Türkiye’de kamu bankaları üzerine bir uygulama. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 5(1), 101-112. Erişim adresi: <http://gkd.dergi.comu.edu.tr/>
- Dinçer, H. ve Görener, A. (2011). Performans değerlendirmesinde AHP-VIKOR ve AHP-TOPSIS yaklaşımları: Hizmet sektöründe bir uygulama. *Sigma Mühendislik ve Fen Bilimleri Dergisi*, 29(3), 244-260. Erişim adresi: <http://www.ytusigmadergisi.com/dergi/makaleoku/166>
- Ertuğrul, İ. ve Karakaşoğlu, N. (2008). Banka şube performanslarının VIKOR yöntemi ile değerlendirilmesi [Özel Sayı]. *Endüstri Mühendisliği Dergisi*, 20(1), 19-28. Erişim adresi: http://www1.mmo.org.tr/resimler/dosya_ekler/c4692732b25c1ee_ek.pdf
- Hwang, C. L., Yoon, K. (1981). *Multiple attributes decision making methods and applications*. Berlin: Springer.
- Jadidi, O., Hong, T. S., Firouzi, F., Yusuff, R. M., & Zulkifli, N. (2008). TOPSIS and fuzzy multi-objective model integration for supplier selection problem. *Journal of Achievements in Materials and Manufacturing Engineering*, 31(2), 762-769. Retrieved from <http://www.journalamme.org>
- Kandemir, T. ve Karataş, H. (2016). Ticari bankaların finansal performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ile incelenmesi: Borsa İstanbul’da işlem gören bankalar üzerine bir uygulama (2004-2014). *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 1766-1776. Erişim adresi: <http://www.itobiad.com/>
- Özkan, G. (2017). Türkiye’de halka açık özel sermayeli ve kamu sermayeli ticaret bankalarının performanslarının Topsis (TOPSIS) yöntemi ile analizi. *Alanya Akademik Bakış Dergisi*, 1(1), 47-59. doi: 10.29023/alanyaakademik.310146
- Türkiye Muhasebe Standartları, TMS 32 Finansal Araçlar: Sunum. (2006). Ankara: Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu. Erişim adresi: http://www.kgk.gov.tr/Portalv2/Uploads/files/DynamicContentFiles/T%C3%BCrkiye%20Muhasebe%20Standartlar%C4%B1/TMSTFRS2018Seti/TMS/TMS_32_2018.pdf

- Tsai, H.-Y., Huang, B.-H., & Wang, A.-S. (2008). Combining ANP and TOPSIS concepts for evaluation the performance of property-liability insurance companies. *Journal of Social Sciences*, 4(1), 56-61. doi: 10.3844/jssp.2008.56.61
- Türkiye Bankalar Birliği. (2018). *Aktif büyüklüklerine göre banka sıralaması*. Erişim adresi: https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/istatistikraporlar/ekler/865/Aktif_Buyuklugune_Gore_Banka_Siralaması_09-17.xls
- Ustasüleyman, T. (2009). Bankacılık sektöründe hizmet kalitesinin değerlendirilmesi: AHS-TOPSIS yöntemi. *Bankacılar Dergisi*, 69, 33-43. Erişim adresi: <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/arastirma-ve-yayinlar/bankacilar-dergisi/43>
- Wu, C.-R., Lin, C.-T., & Tsai, P.-H. (2008). Financial service of wealth management banking: Balanced scorecard approach. *Journal of Social Sciences*, 4(4), 255-263. doi:10.3844 / jssp.2008.255.263
- Yamaltdinova, A. (2017). Kırgızistan bankalarının finansal performanslarının TOPSIS yöntemiyle değerlendirilmesi. *International Review of Economics and Management*, 5(2), 68-87. doi: 10.18825/iremjournal.316694
- Yayar, R. ve Baykara, H. V. (2012). TOPSIS yöntemi ile katılım bankalarının etkinliği ve verimliliği üzerine bir uygulama. *Business and Economics Research Journal*, 3(4), 21-42. Erişim adresi: <https://www.berjournal.com/tr/>
- Yurdakul, M. ve İç, Y. T. (2003). Türk otomotiv firmalarının performans ölçümü ve analizine yönelik TOPSIS yöntemini kullanan bir örnek çalışma. *Gazi Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 18(1), 1-13. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/gazimmfd>

TEKNOLOJİ, YÖNETİM VE MEKÂN: GÖZETİM, DENETİM, MAHREMİYET VE MEKÂNSAL YAPILANDIRMAYLA PRATİKLERİNİN KURUMSALLAŞMASI

Technology, Administration and Space: Institutionalization of Surveillance, Control, Privacy and Spatial Structuring

Tülin BOZOĞLU*

Özet

Teknoloji ile yaşamın her alanını etkileyecek, ekonomik, bireysel, toplumsal, siyasal, yönetsel ve mekânsal, değişim ve dönüşümler yaşanmakta ve izleri her yerde görülebilecek şekilde geleneksel olarak kabul edilenin yerine yeni ilişki ağları ve yeni yapılanmalar gelmektedir. Çalışmanın konusunu da, enformasyon teknolojisi devrimi sonrası geleneksel devletin dönüşümüyle; teknoloji, birey, toplum, yönetim ve mekân ilişkisi birlikteliğinde teknoloji odaklı yaklaşımlarla, gözetim, denetim, mahremiyet ve mekânsal yapılandırma ile pratiklerinin kurumsallaşması oluşturmaktadır. Bu bağlamda, ilgili kavramsal ve tarihsel dönüşümler, disiplinler toplumu, denetim toplumu, gözetim toplumu, okunaklılık ve basitleştirme, görünürlük, kodlanmış numara ve harf dizeleri, nesneleşme, sistemde sayısal bedenleşme, gücün gözü, gözün yapay zeka ile birleşmesi, yeni kavramlar ve uygulamalar, en temel şekliyle coğrafi ve kent bilgi sistemleri, e-devlet, e-belediye, e-kimlik, Mernis, Mobese benzeri uygulamalar ve tartışmalara değinilmektedir. Literatür taraması yönteminin kullanıldığı çalışma, sınırlılıkları ile beraber, hızla değişen süreçte, çalışma konusu kapsamına bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşılmasında, güncel çalışmalara katkı sağlayabilmek amacıyla yazılmaktadır. Çalışmada ortaya konmuş bilgi ve bulgular, gözetim, denetim, mahremiyet ve mekânsal yapılandırma ile pratiklerinin kurumsallaşması özelinde irdelenmekte ve bu kapsamda bir bütünlük içinde düşünülerek, süreçte önem verilmesi gerekenlere dikkat çekilerek sona ermektedir.

Anahtar

Kelimeler:

Teknoloji,
Yönetim, Mekân,
Gözetim,
Denetim,
Mahremiyet

JEL Kodları:

O30, D83, Z00,
Y80

Abstract

With technology; economic, individual, social, political, administrative and spatial changes and transformations that affect every aspects of life are experienced and new networks and new structures are replaced by traditionally accepted ones. The issue of the study is the institutionalization of the practices of surveillance, control, privacy and spatial structuring with technology-oriented approaches and in association with individual, society, administration and space, along with the transformation of the traditional state after the information technology revolution. In this context, relevant conceptual and historical transformations, disciplinary society, control society, surveillance society, legibility and simplification, visibility, coded sequences of numbers and letters, objectification, numerical forming in the system, eye of power, merging of the eye with artificial intelligence, new concepts and applications, and also in the most basic form of geographical and urban information systems, e-government, e-municipality, e-identity, Mernis, Mobese-like applications and discussions are mentioned. The study, in which the literature review method is used, is written in order to contribute to the current studies in a holistic approach to the scope of the study with its limitations and in a rapidly changing process. The information and results that set forth in the study are examined in terms of institutionalization of the practices of surveillance, control, privacy and spatial structuring, and in this context, by thinking within a integrity, concluded with drawing attention to what needs to be given importance in the process.

Keywords:

Technology,
Administration,
Space,
Surveillance,
Control, Privacy

JEL Codes:

O30, D83, Z00,
Y80

* Doktora Öğrencisi, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı. e-mail: tulinbozoglu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7010-2614

“Kranzberg Kanunu'nun ilk maddesi şöyle der: Teknoloji ne iyidir ne kötüdür, ne de nötrdür”. Teknoloji daha çok bir güçtür, hayatın, zihnin özüne sızan mevcut teknolojik paradigma çerçevesinde, hiç olmadığı kadar bir güçtür.¹

Manuel Castells

1. Giriş

Teknoloji ile hayatın her alanını etkileyecek değişim ve dönüşümler yaşanmakta, geleneksel olarak kabul edilenin yerine yeni ilişki ağları ve yeni yapılanmalar gelmektedir. Günümüzün dinamik, girift ancak kendi içinde düzenli forumundaysa hiçbir yapı tek başına değerlendirilemez. Bu bağlamda enformasyon teknolojisi devrimi sonrası geleneksel devletin dönüşümüyle; teknoloji, birey, toplum, yönetim ve mekân ilişkisi birlikteliğinde teknoloji odaklı yaklaşımlarla, gözetim, denetim, mahremiyet ve mekânsal yapılandırma ile pratiklerinin kurumsallaşması bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu doğrultuda; teknolojinin, bireyin, toplumun ve yönetimin birbirini nasıl etkileyeceği, özel hayat ile ilgili olanların sınırına ilişkin yeni ve farklı adımlar ile yeni düşünme yollarının neler olduğu üst başlıklarına bakılmaktadır. Bu kapsamda, öncelikle enformasyon teknolojisi devrimi süreci ve dinamikleri üzerinde durulmaktadır. Teknoloji genelinde, sürecin farklı yansımaları, etki ve tepkilerin oluşmasıyla, teknoloji, yönetim ve toplumsal değişim ilişkisi, teknolojinin kullanımı ve yönelik tartışma ile eleştirilere, teknoloji merkezli yaklaşımlar birlikteliğinde değinilmektedir. Çıkış noktası olarak determinizm, teknolojik determinizm, iyimser ve kötümser görüşler üzerinde durulmaktadır. Devamında, süreçle birlikte sorgulanan konular olarak, gözetim, denetim, mahremiyet ve mekânsal yapılandırma ile pratiklerinin kurumsallaşması ile bağlantılı konular ve tartışmalar üzerinde durulmakta ve de günümüzdeki görünür pratikleriyle irdelenmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda ilgili kavramsal ve tarihsel dönüşümler, disiplinler toplum, denetim toplumu, gözetim toplumu, okunaklılık ve basitleştirme, görünürlük, kodlanmış numara ve harf dizeleri, nesneleşme, sistemde sayısal bedenleşme, gücün gözü, gözün yapay zeka ile birleşmesi, yeni kavramlar ve uygulamalar, en temel şekliyle coğrafi ve kent bilgi sistemleri, e-devlet, e-belediye, e-kimlik, Mernis, Mobese benzeri uygulamalar ve tartışmalara değinilmektedir. Literatür taraması yönteminin kullanıldığı çalışma, sınırlılıkları ile beraber, hızla değişen süreçte, çalışma konusu kapsamına bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşılmasında, güncel çalışmalara katkı sağlayabilmek amacıyla yazılmaktadır. Çalışma ortaya konmuş bilgi ve bulguların gözetim, denetim, mahremiyet ve mekânsal yapılandırma ile pratiklerinin kurumsallaşması özelinde irdelenmekte ve bu kapsamda bir bütünlük içinde düşünülerek, süreçte önem verilmesi gerekenlere dikkat çekilerek sona ermektedir.

2. Enformasyon Teknolojisi Devriminden Günümüze

Çığır açıcı olayların çoğu devrimlerdir. Ancak değişimler her zaman politik temelli olmamaktadır. 21.yüzyılda şimdiye dek gerçekleşen en önemli devrimse, ‘Enformasyon Teknolojisi Devrimi’ olmuştur ve hızlı değişim, dönüşümlerin yaşandığı günümüz dünyasında, izleri her yerde görülebilmektedir. Günümüzde, enformasyon teknolojisi devrimiyle beraber gerçekleşen sürecin, teknoloji, birey, toplum, yönetim ve mekân ilişkilerine dair, gözetim, denetim, mahremiyet ve mekânsal yapılandırma ile pratiklerinin kurumsallaşması özelinde

¹ Castells, 2008, s. 96

incelendiği bu çalışmanın başlangıç noktasını da ‘enformasyon teknolojisi devrimi’ oluşturmaktadır. Bu bağlamda teknolojik değişim ile ilgili olarak Castells (2008) ‘Ađ Toplumunun Yükselişi’nde, teknolojinin toplumu belirlemediği, onu temsil ettiği, toplumun da teknolojik yenilikleri belirlemediği, onu kullandığı, belirlemese de büyük ölçüde devlet üzerinden, onun gelişimini bastırabildiği, yasaklayabildiği ya da öncülüğünü üstlenebildiği, başlatabildiği veya hızlandırılmış bir teknolojik değişim sürecine sokabildiğini belirtmektedir. Bununla birlikte, teknoloji ve toplum ilişki açısından devletin yüklendiği rolün, belli bir mekân ve zamanda hâkim olan toplumsal ve kültürel güçleri ifade edip örgütlendiğinden, sürecin tamamı açısından belirleyici olduğunu da vurgulamaktadır (s. 6-15).

Sürecin ve enformasyon teknolojisi devriminin tarihsel gelişimi açısından, bilgi ve iletişim teknolojilerinde (BİT) yeni bir döneme girilmiş olunan, II. Dünya Savaşı ve sonrasında bakılmalıdır. Temelleri Soğuk Savaş döneminde atılmış, kökleriye Amerika Birleşik Devletleri (ABD) hükümetlerinin 1950’ler ve 1960’larda gerçekleştirdiği, çoğunluğu askeri bütçeye dayanan, büyük araştırma geliştirme programlarına dayanmaktadır. Bilgisayar, internet, kısa mesaj gibi teknolojiler ilk kez birer askeri proje olarak ortaya çıkmış, daha sonrasında pazarlanabilir ürünlere dönüştürülmüşlerdir. 1970’lerde teknolojik sistemin bütünlük kazanmaya başlamasıyla dalga dalga gelen yeni süreçler ve ürünlerle 1990’ların sonunda enformasyon teknolojisi devrimi dünyaya yeni bir suret kazandırmıştır.

1970’den sonraki yıllar ile ilgili olarak Runciman (2016); 1973’teki Arap-İsrail savaşıyla başlayan, petrol fiyatlarının dörde katlanmasına ve tüm dünyanın ekonomik durgunluğa girmesine neden olan, on yıllar süren petrol krizinin de bir itici güç olduğundan bahsetmektedir (s. 66-72). Bu bağlamda yeni ekonomik düzen açısından bakılacak olursa da Castells (2008), yeni teknolojik paradigmayı kapitalist sistemin kendi iç çelişkilerini aşmak için geliştirdiği bir yanıt olarak değerlendirmeyi ikna edici görmemekle beraber (s. 76), Runciman (2016), politikacıların, petrol eksikliğinin, iç huzursuzluk, askeri güçsüzlük ve toplumsal çöküş gibi olası sonuçları karşısında, politik devrimlerin önünü almak için, teknolojik devrimin önünü atıklarını ifade etmektedir. 1989 ayaklanmalarından günümüze ise, politik sistemlerin pek değişmediğini ancak yaşamların devrim geçirdiğini de belirtmektedir. Ona göre yeni teknolojinin yaygınlaşması, büyük politik değişikliklere duyulan arzunun bastırılmasına yardımcı olmaktadır (s. 66, 72).

Yaşanan dönüşümün çekirdeğinde ise, bilgi işleme ve iletişim teknolojileri yer almaktadır. Günümüzün teknolojik devriminin ayırıcı özelliği, bilginin ve enformasyonun merkezi önemi değil, bu bilgi ve enformasyonun, bilgi üretimine, bilgi işleme/iletme aygıtlarına uygulanması, yenilik ile yeniliğin kullanımı arasında, ikisinin birbirlerini beslediği bir zincir oluşturmasıdır (Castells, 2008, s. 39-40). Böylelikle değişim ve dönüşümler yaşanmakta ve günümüz ağı ‘bililişim ağı’, toplumu ise ‘bilgi toplumu’ olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca BİT’in gelişimiyle, yaşamlar ve karar verme tarzları da devrim geçirmekte, fiziksel coğrafyalar tarafından kısıtlanan bir dünyadan, tüm dünyaya erişim sağlanabilen bir dünyaya ilerlenmektedir. Sanayi toplumunda demir yolu, denizyolu ve otobanlar nasıl etkin olduysa, bilgi toplumunda da sayısal iletişim, fiber optik ve uydu teknolojileri etkin olmaktadır. Yaşayan organizmalar olarak kentler ise, değişim ve dönüşüm dinamiklerinin ortaya çıkıp, yaygınlaşmaya başladığı yerler olmakta ve kentsel yaşamdan başlayarak tüm yapılar yeniden biçimlenmektedir. Bu bağlamda Castells (2008), enformasyon çağının kentini, ‘enformasyonel kent’ olarak tanımlamakta ve yeni toplumun, bilgiye dayalı, ağlar etrafında örgütlenmiş, kısmen akışlardan oluşan doğası yüzünden enformasyonel kentin “bir kent formu değil, akışlar

uzamının yapısal hâkimiyetinin izini taşıyan bir süreç” olduğunu savunmaktadır (s. 532). Baştan ve Ökmen (2004) de, gelişmelerle kentlerde daha az insan hareketi, daha çok meta dolaşımının ortaya çıktığını ve kentsel altyapının, bu yapı hakkında gelişmiş düzeyde bilgi sağlayan otomasyon sistemleri ile yönetilmesinden, vatandaşa uzanan e-devlet hizmetlerine kadar çok geniş bir alanı kapsadığını ifade etmektedirler (s. 198-199).

3. Teknoloji Merkezli Yaklaşımlar ve Eleştiriler

Teknoloji içerikli yaşanmakta olan hızlı değişim ve dönüşüm sürecinin farklı yansımalarının, etki ve tepkilerinin oluşabilmesi sebebiyle, tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Teknolojiyle ilgili olanlar dinamik ve esnek görünürken, bir şeye sahip olmanın, paylaşmanın ve özel hayat ile ilgili olanların sınırına ilişkin gerek birey gerek devlet açısından yeni ve farklı adımlar ile yeni düşünme yolları ortaya çıkmaktadır. Baştan ve Ökmen (2004) de, değişim ve dönüşümün en belirgin özelliğinin, demokratikleşme eğilimleri ve yeni yönetim yapılanmaları anlamında yerel yönetim-kentleşme sürekliliğini de içerir biçimde, sanayi toplumunun temel niteliklerinden tamamen farklı yeni ilişkilerin ve niteliklerin ortaya çıkması olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca oluşan yeni toplumsal yapı olan bilgi toplumunun altyapısını ise, yeni BİT olan dijital bilgi ve iletişim sistemlerine dayandırmaktadırlar (s. 199-205).

Bu bağlamda teknolojinin, bireyin, toplumun ve yönetimin birbirini nasıl etkileyeceği, özel hayat ile ilgili olanların sınırına ilişkin yeni ve farklı adımlar ile yeni düşünme yollarının neler olduğu incelendiğinde, süreçte teknoloji, yönetim ve toplumsal değişim ilişkisi, teknolojinin kullanımı ve yönelik eleştiriler ön plana çıkmaktadır. Bu noktada teknoloji merkezli yaklaşımlar içerisinde bu ilişkilere ve görüşlere değinilmesi gerekmektedir.

İlgili süreçte yürütülen tartışmaların çıkış noktası determinizm kavramına temellendirilebilen, farklı yaklaşımlar ve görüşlerle yürütülmektedir. ‘Lineer nedensellik kuralı’ olarak da bilinen ‘determinizm’; her olayın bir nedeninin sonucu olduğunu ve bu durumda insanın özgür iradesinin olmadığı, dolayısıyla insanın süreçte etkisinin de olmadığını öne süren, nedensellik ilkesine dayanmaktadır. İlk olarak Laplace 1902’de ‘Olasılıklar Üzerine Felsefi Bir Deneme’de, “evrenin şu andaki durumunu, onun önceki durumunun sonucu ve takip edecek olan durumunun nedeni olarak görmeliyiz” (s. 4) şeklinde kavramsallaştırmıştır. Ayrıca, “nedensellik ilkesine, evrensel bir geçerlilik yüklenmesine ve dolayısıyla her olayın bir nedeninin sonucu olduğunun öne sürülmesine” (Adjukiewichz, 1994, s. 154) verilen ad olarak da tanımlanabilmektedir. İndirgemeci bir yaklaşımın olduğu determinizmde, neden-sonuç bağıntısından dolayı, akışta rolü olan/olabilecek diğer faktörler görmezden gelinmektedir. Eleştirileri de temelde bu özelliği sebebiyle almaktadır.

Newtoncu klasik pozitivist bilim paradigmasının nedenselliğe dayalı deterministik yaklaşımına karşın, yeni bilim paradigmasıysa ‘kaos teorisi’ ile farklı bir yaklaşıma sahiptir. “Kaosun determinizmi yıktığı ve sıkışan bilime yeni bir soluk getirdiği” savunulmaktadır (Öge, 2005, s. 288). Kaos teorisinin; olayların doğrusal olmadığı, farklı değişkenlerden etkilenebileceği, kesin şekilde öngörülebilir olmadığı, farklı olasılıkların olabileceği, kaotik yani çok değişkenli ve karmaşık bir yapılanma ile dıştan düzensiz görünen ama içsel bir düzene sahip, dinamik sistemleri açıklayabilen bir yaklaşıma sahip olduğu söylenebilmektedir. Bu bağlamda, günümüzde yeni teknolojiyle beraber değişim ve dönüşümlerle gelen eleştiriler ve yorumlamaların, yeni bilim paradigması yaklaşımıyla uyumlu olduğu da ifade edilebilmektedir.

Determinizmin çeşitli teorilerinden biri olan ‘teknolojik determinizm’ ise, en genel anlamıyla; determinizmin mantığına da uygun şekilde, teknolojinin bir iç dinamiğı olduğı ve bu iç dinamiğın bir neden olmasıyla süreç olarak teknolojik değışimi getireceğı, bu durumda insanın etkisinin olmadığı ancak sonuçta insanların hayatlarının yeniden biimlenişiyle toplumsal değışimin yaşanacağı şekildeki dūřüncedir. İlk, Veblen’in (1914, 2001) alışmalarında grlmektedir. Veblen teknolojiyi, endüstriyel gelişim ve kapitalist evrim üzerine yorumlarken, “geçmiş deneyimlerden elde edilen ortak bir bilgi birikimi ve büyük topluluğun görünmez sahibi” (2001, s. 19) olarak tanımlamakta ve değışimle ilgili olarak ise, “sonsuz dek değışim sürecinde, hayatın düzenini yöneten, alışılmış unsurların kurumsal dokusu içinde, değışime şartlanmış durumda ve kümülatif olarak ileri taşımlandığımı” (1914, s. 19) ileri sürmektedir.

Determinizmin indirgemeci yaklaşımından dolayı eleştirilmesiyle bağlantılı olarak, teknolojik determinizm de aynı temelde eleştiri almaktadır. Örneğın, ‘Teknolojik veya Medya Determinizmi’nde Chandler (1995), “sosyal ve tarihsel olguları, temel ve belirleyici bir etken ile açıklamaya çalışan ... tarihsel veya nedensel üstünlüğün doktorini” (s. 1) olarak tanımladığı teknolojik determinizmin, nedenselliğın yanında aynı indirgemecilikle teknolojinin bu bağlamda araç ve makinelerle tanımlanmasından da bahsetmekte, ancak “sadece araç ve makineler değil, maddi kültürümüzün tamamını” (s. 2) içerdiğini, ayrıca teknolojinin insan davranışları ve sosyal değışimde, başka olgular üzerinde hareket eden ve başka olgular tarafından harekete geçirilen, bir dizi aracı etkenden biri olduğunu da ifade etmektedir (s. 15).

İlgili alanda -iletişim özelinde teknoloji genelinde- McLuhan’ın ve Innis’in çalışmaları temel alışmalardanır. McLuhan (1964), insanların teknolojiyi yarattıklarını ve bir neden olarak teknolojideki gelişmelerin ve yeni buluşların, insanları, hayatlarını ve toplumu etkilediğı, değıştirerek şekillendirdiğı ve kültürün değışmesi, yenisinin oluşmasıyla sonuçlandığı görüşündedir. McLuhan’ın bu görüşünü de çağdaşı Culkin (1967) “biz araçlarımızı şekillendiriyoruz ve sonra onlar da bizi şekillendiriyor” (s. 70) sözüyle sunmaktadır. Bu bağlamda Innis’de de olan ancak McLuhan’la sloganlaşan, ilk ‘Medyayı Anlamak: İnsanın Uzantıları’nda kullandığı, “araç mesajdır” (s. 7-8) dūřncesi temel dūřncelerdendir. Geliřim ve değışim sürecinde teknoloji, mesajın sadece aracısı değil, aynı zamanda mesajın kendisi haline gelmekte, etkilemekte ve araç insanın bir uzantısı niteliğini almaktadır. Ayrıca değışim sürecinde toplumsal farklılıklar da süreç ve sonuç açısından önemlidir. Keza McLuhan’a (1962) göre, farklı toplumsal kitlelerde farklı etkilerle sonuçlanmaktadır. Sonunda ise teknolojik araçların kullanımının çokluğu ile bağlantılı şekilde, nasıl ki bir köyde yaşayanlar köyde olanlar hakkında bilgi sahibi olabiliyorlarsa ve olaylarla birlikte dūřnceler de köyde hızla yayılabiliyorsa, yeni teknolojinin dünyada her yere girmesi ve kullanılmasıyla da dünya ‘global köy’e çevrilmekte ve ‘Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluřumu’nda belirtildiğı gibi, “yeni elektronik karşılıklı bağımlılık, dünyayı küresel bir köy imajında yeniden yaratmaktadır” (s. 31). Innis’in ve McLuhan’ın dūřnceleri, yaşanan sürecin başlangıcında etkileyenin teknoloji olması açısından aynı olsa da, sürecin işleyişinde ayrılmaktadır. McLuhan teknolojik gelişimin öncelikle, insanlara ve duyulara etki ettiğı, şekillendirdiğı ve kontrol ettiğı dūřncesini geliştirirken, Innis (2006) ‘İmparatorluk ve İletilişim Araçları’nda, teknoloji ile sosyal kontrol arasında baė kurmakta ve teknolojik gelişimin öncelikle toplumsal örgütlenmeye ve kültüre etki ettiğı dūřncesini gelişirmektedir.

McLuhan’ın araç mesajdır dūřncesini kullanan, önemli teknolojik deterministlerden Postman (1995), McLuhan’ın global köy dūřncesine de iliřkin; McLuhan dünyanın global bir

köye dönüşmeye başlaması ile ilgili konuştuğunda, herkesin dünyanın iyi anlamda daha homojen bir hale gelebileceğini düşünüyor görüldüğü, ancak tam tersinin yaşandığı, görüşünde olmuştur. Postman’a göre iletişimin küreselleşmesi ile, dünyanın her yerinde insanlar kimlik duygusunu bulmak için daha küçük birimlere, köklerine, bir çeşit geri dönüş gerçekleştirmektedir. ‘Teknolojik Determinizm TD’de ise Adler (2008, s. 1536-1537) ilgili tartışmaların; teknolojinin kendisinin sosyal belirleyiciliği, teknoloji ve sosyal yapıların deterministik olmayan ortaya çıkan bir süreçte birlikte evrimleştiği veya herhangi bir teknolojinin etkilerinin sosyal olarak belirlendiği şekilde uygulanmasına temelde nasıl bağlı olduğu üzerine yürütüldüğünü belirtmektedir. Tartışmaların da modern kapitalizmde yeni teknolojiler çoğalmaya devam ettikçe, sürekli yenileneceği görüşündedir. Bunlara bağlı olarak, teknoloji-toplumsal değişim ilişkisi ile ilgili çalışmalarda temelde, iyimser ve kötümser olarak, iki farklı görüş olduğu söylenebilmektedir.

Pozitivist bilim anlayışının ürünü olarak iyimser görüşe göre, teknolojik determinizmde yaşanan süreçle, teknoloji gelişecek ve birlikte toplum da eşit olarak daima gelişecek ve ilerleyecektir. Ekonomik üretimin, verimliliğin ve toplumsal refahın artacağı ve olumlu gelişim olacağı üzerinde durulmaktadır. Bu görüşte, teknolojinin toplumdan bağımsız, kendiliğinden ve kendine özgü doğrusal bir gelişim gösterdiği düşüncesi mevcuttur. Erdoğan ve Alemdar’a (2010) göre bu yaklaşım içinden teknolojik gelişmeleri iktidar açısından değerlendiren Innis açısından, yeni teknoloji eski düzenlerin ortadan kalkmasına neden olmaktadır. Egemenlik de bu aracın denetimi ile oluşmaktadır ve yeni iletişim araçlarının bulunmasıyla bu araçların yeni örgütlenmeler ortaya çıkarması sonucu toplumsal değişim meydana gelmektedir (s. 143).

İkinci yaklaşım olan kötümser görüş/eleştirel yaklaşım kapsamında ise, temelde determinasyon ve teknolojik gelişimin ekonomik verimliliği arttırdığı yine kabul edilmekte, ancak iyimser görüş eleştirilmekte ve olumsuz sonuçlar üzerinde durulmaktadır. İyimser görüşün aksine, teknolojinin toplumdan bağımsız düşünülmemeyeceği ve teknolojik gelişmenin her zaman toplumsal gelişmeyi beraberinde getirmeyebileceği düşüncesi mevcuttur. Eleştiriler genelde; teknoloji-toplum ilişkisinin farklılaşabileceği, teknolojik değişim ve gelişimin kaçınılmaz olmadığı, teknolojinin toplumsal eşitliğe ulaşmada olumsuz etkileyebileceği, toplumsal çatışmaları arttırabileceği, değer yargılarını yıkıma uğratabileceği ve insani gelişme için bir araç olarak kabul edilemeyebileceği üzerinden yöneltilmektedir.

Çocukluğun Yokoluşu’nda Postman (1994), teknolojinin keşfi ile yaşanan süreci “Frankenstein Sendromu” olarak tanımlamaktadır. Biri (teknolojiyi yaratan), belirli ve sınırlı bir amaç için bir makine oluşturmakta ancak makine yapıldıktan sonra, -“bazen dehşetle, genellikle rahatsızlıkla, daima sürprizle”- sadece alışkanlıklarımızı değiştirme değil, Innis’in de göstermeye çalıştığı gibi, “zihnimizin alışkanlıklarını değiştirme yeteneğinde olmasıyla”, kendi fikirlerine sahip olduğunu keşfettiğimizi ifade etmektedir (s. 23). Ayrıca yaratılan Frankenstein canavarının (yeni teknolojinin) yanlış yerde ve yanlış zamanda bulunduğu karar verebilmesi ve uyumaya da geri dönebilmesinden dolayı da, “teknolojinin etkilerinin her zaman tahmin edilemez olduğu ama her zaman kaçınılmaz olmadığı” görüşündedir (s. 24).

İlk olarak Veblen’in çalışmalarında açıkça geçmiş olsa da, öncesinde köklerinin Karl Marx’ın düşüncelerinden çıkmakta olduğu da ifade edilebilmektedir. Parayil’e (2002) göre Marx, hızla gelişen modern teknolojinin zenginliği ve refahı oluşturma yolunu yazmıştır ve kapitalizm öncesi süreçte, yeni teknolojik buluşların getirdiği üretim araçlarının, üretimin eski ilişkilerine ölümcül bir darbe vurduğunu göstermiştir. Ancak burada yine bir olumsuz etki

olarak, teknolojik gelişmenin faydalarının çoğunun, toplumda bir azınlık tarafından alındığından bahsetmektedir (s. 5). Benzer şekilde Smith (1993) de, uluslararası gelişme sürecinde teknik yenilik ve uyumun önemli rolüne karşın, sosyal değişimle ilgili pek çok makro analizin teknolojiye odaklandığını ve de teknolojinin uluslararası gelişme ve dünyadaki eşitsizlik sürecini anlamada önemli bir unsur olduğu düşüncesindedir. Smith, teknolojinin “zengin ve güçlü olanın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik sosyal bir ürün” olduğunu, “genellikle zenginlerin ve güçlülerin lehine, fakir ve güçsüzlerin aleyhine” kullanılmakta olduğunu savunmaktadır (s. 186-189).

Bununla beraber ‘İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim’de Habermas (2016) Weber’in ve Marcuse’un düşünceleri üzerinden, teknolojinin kullanımının değil, kendisinin doğa ve insan üzerinde iktidar olduğunu ve bunun da sonradan empoze değil, kendi iç yapısına dahil olduğunu ifade etmektedir. Böylece de iktidarın kendisini salt teknoloji aracılığıyla değil, tarihsel-toplumsal bir tasarım olan teknoloji olarak, ölümsüzleştirdiğini ve genişlettiğini belirtmektedir. Böylece bilim ve teknolojinin, toplumun kurumsal alanlarına sızdıkları, kurumların kendilerini dönüştürdükleri ölçüde, eski meşrulaştırmaların yerine yeni meşrulaştırmaların etkinleşeceği görüşündedir (s. 36-40).

Bir diğer eleştiri ise, teknolojinin değer yargılarını olumsuz etkilediği ve hatta yok ettiği yönündedir. İyimser ve kötümser yaklaşımlar üzerinden, teknoloji ve kültür arasındaki ilişkiyi, ‘Teknolojik Kültürde Yaşamak: İnsan Araçları ve İnsan Değerleri’nde değerlendiren Tiles ve Oberdiek de bu yönde eleştiri getirmektedir. Tiles ve Oberdiek’e (1995) göre; iyimserlerin reddettiği, kötümserlerin kabul etmekle birlikte direnç gösterdiği bir hakikat olarak; “bireysel amaçlar ve değer yargıları kendilerini kuşatan teknolojiden etkilenmeye meyillidir” (s. 48) ve teknoloji, “değer yargılarını yok etmekte” (s. 30) ve de insanları “doğal nesnelere” (s. 31) çevirmektedir.

Kötümser yaklaşım içinden de teknolojik gelişmeler iktidar açısından değerlendirildiğinde, engellenemez bir güç olarak kullanıcının elinde yararlı ya da zararlı olan teknolojinin, toplumdaki egemen kesimin elinde olacağı ve egemenliğini devam ettirmede toplumu denetim altında tutabilmek için bu aracı kullanabileceği düşüncesi de mevcuttur. Ayrıca teknolojinin daha ‘özgür bir toplum’ yaratmada nasıl kullanılabileceği de ele almaktadır. Ancak söz konusu özgürlük ise, gerçek bir özgürlük değil, ‘özgürlük yanılsaması’ olarak nitelendirilebilmektedir. Keza, kötümser görüşe göre teknolojinin, insanları sürekli tüketime, sığ bilgilere, tembelliğe ve teknolojik bağımlılığa da sürüklediği görüşü dikkate alınır, bireyin teknolojiyi kullanarak kendisinin özgürleştiğini zannederken, aslında o yanılsama içerisinde hem ‘teknolojiye bağımlı’, hem de ‘kontrol edilebilir’ hale gelmesinin anlaşılabilirliği söylenebilmektedir.

4. Gözetim, Denetim, Mahremiyet ve Mekânsal Yapılandırma ile Pratiklerinin Kurumsallaşması

Gözetim, denetim, mahremiyet ve bağlantılı konular, enformasyon teknolojisi devrimiyle BİT’in hızla gelişmeye başlaması sonrası, yeniden sorgulanan konulardandır. Tarih içinde teknolojik gelişmelerle etkileşim içinde yaşanan toplumsal, sosyal ve kültürel değişim ve dönüşümlerle, gözetleme ve gözetim sorgulanmış, daha önceden ayıp, mahrem, suç sayılan birtakım konular, mahremiyet sınırlarının daralması ile sıradan sayılabilir hale gelmiştir. Neyin

mahrem olduğu, neyin mahrem olmadığı ve aradaki sınır tartışılır olmuştur. Bu da kötümser görüşle beraber; teknolojinin toplumdaki bağımsız olmadığı gibi, değer yargılarından da bağımsız olmadığı düşüncesi doğrultusunda; gözetim, denetim, mahremiyet ve bu konuların yeni teknoloji, birey, toplum, yönetim ve mekân ile bağlantıları üzerinden yürütülen tartışmaları beraberinde getirmiştir. İyimser ve kötümser görüşteki farklılıklardan bazılarının da buradan çıkmakta olduğu söylenebilmektedir. Tartışmalardaki önemli olan sorular; verilerin nasıl ve kimler tarafından, elde edildiği, hangi amaçla, nasıl kullanıldığı ve gizlilik, güvenlik tanımlamalarının yapılmasıyla bunların ne şekilde sağlanacağı üzerinden olmaktadır.

4.1. ‘Bilgi Güçtür, Güç Bilgidir’

Tartışmalar enformasyonun, merkezi güç konumuna gelmesi ve egemen olanın iktidarının sürekliliğini sağlayabilmesinde, yönetim aracılığıyla toplumun tüm yaşam alanlarına girme arzusuyla bağlantılı olduğu ifade edilebilmektedir. İktidarın sürekliliği ve bilgi bağlantısı ile ilgili olarak Çaycı ve Çaycı (2017); bilginin üretimi, denetlenmesi, dağıtımı ve alıkonması olmaksızın, iktidarların günümüz demokrasilerinde devamlılıklarını garanti altına alamamakta olduklarını ifade etmektedirler (s. 39). Bunu ‘enformasyonun meta haline dönüşmesi’ üzerinden değerlendiren Odabaş’a (2017) göre ise, yaşamın her alanındaki düzen sağlayan önermelerin, kabullerin enformasyona dönüşmesi ve enformasyonun da meta olarak kabul edilmesi, yani ticarileşmesi söz konusudur. Bunun da enformasyona sahip olanlar ile olmayanlar arasında bir hiyerarşi getirdiğini belirtmektedir (s. 27-36). Bu noktada da, Huxley’in (2016) ‘Edebiyat ve Bilim’de, “bilgi kudrettir” ifadesini kullandığı ve bilgiye sahip olanların ellerindeki “...geniş ve gittikçe artan, yöneten, deneten ve gereğinde değiştiren güçleriyle...” (s. 11) insanların dünyasını değiştirme gücünü kazandıkları eklenebilir. Ayrıca postmodern teörinin önemli isimlerinden, günümüz enformasyon teknolojileriyle etkileşim içinde yaşanan sosyal değişim ve dönüşümlerle ilgili analizler yapmış olan, Foucault’nun (1980) ‘Güç/Bilgi’de ifade ettiği, “bilgi güçtür, güç bilgidir” (s. 51) sözüne de atıf yapılabilmektedir. Foucault’a göre, bilgi ve güç birbiriyle entegredir ve de bilgi olmadan gücü kullanmak mümkün değildir, bilginin güç vermemesi de imkansızdır, bununla birlikte güce sahip olanın, toplumu kontrol altında tutmak için gücü bireye karşı kullanmayı isteyebileceğini de belirtmektedir (s. 1, 52).

Bu bağlamda güç ve bilgi sahibi iktidar olanın, hâkimiyet alanları ile toplum üzerindeki egemenliğinin devamında, alanlarla da toplumun yapı taşları bireylerle de ilgili enformasyona sahip olması ve tanınması gerekmektedir. Böylece de, egemen olanın öncelikli bir denetim ve kontrol aracı olarak, gözetleme ve ‘gözetim’ ön plana çıkmaktadır. Egemen olana ise bunun olanağını yeni teknoloji sağlayabilmekte ve bu süreçte toplum için, ‘enformasyon toplumu’ tanımlaması ile beraber, ‘gözetim toplumu’ tanımlamasının da yapılmasına yol açmakta, aynı zamanda kişisel bilgilerin paylaşılması ve ulaşılmaya yönünde güvenlik ve mahremiyet açısından da sakıncaları ortaya çıkarabilmektedir. Lakin gözetim, denetim, mahremiyet ve bağlantılı konuların ön plana çıkması ya da günümüzdeki ilgili tartışmalar, yeni teknoloji ile başlamış tartışmalar değillerdir. Tarihsel gelişim süreci söz konusudur ve günümüzdeki yapısı da yeni teknolojiyle beraber oluşan yeni yüzleri ve yeni sorgulamalarıdır.

4.2. Gözetimin Kavramsal Alanına Kısa Bir Bakış

Lyon (2007) ‘Gözetim, Güç ve Gündelik Hayat’ta gözetimi ikiye ayırmaktadır. Ebevyenlerin çocuklarını, işverenlerin işçilerini, polisın komşulukları, gardiyanların hapishaneleri izlemesi gibi insanların, gözetimi gündelik pratikte rutin olarak, düşünmeden yaptığını ancak çoğu durumda gözetimin, nesnelere, verilere veya kişilere odaklı ve amaçlı bir ilgiye atfen daha özel bir kullanımı olduğundan ve BİT’in, gözetim sistemlerinin gücünü, ulaşabilirliğini ve kapasitesini arttırdığından bahsetmektedir. Doğrudan seyretmeyi veya izlemeyi içeren gözetimin, sosyal yaşamın önemli bir parçası olmasına rağmen tartışılması gereken gözetim türünün, BİT tarafından desteklenen ve etkinleştirilen gözetim olduğunu ifade etmektedir (s. 450).

Gerek gündelik pratikte, gerek odaklı ve amaçlı bir ilgiye atfen gerçekte gözetim olsun, üzerine yürütölen tartışmalarda tarihsel açıdan konuya ilk Karl Marx’ın değinmiş olduğu söylenebilmektedir. Karl Marx kapitalizmi bir üretim biçimi olarak analiz ederken, gözetim olgusunu da tespit etmiştir. Modern gözetim kavramının temellerini, gözetimi kapitalist ekonomik sistem, modern toplum ve sınıf ilişkileri ile değerlendiren Karl Marx’ın görüşleri oluşturmaktadır. Karl Marx (1986) ‘Kapital Cilt 1’de sanayi işçilerini; bir kapitalistin komutası altındaki bir ordu olarak görmekte ve gerçekte bir orduya benzer şekilde, yönetici, ustabaşı gibi kademelere gereksinim gösterdiklerini, kapitalist adına orduyu komuta ettiklerini ve “denetim ve gözetim içi, bunların yerleşmiş ve özel görevleri” (s. 292-293) olduğu ifadesini kullanmaktadır. Fabrikada kışla disiplini yaratarak denetim ve gözcölük işinin de ayrı bir uğraş haline getirildiğini, böylece çalışanların, işçiler ve gözcölük olarak sınıflara bölündüğünü ifade etmekte, öncelikli amacın da, “insanları gelişigüzel çalışma alışkanlıklarından kurtarmak ve onları karmaşık otomatın değişmeyen düzenliliği ile özdeş hale gelecek biçimde eğitmek” (s. 367) olduğunu belirtmektedir. ‘Grundrisse 2’de ise (Marx, 2013), sermaye tarafından değişimlerin yoğunlaşmasından bahsederken, emeklerin birleşmesi, işçilerin üretimde birliğine değinmekte ve “...bu birlik başlangıçta ancak toplu bir yerde, gözetimcilerin denetiminde, komuta altına alma, sıkı disiplin, düzenlilik ve üretimin kendisinin sermayeye bağımlılığı biçiminde olur...” (s. 69) ifadesini kullanmaktadır. Lyon (1994) da, modern toplumun özelliklerinden biri olan kapitalist ekonomik sistemin, güçlü bir gözetleme boyutuyla geldiğini ve Karl Marx için gözetimin, işgücü, işletmelerdeki sermaye ve kapitalist sistem arasındaki mücadelelerin içinde yer aldığını ve ayrıca modern gözetimin anlaşılmasında Marx’ın çalışmalarının önemli olduğunu ifade etmektedir (s. 25).

Karl Marx’ın eleştirilerini eleştiren Weber, Marx’ın analizlerindeki kapitalist işletmelerdeki gözetimin rolünü kabul eder, ancak sınıf ilişkileri bağlamında gözetimin kısıtlamasına karşı çıkar ve gözetimi rasyonel olan bürokratik mekanizmanın en belirleyici unsuru olarak değerlendirir. Lyon (1994) da Weber için, gözetimin, bürokrasiyle bağlı olduğunu ve modern örgütlerin her şeyden önce, hem kendilerine güven veren hem de onları daha önceki örgütlenme formlarından ayıran bir özellik olan ‘rasyonellikleri’ ile karakterize edildiğini de ifade etmektedir (s. 25). Rasyonelleştirmeyi, “rasyonel karar verme ölçütlerine tabi toplumsal alanların yaygınlaşması” (Habermas 2016, s. 36) olarak tanımlayan Habermas ise, “Weber’in, modern devletlerin bürokratikleşmiş iktidarının oluşturulması” (s. 89) olarak kavradığı rasyonelleştirmeyi, bilimsel ve teknik ilerlemenin kurumsallaşmasına bağlamaktadır. Bunu da yeni teknoloji ve kapitalizm ile birlikte değerlendiren Habermas; kapitalizmin önce endüstriyalizmi oluşturduğunu, sonra endüstriyalizmin kapitalizmin kurumsal çerçevesinden çıkarılıp, sermayenin kişisel kullanım biçiminde olanlardan farklı mekanizmalara da

bağlanabildiğini, böylece de kapitalizmin dünya tarihinde, kendi düzenlediği ekonomik gelişmeyi kurumsallaştıran ilk üretim tarzı olduğunu ifade etmektedir. Böylece de modernleşme baskısıyla, yaşamın bütün alanlarına etki ederek, toplumun altyapısı da dönüşmektedir. Bu dönüşümde yaşamın bütün alanlarını ise “...askeriye, okul sistemi, sağlık işleri ve hatta aileye bile...” diyerek belirtmektedir (s. 50-53).

Bu alanları Giddens (2008) ‘Ulus Devlet ve Şiddet’te; şehirleri “iktidarın üretildiği kaplar”, ticari firmalar, okullar, üniversiteler, hastaneler ve hapishaneleri, “idari örgütlenme ortamları”, modern devleti de sınırları belirli bir idari birim olarak “iktidar kabının bir üst biçimi” olarak nitelemektedir (s. 23-26). Tanımındaki iktidar kaplarının, tahsis edici kaynaklar ile otorite kaynaklarının yoğunlaşması sayesinde iktidarı ürettiklerini ve teknolojinin buna doğrudan etki ettiğini ifade etmektedir. Bir otorite kaynağı olarak gözetimi de, birbiriyle ilişkili ve iç içe geçmiş iki olgu olarak ele almaktadır. Birincisi, bireylerin hareketlerini yönetmek için toplanıp, depolanıp, kullanılabilen ‘şifrelenmiş bilgi’ birikimi, ikincisiyse, bazı bireylerin hareketlerinin, onlar üzerinde otorite kuran diğer bazı bireyler tarafından doğrudan izlenmesidir. Giddens (2010) bu bağlamda 5 yıl sonrasında kaleme aldığı ‘Mahremiyetin Dönüşümü’nde “iktidarın hem üretici hem de dağıtıcı nitelikte” (s. 159) olduğu kabullüyle gözetlemeyi, “bir iktidar üretim aracı olarak” da nitelemektedir (s. 158).

Rasyonel ilkesi, ‘araçsal akıl’ (bilim ve iktidar ilişkisi) ile de tanımlanabilmektedir. Habermas (2016), Weber’in rasyonelleşme dediği şeyde, rasyonelliğin değil, tersine, “belirli zikredilmiş politik iktidar biçiminin” (s. 37) yattığına inanmaktadır. Gözetim konusuyla da bağlantılı olarak, Weber üzerinden rasyonelleşmeyle beraber eleştirisini yaptığı bir diğer tanımlama olan ve Frankfurt Okulu üyelerine göre “teknolojik tahakkümün beslemesi” (Jay, 2014, s. 417) olduğu ileri sürülen araçsal akıl için ise, insanlar üzerinde tahakküm biçimi haline gelmesini eleştirmektedir. Modernitenin de bir sonucu olarak gördüğü, insanın doğa üzerinde hâkimiyet kurmak, denetlemek ve kontrol altına almak amacıyla başvurduğu akıl olan araçsal aklın, iletişimsel aklın önüne geçmesini eleştirmekte ve iletişimsel aklın geliştirilmesini savunmaktadır. ‘Kamusallığın Yapısal Dönüşümü’nde Habermas (2015) kamusalığın, vatandaşlar arasında eşit koşullarda, şeffaf, açık ve akılcı tartışmalarla oluştuğunu ancak süreçle birlikte özerkliğini, eleştireliliğini ve düşünce üretme yeteneğini yitirdiğini ve kamuoyunun kolayca yönlendirilebilir hale geldiğini belirtmektedir. Bu süreçte teknolojik araçlar, araçsal aklın ürünü; gözetim de, özel-kamusal tüm yaşam alanlarıyla iç içe, kapitalist sistemde iktidar olanların hâkimiyetlerinin devamında, araçsal aklın bir sonucu olarak değerlendirilebilmektedir.

Martin (1998) ise gözetimi, gücün eşitsizliğinin sebebi ve sonucu olarak analiz eder ve anahtar konunun, daha az güçlü olanın daha güçlü olan tarafından gözetlenmesi olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca mahremiyete yönelik kısım ile ilgili olarak ise; mahremiyetin, farklı insanlarda ve farklı kültürlerde, farklı anlamlara geldiğini ama birbirinden farklı içerikte mahremiyet tanımları olan insanların, belirli gözetim türlerine karşı olmayı kabul edebileceklerini de belirtmektedir (s. 63-65).

Geniş bir kavram olarak mahremiyetin korunmasının bir yönü olarak, özellikle kişisel bilgilerin toplanması, kullanılması ve yayılmasının kontrol edilmesi ile ilgili olan ‘verilerin korunması’ bu noktada öne çıkmaktadır. ‘Gözetim Toplumunda Mahremiyetin Korunması’nda Flaherty (1989) de, gözetimin öncelikli olarak bir kamera veya özel bir dedektif gibi araçlar aracılığından daha çok, “kişisel verilerin kullanılması yoluyla bireysel davranışların gözlemlenmesi, gözetimi ve denetlenmesinde” (s. xiv) elektronik gözetim ile bağlantılı,

verilerin ve mahremiyetin korunması üzerinde durmaktadır. Veri tabanlarının sürekli otomasyonundan dolayı bireysel mahremiyetin korunmasının en önemli bileşenin, verilerin korunması olduğunu belirtmektedir.

4.3. Gözetimin Tarihsel Dönüşümü

Kavramsal alandaki çeşitli görüşlere paralel olarak, gözetimin teknik olarak kurumsallaşmasının kökenlerinin, devlet yapısının merkezileştiği, teknolojik gelişmelerin hızlandığı modernite ile birlikte ve ilk tartışmaların çıktığı, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçildiği, sanayi devrimine uzandığı söylenebilmektedir. Sanayi devrimi öncesindeyse, geleneksel gözetim söz konusudur ve bu daha ziyade dini bir gözetimdir. Modern olmayan devlete yönelik ilk gözetimin, bilginin sistemli kategorize edilmesi ve keşfedilmesiyle ilişkilendirilebilen yazının bulunuşuyla başladığı söylenebilmektedir. Giddens'a (2008) göre; yazının modern olmayan devletlerin gözetleme faaliyetleri açısından birçok anlamı vardır. Yazı, zaman-mekân ayrıştırmasını arttırmakta, nesiller boyu varlığını sürdürebilmekte, şifreleme bilgisi sağlamakta ve bilgi depolama ile belli olay sahalarının standartlaşmasına ve bunların daha etkin koordine edilmesine izin vermektedir. Böylece Giddens, anlamlı bir içeriğe sahip olan yazının, "nüfusun potansiyel olarak itaatsiz kesimlerinin faaliyetlerini tanımlamak ve izlemek üzere doğrudan kullanılabilir" tespitini yapmaktadır (s. 66-67).

Yazının gözetleme faaliyetleri açısından öneminden dolayı, yazmayı bilmenin kimin elinde olduğu da önemlidir. Bu bağlamda 9. yüzyıla gelindiğinde; tarihi, kurumların evrimini ele alarak incelemiş olan tarihçi Pirenne (2014), 'Ortaçağ Kentleri'nde 9. yüzyıl uygarlığının, tarihin izlediği yolun yeni bir yön aldığı, geleneksel düzenin yıkılıp, antik çağ uygarlığından kesin kopma gösteren, feodalizmin ortaya çıktığı dönemin uygarlığı olduğunu ifade etmektedir (s. 17). Pirenne'nin (2015) 'Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi'nde belirttiği üzereyse; bu dönemden 11.yüzyıla kadar ekonomik ve manevi üstünlük Kilise'ye aittir ve Kilise'nin üstünlüğu sadece, asilzadelerin mülkünden daha büyük mülke sahip olmasından değil, bilgi olarak da üstün olmalarından kaynaklanmaktadır. Krallar, lordlar "...onlarsız işlevlerini sürdürmeleri mümkün olmayan tüm öğrenim görmüş personeli..." kilise içinden seçmektedir (s. 13). Kayıtları (polyptycha) çizebilecek, hesapları tutabilecek, fatura ve harcamaları hesap edebilecek ve bunları dengeleyebilecek yetenekte elemanlar sadece Kilise'deydi. Bunun sebebi ise sadece kilisenin, okuma yazma aracını elinde bulundurması olmuştur.

Böylece yazıyı ve bilgiyi elinde tutan Kilise, gözetimi de hâkim konumuyla elinde tutabilir oluşuyla, dini gözetim de güçlü ve baskın hale gelmiştir. 15. yüzyıl sonrası gözetimin tarihsel süreciyle ilgili olarak Gary T. Marx'ın (2005) 'Gözetim ve Toplum'daki ifadelerine değinilebilir. Gary T. Marx'ın ifade etmiş olduğu üzere; bu, kâfirler, şeytanlar ve cadıların aranmasıyla ilgili olduğu kadar dini bilincin, ritüellerin ve kuralların daha düzenli bir şekilde denetlemesiyle de ilgiliydi. Dini kurumlar, aynı zamanda temel kayıtlar olan, doğum, evlilik, vaftiz ve ölüm kayıtlarını da tutmaktaydı. 16.yüzyılda, hem yeni ihtiyaçları olan, hem de gelişen bilgi toplama ve kullanma kapasitesine sahip ulus-devletlerin ortaya çıkması ve büyümesiyle, siyasi gözetim dini gözetim ile beraber gittikçe önem kazanmıştır. Sonraki birkaç yüzyılda, devletin ve ekonominin aktörleri, daha geniş sosyal, coğrafik ve zamansal alanlar üzerinde kontrolü sağlayacağı polis devlete kademeli geçiş söz konusu olmuştur. Sanayi devrimi ile ulusal ve uluslararası ekonominin, bürokrasinin ve düzenlenmiş devletlerin

büyümesiyle, gözetimin içeriği de tekrar genişlemiştir. Bu, verimliliği ve ticareti arttırmak, toplum sağlığını korumak, giderek artan yasa ve yönetmeliklerle uyumu belirlemek, sosyal güvenlik ve çocukların korunması gibi çeşitli refah ve müdahale programlarına uygunluğu belirlemek için kişisel bilgilerin detaylı toplanması şeklinde gerçekleşmiştir.

Ayrıca sanayi devrimi ile beraber, fabrikalarda çalışmaya başlayanlar, öncesinde tarımda çalışanlardan olmuştur. İhtiyaç duyulan yeni işgücünün karşılanmasında çalışma ve konut alanlarının birbirine yakın olması için de, fabrikaların yakın yerlerine kurulan işçi evleri ya da şirket kentlerine, işgücü yerleştirilmeye başlanmıştır. Böylece insanların sadece çalışma alanlarında değil aynı zamanda sosyal yaşantılarında da değişim meydana gelmiştir. Bu bağlamda Sennett’in (2014, s. 66-93), Hegel’in köle-efendi diyalektiği temelinde yazdığı ‘Otorite’de, 19. yüzyıl ABD’sinde Pullman’ın kendi tren yolu işçileri ve ailelerine kurduğu bir işçi kasabası olan Pullman Kasabası örneğine değinilebilir. Pullman Kasabası’nın kurulması ve işleyişine yönelik yapılanların, paternalizm bağlantısında ve aile değerlerinin sağlıklı biçimde korunacağı sanayi toplulukları oluşturmak amacıyla yapılmış olduğu ifade edilmekte, ayrıca Pullman’ın toplumu gözetim içerikli çeşitli yollarla denetim altında tutarak otoriteyi sağladığı üzerinde durulmaktadır. Lakin bahsedilmiş olan bu yapı, yabancılaşmayı getirmiştir ve işçiler üzerinde başta sağlanan otorite, dalga dalga tüm ABD’ye yayılacak olan tren yolu grevini başlatan işçi grevinin, Pullman grevinin, çıkmasına kadar sürmüştür, bastırılması ise askeri güç ile gerçekleşebilmiştir.

Bir yanda toplu olarak fabrika içerisinde üretim yapılırken, diğer yanda fabrika dışında tüketime yönlendirilen, sistemli gözetim altında tutulan sanayi toplulukları oluşturulmaktaydı. Fabrikalarda, çalışma periyotları, molalarının zamanı ve süresi, yapacakları üretimin miktarı ve süresi önceden belirlenmiş ve işçiler gözetim altında olduğu gibi; çocukları da oluşturulan yaşam alanlarında, gittikleri okullarda öğrenci olarak, benzer şekilde gözetim altında kalmışlardır. Çalışma periyotları yani ders süreleri, molaları yani teneffüslerinin zamanı ve süresi de gözetlenmiştir. Giyilecek giysilerden, vardiya ya da okul sonrası evden dışarı çıkma saatlerine kadar belirlenmiştir. Verimliliğin, üretkenliğin, üretimin artması gibi hedeflerle, sadece işçiler ve işçilerin çalışma zamanları değil, aileleri ve emek de sürekli gözetim ve denetim altında tutulabilir hale gelerek, gözetim teknik olarak da kurumsallaşma yolunda ilerlemiştir.

Böylece, Dolgun’un (2005) ifade ettiği üzere; modernite içinde teknik gözetime, ilk olarak sanayi toplumu ile kapitalizmin karakteristiğini oluşturan fabrikalar ve atölyelerde, işçilerin sermaye adına disiplin altına alınması yoluyla rastlanmıştır ve fabrikalar sayesinde zaman ve mekân açısından tam bir gözetim söz konusu olmuştur. İşçilerin bir çatı altında toplanıp mekânsal bir yığılmanın yaşanması ve çalışma saatleriyle, ilk defa zaman olgusunun yaşamsal öneme bürünmesi sonucu, gözetim teknik olarak yaygınlaşmıştır. Kapitalist toplumun bütünleşmesinin temel özelliklerinden olan, işbölümünde karşılıklı ekonomik bağımlılığın ileri aşamalarındaysa durum, “...yaşamın tüm alanlarına yayılmış ve ‘yönetim’ adı verilen bilimsel uygulamalarla desteklenmiştir. Tümüyle teknik ve mekanik bir karakteristik kazanan gözetim pratikleri, çocukluklarından yaşlılıklarına kadar bireylere yaşamları boyunca dayatılmış ve bu pratikleri içselleştirmeleri amaçlanmıştır” (s. 518-523).

Yaşamın bütün alanlarına etki ederek, toplumun altyapısının da dönüşmesi noktasında, Foucault’nun (1992) ‘Hapishanenin Doğuşu’nda, mekânları iktidar ve özne ilişkisi içinde değerlendirme şekline de değinilebilir. Bireyler, iktidarın kendisini gözetim ve denetleme

araçlarıyla gösterdiği ‘disiplin alanları’ olarak tanımladığı mekânlar arasında hareket etmektedirler ve mekânlarda süregelen hareketler ile de iktidar ilişkisi devam etmektedir. Aile, okul, kışla, atölye, fabrika, ıslahhane, hapishane ve akıl hastanesi, suçun ve cezanın ürettiği disiplin alanları, ‘kapatma mekânları’dır. İktidar da bu kurumlar aracılığıyla toplumsal alanı gözetlemekte, denetlemekte ve kontrol etmektedir. Birey eğitim için okula, çalışmak için atölyeye fabrikaya, askerlik için kışlaya, suç işlediğinde hapishaneye, sağlık sorununda hastaneye, yaşlandığında huzurevine gitmektedir. Böylece disiplin alanları arasında hareket ederek sürekli gözetim ve denetim altında tutulmakta, mekânlara giren bedenlere şekil verilerek üretici hale getirilmekte ve iktidarın görünmeden görebilme kapasitesiyle birey sürekli izlenme hissi altında kalarak iktidarın otomatik işleyişi de sağlanmış olmaktadır (s. 250-258). ‘Denetim Toplumları Üzerine Son Söz’de Deleuze’a (1992, s. 3-4) göre, Foucault bu kapatma mekânlarına yönelik, özellikle fabrikada görülebilir: yoğunlaşma, mekânda yayılma, zamanı düzenleme ve zaman-mekân boyutunda üretici bir güç oluşturmaya yönelik zekice bir analiz yapmaktadır. Ancak ona göre, 2. Dünya Savaşı sonrasında, bu tanımlamadaki disiplinler toplum bizim çoktandır olmadığımız, olmaktan çıktığımızdır. Hapishane, hastane, fabrika, okul ve aile; tüm bu kapatma mekânlarına ilişkin genel bir kriz içine girilmiştir ve ‘disipliner toplum’ yerini, ‘denetim toplumu’na bırakmıştır.

4.4. Okunaklılık ve Basitleştirme: CBS, KBS

Gözetim ve denetim birlikteliğinden, mekânsal yapılandırma ile pratikleri açısından, Scott’ın (2008) ‘Devlet Gibi Görmek’teki devletin ‘okunaklılık ve basitleştirme projeleri’ ile ilgili görüşlerine de değinilebilir. Scott; premodern devletin, asayişin korunması, verginin toplanması ve ordunun beslenmesini sağlayan bir istihbarat düzeyi ile yetinirken, modern devletin, ulusun fiziki ve beşeri kaynaklarının idaresini üzerine almayı ve onları üretken kılmayı daha çok istediğini belirtmektedir. Devlet idaresinin bu amaçlarının, toplum hakkında daha büyük bir bilgiyi gerektirdiğinden, başlangıç noktasının, arazinin, halkın, gelirlerin, mesleklerin, kaynakların ve bu verilerdeki sapmanın dökümünü çıkarmak olduğunu söylemektedir (s. 92). Scott’a göre, basitleştirmenin başlıca eseri, tüm arazi sahipliğinin yaklaşık, eksiksiz ve doğru bir yoklaması olan kadastro haritasıdır. Kadastro haritası ve üzerinde her parselin sahibine bağlandığı tapu sicilinin amacının, mali feodalizmi tamamen ortadan kaldırmak, devletin mali getirisini rasyonalize etmek ve böylece devletin gücüne belgelerden gelen istihbaratı ilave ederek, devletin sinoptik bakışına ve yerel üstü bir arazi pazarı oluşmasına zemin hazırlamak olduğunu belirtmektedir (s. 68-73). Scott’ın ifadesiyle; “...gittikçe bürokratikleşen devletin kendini organize etme ve kaynaklarını kontrol etme ihtiyacı, yaşamsal ve diğer istatistiklerin toplanmasını hızlandırmaktadır” (s. 92-93).

Scott’ın (2008) kadastro haritaları ve iktidar üzerinden tarif ve tahlil ettiği bu yapı, modern dünyada elektronik platformlar üzerinden okunabilmektedir. Yeni teknolojik gelişmelerle etkileşim içinde değişen tüm yapılara paralel, yönetimler de değişmiş ve yönetsel işlevleri destekleyecek mekânsal ve mekânsal olmayan bilgisayar destekli bilgi sistemlerinden mekânsal bilgi sistemleri olarak, coğrafi bilgi sistemleri (CBS) ve kent bilgi sistemleri (KBS) oluşturulmuştur. Böylece elektronik platform üzerinde de yer almaya başlamıştır. CBS ve KBS elektronik ortamdaki yeni kentin yeni altyapısını oluşturduğu gibi, iktidarın kullandığı ilgili teknolojilerin mekânsal altyapısını da oluşturmaktadır.

İlk çalışmaların 1963’de Kanada’da ülke arazilerinin büyüklüklerini ve kullanım türlerini tespit amaçlı envanter çalışmaları projesi ile başlayan CBS’yi Bensghir ve Akay (2006), “bilgi teknolojilerine dayalı bir veri toplama, işleme ve sunma aracı olarak, yoğun ve karmaşık konum bilgilerinin etkin bir şekilde denetlenebildiği bir yönetim tarzı, coğrafi verinin daha verimli kullanılmasına olanak sağlayan bir sistem ve bunların bir bütünü” olarak tanımlamaktadırlar (s. 31-32). Sahip olduğu özellikleriyle de kentsel ve bölgesel planlama, tarım, orman, peyzaj planlama, jeoloji, savunma, emniyet, turizm, arkeoloji, yerel yönetimler, nüfus, eğitim, çevre ve tıp gibi birçok sektörde uygulama alanına sahip olduğu da belirtilebilmektedir. Bununla beraber CBS, konumsal ve konumsal olmayan verilerin birlikte analizinde güçlü bir araçtır ve kamu politikalarının belirlenmesinde kullanılmasından dolayı, ‘politik bir araç’ olarak da tanımlanabileceği ifade edilebilmektedir.

KBS ise ulusal düzeyde CBS ile bağlantılıdır ve sadece yereldeki bir uygulama olarak değil, ulusal bir e-devlet yaklaşımının parçasıdır. Kavramsal olarak;

“kente ait tüm verilere ulaşılabilen, belediyelerin mevcut kaynaklarını iyi bir şekilde değerlendirmelerine imkân veren, mekâna ve mekânın kullanımına ilişkin bilgilerin saklanıp yönetilme kapasitesini arttıran, idarelerin planlama, program yapma ve karar verme yetenekleri üzerinde doğrudan olumlu etkiye sahip olan ve vatandaşların yaşam kalitesini arttıran bir sistem” (Okçu vd., 2013, s. 2).

olarak tanımlanmaktadır. Toplanan veriler ‘kentli’ ve ‘taşınmaz’ olarak iki temel üzerinde örölmektedir ve ikisi için de sicillerini oluşturacak şekilde bilgiye dönüştürölmektedir. Belediye hizmetlerinin temel amaçlarından birinin, kentlinin yaşamını en iyi düzeye çıkarmak olduğu düşünöldüğünde; Şat’a (2012) göre, kentli ve taşınmaz hakkında doğru ve ayrıntılı bilgiye sahip olunması gerekmektedir. Ayrıca KBS’nin, bir taraftan örneğinin imar planlamasının, kentsel altyapının, ulaşım hizmetlerinin ve çevre yönetiminin denetlenmesini sağlayabileceğini, diğer taraftan da örneğinin yörede okula giden çocukların ve öğretmenlerin sayısı ile ilgili verilerin toplanmasını kolaylaştırarak eğitim programlarının etkili hale getirilmesine katkı verebileceğini de ifade etmektedir (s. 242).

Bununla birlikte KBS bir taraftan idarenin başta süreç ve işlevler açısından olmak üzere, daha iyi çalışmasını hedefleyerek e-yönetimi kapsarken, bazı kamu hizmetlerini BİT aracılığıyla sunarak e-hizmeti, vatandaşların daha aktif katılımını ve şeffaflığı hedefleyerek de e-demokrasiyi kapsamaktadır. Sonuç itibariyle, en azından hedefler açısından bakıldığında aslında KBS e-devletin üç boyutunu (e-yönetim, e-hizmet ve e-demokrasi) ilgilendiren kuşatıcı bir anlayışı ifade etmektedir (Okçu vd., 2013, s. 7). Bunlara bağlı olarak, CBS ve KBS ile ilgili, kavramsal tanımlamaları, uygulama alanları, tasarımına yönelik şekillendirmeleri, oluşturulurken kullanılacak bilgileri ve yönetimlere sağlayacağı katkıları dikkate alındığında, hem siyasal olarak demokratikleştirme, hem de bürokratik olarak etkinleştirme alanlarına katkıları olduğu, iki tarafı da beslediği ve birbirlerinden ayrı düşünölemeyeceği de ifade edilebilmektedir. Elektronik ortamdaki yeni kentin yeni altyapısını oluşturan CBS ve KBS’nin, kentli ve taşınmaza ait çeşitli verilerin toplanıp, ikisi için de sicillerini oluşturacak şekilde bilgiye dönüştürölüp, saklanarak değerlendirildiği, planlama, program yapma ve karar almadaki etkisinden dolayı da, Scott’ın görüşlerindeki, iktidarın mekânsal yapılandırma ile pratiklerine yönelik olan günümüzdeki aracı olarak da değerlendirilebilmektedir.

4.5. Bir Araç Olarak Gözetim: ‘Görünürlük Bir Tuzaktır’

Araçsal aklın bir sonucu olarak gözetimin bilgiye ulaşmada bir araç olarak kullanıldığı düşüncesi aynı zamanda, gözetimin, toplumu ‘disipline edici’ bir araç olarak, toplumun da ‘disipliner toplum’ olarak görülmesini de beraberinde getirmektedir. Bununla ilgili olarak Foucault gözetimi, Weber’in bürokrasiyle ilişkisine dair olan görüşünden daha geniş değerlendirmiş ve modern toplumun oluşumunda gözetimin ve denetimin önemini vurgulamıştır. Lyon (1994, s. 26), Foucault’nun gözetimi sadece örgütlerin değil, disiplinin daha geniş kapsamında, toplumun içinden ele aldığını ve sadece Foucault’dan itibaren, gözetimin sosyal analizlerde merkezi bir pozisyona getirildiğini belirtmektedir. Foucault için, gücün teknikleri ve stratejileri her zaman mevcuttur ve modern toplumun kendisi ‘disipliner toplum’dur. Bunlar ordular, hapishaneler ve fabrikalar gibi belirli kurumların içinde gelişebilseler de, etkileri sosyal hayatın dokusunun içine sızmaktadır. Giddens (2010) da Foucault’nun, “...modern toplumsal hayatı, sadece hapishanenin ve tımarhanenin değil firmalar, okullar, hastaneler gibi diğer kurumların da özelliği olan ‘disipliner iktidarın’ doğuşuyla zımmen bağlantılı...” gördüğünü belirtmekte ve disipliner iktidarın kendiliğinden, “...faaliyetleri kontrollü ve düzenli olan ‘uysal bedenler’...” ürettiğini ifade etmektedir (s. 22-23).

Giddens (2008) ayrıca, ‘Ulus Devlet ve Şiddet’te modernite ile özdeşleşen dört ‘kurumsal kümeleşme’ olduğunu ileri sürmektedir, bunlar; yoğun gözetleme, kapitalist girişim, endüstriyel üretim ve şiddet araçlarının merkezi denetiminin pekiştirilmesidir (s. 12). Bu gruplandırmayı, üç sene sonrasında 1990’da yazdığı ‘Modernliğin Sonuçları’nda (Giddens, 2016, s. 59-67); kapitalizm, endüstriyalizm, gözetleme ve askeri iktidar şeklinde, modernliğin dört temel kurumsal boyutu olarak belirtmektedir. Giddens gözetlemeyi; “bilgi denetimi ve bazı grupların faaliyetlerinin diğerleri tarafından denetlenmesi” (Giddens, 2008, s. 8), “enformasyon ve toplumsal denetlemenin kontrolü” (Giddens, 2016, s. 63), “tarihsel olarak kapitalizmle iç içe geçmiş bulunan ulus devletinin temeli” (Giddens, s. 64) olarak da tanımlamaktadır. Gözetlemede, çoğunlukla modern devlete özgü bir olgu olarak, yoğun biçimde odaklanıldığını, bunun da devletin idari kapsamını net biçimde koordine etme yetisiyle ilgili olduğunu ifade etmektedir (Giddens, 2008, s. 71). Giddens (2008), “...içerisinde yer aldığı ortamların yönetimi yoluyla, insan davranışlarının düzenlenmesine ve koordinasyonuna” (s. 69) dayandırdığı ‘idari iktidar’ kavramını kullanmakta ve Foucault’nun analizlerindeki, insan faaliyetlerinin zamanlanması ve mekânlanması üzerindeki denetimi kastetmekte, idari iktidarın da gözetleme tam olarak uygulanırsa kurulabileceğini belirtmektedir. Giddens’a (2016) göre denetim, Foucault’nun tartışmalarındaki gibi doğrudan olabileceği gibi dolaylı da olabilir ve ‘enformasyon kontrolü üzerine kuruludur’ (s. 62).

Söz konusu yapı içerisinde gözetim ile ilgili olarak, ‘görme ve görünür olma’ önemlidir. Buna dair Lyon (1994) da, Foucault’nun, görülmeden gözetim altında tutan hapishane sistemi düzenlemesinin ilkesinden bahsederken kullandığı ‘görünürlük bir tuzaktır’ (Foucault, 1992, s. 251) ifadesini kullanmaktadır (s. 66). Görülebilir olması aynı zamanda gözlemlenebilir, izlenebilir ve denetim altına alınabilir olmasıdır da. “Bankalarda, mağazalarda, ticaret merkezlerinde ve daha pek çok yerde, yılın her günü, gündelik işlerle uğraşırken arkada bırakılan elektronik işaretlerin koca ayak izleri” (Bauman ve Lyon, 2013, s. 101) bunun önemli örneklerindedir.

‘Görme ve görünür olma’ düşüncesinden ‘basitleştirme projelerine’ bir kez daha değinilebilir. Scott (2008); devletin tebaası ve çevresi üzerindeki kontrolü farklı süreçlerle okunaklılık ve basitleştirme çabalarıyla, yavaş yavaş nasıl ele geçirdiğini, bir takım araçlarla basitleştirip daha okunabilir hale getirerek, merkezi olarak kayıt altına alıp, kontrol edilebilecek ve denetlenebilecek standart bir sistemin yaratılmasını tahlil etmektedir. Bunu yaparken; kalıcı soyadlarının yaratılması, kadastro ve nüfus kayıtlarının tesis edilmesi, mülkiyet hakkının yaratılması, kent planının ve ulaşım düzenlemesinin standartlaştırılması, dilin, hukuki söylemin, ağırlık ve ölçülerinin standartlaştırılması gibi araçların kullanıldığını ifade etmektedir (s. 13-141). Scott (2008) süreçle birlikte, devletin muktedirliğinin büyük ölçüde arttığından ve modern devletin, memurları vasıtasıyla en kolay şekilde izlenecek, hesaplanacak, değerlendirilecek ve yönetilecek standart özelliklere sahip bir coğrafya ve bir nüfus yaratmaya çabaladığından bahsetmektedir. Ayrıca bir insan topluluğu ya da toplumsal alan ne kadar durağan, standartlaştırılmış ve tek biçimli olursa, devlet görevlileri için o kadar okunaklı ve o kadar makul olduğunu ifade etmektedir. Birçok devlet faaliyetinin amacınınsa, kendi yetkileri altında bulunan nüfusu, uzamı ve doğayı hiçbir sürprizle karşılaşılmayan, en iyi şekilde ‘gözlemlenebilen’ ve ‘denetlenebilen’ kapalı sistemlere dönüştürmek olduğunu ileri sürmektedir (s. 138-139). Foucault (1992) da benzer şekilde, “bir gözetim altında tutma sürekli bir kayıt sisteminden destek almaktadır” (s. 247) ifadesini kullanmıştır. Ayrıca Scott (2016) kullandığı ‘okunaklılık’ kavramıyla ilgili olarak ‘Toplum Gibi Görmek’te, okunaklılık kavramını Foucault’nun kullanmadığını ama bir bakıma kendisinin fazlasıyla ödünç aldığı bir okunaklılık kuramına sahip olduğunu da ifade etmektedir (s. 103).

Castells ise bu bağlamda değerlendirmelerini Orwell’in ‘Ağabey’ imgelemi ve şirketler üzerinden yapmaktadır. Castells (2006), geçmişten beri devletlerin uyruklarını izlediğini ancak yeni teknolojiyle birlikte izleme kapasitesinin şirketlerce devlet kurumlarının dışına taşıdığını, “baskıcı bir ‘Ağabey’den çok, her birimizle kişisel düzeyde ilgili iyi niyetli ‘küçük kız kardeşler’ guruhu”nun söz konusu olduğunu ifade etmektedir (s. 432-434). Yeni teknolojiler de denetimi merkezileştirmekten ziyade izlemeyi, takip altına almayı merkezin elinden almaktadır ve Lyon’un ‘elektronik göz’ dediği, ‘izleyen devlet’ten çok, ‘izleyen toplumdur’. Bugünün devletin de izleyenden çok, izlenen olduğunu da ifade etmektedir. Ayrıca Orwell’in ‘Ağabey’ imgeleminin geçtiği ‘1984’ romanına atfen Dolgun (2011) da günümüz toplumunun, “Orwell’in 1984 adlı eserini andırır şekilde, sistematik ve sıkı denetim teknikleri üzerine kurulu bir toplumsal yapıyı müjdelediğini” ifade etmektedir (s. 229).

4.6. Kodlanmış Numara ve Harf Dizeleri

Bir başka vurgulanması gereken konu da, gözetim ve denetim sürecinde bireylerin artık ‘kodlanmış numara ve harf dizeleri’ olarak tanımlanması durumudur. Bu içerikle, denetim toplumu üzerine yazmış olan Deleuze (1992), Foucault’un kapatma mekânlarına yönelik tanımlamalarından yola çıkarak, denetim toplumunda önemli olanın kapatma mekânlarındaki imzalar ya da sayılar değil, parolalar ve kodlar olduğunu, enformasyona erişimi işaret eden veya reddeden kodların da denetimin nümerik dili olduğunu ifade etmektedir (s. 5). Lyon (1994) ise, gözetim toplumunu tanımlarken, global şirketler ve devlet dairelerine ait büyük bilgisayarların veri tabanlarında her gün, kişisel yaşamların açık detaylarının toplandığını, saklandığını, yeniden çağrıldığını ve işlendiğini belirtmektedir. Buna bağlı olarak, bireyler için, çeşitli harf ve rakamların kombinasyonları, yani sicil numaraları ve kimlik numaraları şeklinde yapılan bir

tanımlamanın, bireylerin de insana özgü ruh, kişilik, karakter gibi kişisel özellikleriyle ‘özne’ olma durumundan, ‘nesne’ olma durumuna gelmesi anlamını da taşıdığı ifade edilebilmektedir. Lyon (1994) insanların, mevcut e-sistemlerde kişinin bilginin nesnesi konumunda olarak, pasif olduğunu ve özne olamadığından, etkileycisi de olamadığını, gözetimin nesnelere olduklarını nadiren bildiğini, ya da, eğer biliyorlarsa da başkalarının kendileri hakkındaki bilgilerinin ne kadar kapsamlı olduğunu farkında olmadıklarını, gözetimin büyük etkisinin de bundan kaynaklandığını belirtmektedir (s. 3, 5-15).

Bu ifadelerin kaleme alındığı ‘Elektronik Göz: Gözetim Toplumu’nun Yükselişinden 18 yıl sonrasında, Bauman ile söyleşiyile ‘Akışkan Gözetim’ yazılmıştır. Burada ise Bauman ve Lyon (2013, s. 8); birçok ülkede insanların, gözetimin kendilerini nasıl etkilediğinin farkında olduklarını, rutin ve sıradan alışverişlerde veya internet kullanımı ve sosyal medya içinde gözetim biçimlerinin gittikçe yaygınlaştığını, internette alışverişten binalara girişe kadar çeşitli durumlarda kimlik gösterildiğini, parola girildiğini ve şifreli kontrol biçimlerinin kullanıldığını belirtmektedirler. Bu bağlamda, yeni teknolojiyle, bireylerin giderek görünmez bir gözün varlığını ve egemenliğini doğal karşılaması ve gözetimi içselleştirmeye başlamasıyla, gözetim olağan bir unsur haline alırken, bir taraftan teknolojiye daha bağımlı bireyler ortaya çıkmakta, diğer taraftan, bireylerin kendi rızalarıyla, ‘gözetimin gönüllü unsurları’ haline gelmekte oldukları da ifade edilebilmektedir.

Postmodern kültürün yansımalarından bahsederken, bireylerin, teknoloji üzerinden kurulan sanal dünyada, gerçeklik algısından ve gerçek dünyadan uzaklaştığını ifade eden Okmeydan (2017) da nesneleşmeyi bireylerin, “kendi hayatlarının öznesi olmaktan giderek uzaklaşmakta ve sanal gerçeklik içerisinde nesneleşmektedirler” diyerek ifade etmektedir (s. 53). Nesneleşme sürecinde gönüllülük durumu önem teşkil etmektedir. İlgili gönüllülük unsuruna dair Toktaş vd. (2012), yurttaş olmanın, artık, veritabanına dâhil olmak ve aynı zamanda bir sayı olarak var olmak anlamına geldiğini, devletin, bireyleri kayıt altına almak için çaba sarf etmediğini, bireylerin sistem içinde var olabilmek için kendilerinin gönüllü olarak kayıt altına alınmasını istediklerini belirtmektedirler (s. 48). Çoban (2009) da, gönüllülük unsurunu görünür kılma istemine bağlamaktadır; günümüzde televizyon ve internetin toplumsal iletişimin temel belirleyeni haline gelmesiyle, öznelerin varoluşlarını yakalama ve kendilerini görünür kılma istemlerini karşılamaları bakımından oldukça zengin olanaklar sunduğunu belirtmektedir. Gözetim toplumunun normalleşmesi ile de öznenin iktidarın süregelen gözetimi altında tutsaklaştığını ve tüketmekten, tüketilmekten zevk aldığı hastalıklı tüketim ve gözetim toplumunun parçasına dönüştüğünü ve bunu zevk alarak, isteyerek yaptığını ifade etmektedir (s. 3-4).

Gönüllü unsurlar haline gelme konusunda asıl sorulması gerekenin; Postman’ın (1995) ifade ettiği gibi, teknolojik kültürde teknoloji için coşkuya kapılmanın çok kolay olduğu ve teknoloji düşkünlüleriyle teknolojiye tapanların her yerde teknolojiyi tanıttıkları bir ortamda, ‘ben mi teknolojiyi kullanıyorum yoksa teknoloji mi beni kullanıyor?’ sorusunun olduğu söylenebilmektedir. Postman bunu, ‘şeytanla anlaşma’ (Faustian bargain) tanımı ile açıklamaktadır; her yeni teknolojinin bir çeşit ‘şeytanla anlaşma’ olduğunu, her zaman bize önemli bir şeyler (bazı kolaylıklar ve yeni yetenekler) verdiğini ama aynı zamanda önemli bir şeyleri de (toplumsal birliktelikler, sağlıklı yüz yüze ilişkiler gibi) bizden aldığını savunmaktadır.

4.7. Sistemde Sayısal Bedenleşme: E-Devlet, E-Belediye, E-Kimlik Projesi ve Mernis Projesi

Günümüzde elektronik ağlar üzerinden gözetim olgusunun; enformasyon teknolojileri ile, e-yönetişim, e-yurttaş, e-demokrasi gibi bir dizi kavramla birlikte konumlandırılan e-devlet, e-belediye unsurlarıyla birlikte gündemde olduğu da söylenebilmektedir. Çoban (2016), istenildiği zaman bütün verilerin eşleştirilerek, gözetim mekanizması için bir araç haline getirildiğini, gözetim ve denetim mekanizmalarının gündelik yaşamları denetim altına aldığı ve insanların kendilerine dahi yabancılaşmalarına neden olduğunu, bunun da denetim mekanizmalarının toplumsal yaşama dayatılmasıyla birlikte iktidarın tüm alanlarda yeniden üretilmesini beraberinde getirebildiğini belirtmektedir (s. 112).

Bu bağlamda BİT’deki gelişmeler ve yeniden yapılanmalarla, yönetimin kendi içinde gerçekleşen, yönetimden vatandaşa doğru ilerleyen sürecini, 1990’lı yıllarla beraber kullanılmaya başlanan ve 2000’li yıllarla uygulamalarının başladığı, yönetsel niteliğinden dolayı farklı disiplinlerde farklı tanımlamaları bulunan, ‘e-devlet’ kavramı ve e-devletten ayrı düşünölemeyecek ‘e-belediye’ kavramı açıklayabilmektedir. Tanımlamalarda ortak olarak en çok, kavramların uygulamalarının işlediği platform ile, “e” ön eki ile belirtilen elektronikleşme vurgusu yapılmaktadır.

E-devlet kavramını Erdal (2004), “kamu yönetiminde her türlü faaliyetin, vatandaşlar, işletmeler, kamu çalışanları ve devletin diğer birimleriyle olan ilişkilerin elektronik ortam üzerinde, aracısız gerçekleşmesi” (s. 1) olarak tanımlamaktadır. Bensghir (2008), ise fonksiyonel yanı önceleyerek, “kamusal politika sürecini güçlendirmek, kamu hizmetlerinde etkinlik sağlamak ve demokratik süreçleri iyileştirmek için kamu idaresinde bilgi teknolojilerinin kullanımı” (s. 54) olarak tanımlamaktadır. Yirminci yüzyılın son çeyreğinde BİT’deki gelişim sürecinin, kurumsal verimlilik, etkinlik ve kamu hizmetlerinin kalitesinin artmasını sağlamanın bilgi teknolojilerinin kullanımı ile başladığını ifade eden Moreno ve Traverso (2010) ise e-devlet kavramını, e-katılım ile eşzamanlı bir süreç olarak değerlendirmektedirler (s. 40-42). Ayrıca katılım açısından bakan Gauld ve diğerleri (2009), ortaya çıkaracağı yararlar arasında, yönetsel ve siyasal demokratik süreçlere ilişkin vatandaş katılımının gelişmesini göstermektedirler ve katılım süreci açısından üretebileceği iki farklı katkıdan söz etmektedirler. İlkinde, vatandaşın BİT yardımıyla siyasa oluşum sürecine destek sağlayabileceği, ikincisinde ise yönetimin BİT yardımıyla demokrasinin daha fazla gelişmesini sağlayabileceği ifade edilmektedir (s. 69-74). Çalhan ve Karkın (2010) da kavramı, e-katılımın bir üst düzeyi olarak değerlendirmektedirler ve yönetsel düzlemde temel boyutunun; “yerel ve ulusal düzeyde kamu hizmeti üreten tüm yönetsel kurum ve kuruluşların örgütsel yapı ve yöntemlerinde, teknolojik bir dönüşüm ve yeniliğe gitmesi” (s. 132-133) olarak tanımlamaktadırlar. Bununla beraber e-devlet, demokrasi ve yönetişim ilişkisinde de yer almaktadır. Uçkan (2003) ise bir yönetişim modeli olarak tanımlamakta ve temel hedefi olarak e-demokrasiyi göstermekte, enformasyonel çerçevede ortaya çıkan e-yönetişimin ise e-devlet ve e-demokrasi arasında ilişki kurduğunu ifade etmektedir (s. 1-4).

E-devlet’in yerel yönetimlerdeki uygulamaları olarak görölebilen e-belediye kavramına yönelik de farklı tanımlamalar yapılmakta ve genel olarak amaçlar ve ilkeler açısından benzerlikler göstermektedir. E-belediye uygulamaları aracılığıyla, belediye ile vatandaş arasındaki çift yönlü bir etkileşimle, belediye kendi hizmet alanına ait verileri enformasyon teknolojilerini kullanarak toplamakta, işlemekte, verileri bilgiye ve bilgiyi hizmete

dönüştürmekte ve kullanıcılara ulaşan hizmet de tekrar veriye dönüşmektedir. Köktürk (2002), “belediye faaliyetlerinin bilgi teknolojilerine dayalı olarak yürütülmesi, belediyeden hizmet alanların zamandan ve mekândan bağımsız olarak elektronik ortamdan, bugün için internet üzerinden bu hizmetleri alabilmeleri, isteyenlerin belediyenin karar alma süreçlerine elektronik ortamdan katılabilmesi, bu yollarla belediyelerin bilgi toplumunun paydaşı olabilmesi” anlamına geldiğini ifade etmektedir (s. 2). Yıldız’ın (2003) tanımlamasına göre ise, e-belediyenin kullanımıyla, “vatandaşın ihtiyaç ve önerilerine daha hızlı ulaşılması, hizmet alanı hakkında doğru veri tabanlarına sahip olunması, yönetim hizmetlerinin verimli bir şekilde sunulması, kişi ve kamu bilgilerinin korunması ve o yöre için küresel yatırımların cazip kılınması” amaçlanmaktadır.

E-devlet ve e-belediye, CBS ve KBS, e-yapılanma süreci içerisindeki unsurlardır. Geleceğe yönelik stratejilerin, bilgi toplumu olma yolunda belirlenerek ilerlenmesi, zamanın getirdiklerine uygun bir sistemin oluşturulması, BİT’in verimli ve etkili kullanılması, kurumlar arası eşgüdümün sağlanması, uygulamalar arası uyumun gerçekleşmesinde belirli bir sistemin tasarlanması ve işleme önem teşkil etmektedir. Bu da tüm kurum ve kuruluşların bilgi sistemlerinin ortak bir platformda bir araya getirilmesi, organize edilmesi ve disiplinler arası çalışmalara olanak verecek şekilde tasarlanmasıyla gerçekleştirilebilmektedir. Bu amaçlarla e-yapılanma süreci, Türkiye’de yakın tarihlerde başlamıştır. İlk çalışmalar 1970’li yıllarda ‘Merkezi Nüfus İdare Sistemi’nin (Mernis Projesi) de temelini oluşturan, bir otomasyon projesi olarak başlatılan, nüfus bilgilerinin ve idaresinin ülke genelinde birbirine bağlanması çalışmalarına dayanmaktadır. 1990’ların sonlarında modern anlamda uygulamanın yapısal ve yasal altyapı hazırlıklarına başlamıştır, önce kamu idarelerinde bilgisayar sayısı artırılmış, sonra da internet kullanılmaya başlanmış, yaygınlaşmış ve ilgili ulusal eylem planları hazırlanmıştır. Günümüzdeyse merkezi ve yerel yönetimlerde, eğitim, sağlık, adalet, ekonomi, tarım, ticaret, güvenlik ve sosyal güvenlik gibi alanlarda sürmekte ve kamusal bilgilere yönelik pek çok işlem gerçekleştirilebilmektedir.

E-devlet’in araçları olarak, Türkiye’de e-kimlik Projesi ve Mernis Projesi gözetim ile ilgili tartışmalarda eleştiri almaktadır. Mernis Projesi’ne geçişin, e-yapılanma sürecinde devletin atmış olduğu en temel adım olduğu ve e-kimlik Projesi’nin de Mernis Projesi’ni tamamlayacak bir uygulama olarak görülebileceği ifade edilebilmektedir. Hem siyasal olarak demokratikleştirme hem de bürokratik olarak etkinleştirme alanlarına katkıları söz konusudur. Kamu hizmetlerinin işleyişi sürecine yaptığı olumlu katkılardan bazılarını Toktaş vd. (2012) şu şekilde belirtmektedirler; Entegre edilmiş sistemler sayesinde kurum ve kuruluşların ihtiyaç duydukları ilgili bilgi ve belgeler ilgili kurum ve kuruluşlar arasında yazışma yapılmaksızın doğrudan sistem üzerinden temin edilebilmekte ve işlemler daha hızlı yürütülebilmekte, vergi tahsilatı ve denetimi kolaylaşmakta, kayıt dışı ekonomi kontrol altına alınmaya ve ilgili dolandırıcılık, sahtecilik ortadan kaldırılmaya başlanmakta, suçların önlenmesi ve suçluların yakalanmasında aranan kişilerin bilgilerine veritabanından ulaşıp kimlik tespiti yapılabilmekte, sahte kimlikler tespit edilebilmekte, askere alma ve asker kaçaklarını izleme kolaylaşmakta, gelecek yıllardaki asker ihtiyacının ve sayısının planlamasına yardımcı olmakta, sağlık bilgilerinin bütün olarak tutulması ve gelecek sağlık yatırımlarının verilere göre planlanması sağlanmakta, sağlık sektöründeki yolsuzluklar engellenmeye başlanmakta, okul çağına gelen çocuklar tespit edilebilmekte ve okula gitmeleri sağlanabilmektedir (s. 71).

Olumlu katkılarının yanında, üzerine yürütölen tartışmalarda; Mernis Projesi'nin amacının küresel üretim sistemine uygun emek gücünü sağlamak ve sermaye açısından en önemli gözetim ve denetim tekniklerinden olduğunu ileri sürenler ile e-devlet ile beraber sistemi fişlemenin modernizasyonu olarak tanımlayanların olduğu da ifade edilmektedir (Efe, 2013, s. 143-144). Buna karşın, yorumların bazıları da, güvenlik sebebiyle kimlik tanımını kolaylaştıran birtakım argümanların teknoloji ile kullanılmasının fişleme olarak kabul edilemeyeceği, ancak nasıl ki bankalarda kimlik bilgileri paylaşıldığında sıkıntılar doğuyorsa, buradan elde edilen bilgiler paylaşılsa sorun olacağı da ifade edilmekte (“Avuç içi damar”, 2013) ve süreçte dikkat edilmesi gereken konulardan bir diğere, hem mahremiyet hem de güvenlik konusuna da değinilmektedir. Bu bağlamda Baker'in eleştirisi de dikkat çekicidir. Yeni süreçler ve ürünlerle teknolojik sistemin bir bütünlük kazanmaya başladığı 1970'lere ve siyasal aktörlerinden Ecevit'e değinen Baker (2001); Ecevit'in 1974 yılından beri ideali olan Mernis Projesi'nin amaçları arasında 'güvenlik bakımından kanun kaçaklarının izlenmesi ve yakalanması kolaylaşacaktır' ibaresinin yer aldığını belirtmektedir. Ancak sistemin 'bütün vatandaşları' ve 'sokaktaki insanı' da bir 'izlenme ve potansiyel yakalanma' odağı haline getirmeden aralarından kanun kaçaklarının tespit edilemeyeceğini, bunun da hane hane, ev ev sokak sokak geliştirilmiş bir denetim sistemi olduğunu ifade etmektedir (s. 22).

İnsanların nerede ne yaptığı, nasıl konutlarda oturduğu, kaç kişinin birlikte oturduğu, aile yapıları, gelir, sahiplik, eğitim durumları, yaptıkları harcamalar, ne aldıkları, nereye gittikleri ve daha pek çok bilgiye ulaşılabilir. Bu durum bürokratik açıdan bakıldığında etkinlik kazandırdığı ve iyimser sonuçlar içerdiği yolunda yorumlanabilmektedir. Ayrıca güvenliğin öneminin arttığı günümüz dünyasında; e-kimlik kartlarında bulunan parmak izi taraması, sağlık ya da vize uygulamalarında avuç içi damar okuma taraması, yüksek güvenlik için örneğin cezaevlerinde uygulanan retina taraması, yine bazı kurumlarda uygulanan el geometrisi taraması, ses ve konuşma analizi gibi değıştirilemez fiziksel veriler de sisteme kaydolmaktadır. Sağlık kayıtlarındaki biyolojik verilere fiziksel unsurlar da eklenmekte ve böylece biyometrik teknoloji ile birey, sistemde sayısal olarak da bedenleşmektedir. Bununla birlikte, Scott'ın yorumlamasındaki gibi, devletin özneleri daha okunabilir, gözlemlenebilir, denetlenebilir ve kontrol edilebilir nesnelere dönüştürdüğü de ifade edilebilmektedir. Ayrıca Lyon'un ifadelerindeki, bireylerin çeşitli harf ve rakamların kombinasyonları şeklinde tanımlanması durumu, e-devlet uygulamalarındaki vatandaşların durumunu da tanımladığı söylenebilmektedir.

4.8. Bir İktidar Teknolojisi Olarak Bentham'ın Panoptikonundan Ötesine

Bunlara bağlı olarak, gözetimi sağlayacak araçların önemli olduğu görölmektedir. Gözetim araçlarıyla ilgili çalışmalar ilk olarak 1785'e, Bentham'ın tasarladığı, ancak döneminde bir ütopya olarak görölen ve 200 yıl kadar neredeyse unutulmuş, 'panoptikon' hapisane modeline dayandığı da söylenebilmektedir. Bentham, modelinin sadece hapisanelerde değil, okullarda, fabrikalarda, hastanelerde de uygulanabileceğini düşünmekteydi. Kavram olarak panoptikonun ise, görölmeden her şeyi gören 'Argus Panoptes' Yunan mitine dayandığı da ifade edilebilmektedir. Pimenta (2011), mitin farklı versiyonlarında tek gözlü, dört gözlü veya tüm vücudu gözlerle kaplı, olağanüstü gücü olan, gücün ve kontrolün ezici gösterisini yapan dev Panoptes'in, öfkeli boğaların korkunç saldırılarından ve çobanları, çiftçileri bir çeşit polis gücü olarak koruyan, Arcadia kentini özgürleştiren olduğunu belirtmektedir (s.267-271). Panoptes'in,

görülmeden görme özelliği ile güce ve kontrole sahip oluşuna dayandığı düşünölen Bentham'ın panoptikon fikrini, yeniden canlandıran Foucault'a (2007, s. 86-87) göre ise, Bentham'ın panoptikonu, gözetlemeye dair sorunları çözmeye uygun bir iktidar teknolojisidir. Bentham panoptikonunda, halka şeklinde bir binanın ortasında içi görünmeyen merkezi bir kule ve binanın iç çeperlerinde kuleye bakan hücrelerin yer alacağı, hücrelerde saklanabilme imkânının bulunmayacağı, bir gardiyanla dahi birçok hücrenin gözetlenebileceği ve böylece bireyin her hareketinin görölebileceğini düşünerek buna uygun davranacağına yönelik bir model yer almaktadır. 'Hapishanenin Doğuşu'nda ifade ettiği üzere (Foucault, 1992, s. 253-258); Bentham'ın panoptikonu, farklı arzulardan hareketle, güç kullanmaya gerek kalmadan, görme-görölme çiftini ayırmaya yarayan, farklılıkları belirlemeye olanak veren, türdeş iktidar etkileri imal eden bir makinedir. İdeal biçime getirilmiş olan bir iktidar mekanizmasının diyagramı, önemli bir düzenektir. Böylece iktidarı da otomatikleştirmekte ve bireysellikten çıkarmaktadır.

Gözetim çalışmaları araştırmacıları son zamanlardaki, teknoloji, gözetim ve toplum ile ilgili gelişmeleri anlamaya yönelik, Foucault'nun (ya da Bentham'ın) modelinin dışında, yeni girişimlerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda Lyon'nun 'Gözetimin Kuramlaştırılması: Panoptikon ve Ötesi' çalışmasının içerisinde yer alan, 'Duvarları Yıkın: Panoptikonu Yıkarken' makalesini Haggerty kaleme almıştır. Haggerty'e (2011) göre; Foucault'nun panoptik gözetim modeli, gözetimin analizinde önde gelen model ya da metafordur. Ancak günümüzdeki yapının farklı olduğunu ve Foucault'un modelinin, gözetimin, çağdaş, global, teknolojik veya politik dinamiklerini anlatmaya uygun olmadığını ileri sürmektedir ve yeni yapıya uygun, yeni durumu anlatmaya yönelik sunulan yeni önerilerden bahsetmektedir. Gittikçe çoğalan optikonlar; 'superpanoptikon', 'elektronik panoptikon', 'post-panoptikon', 'omnikon', 'ban-optikon', 'global panoptikon', 'panspektron', 'miyoptik panoptikon', 'fraktal panoptikon', 'endüstriyel panoptikon', 'şehirsel panoptikon', 'pedagoptikon', 'polyoptikon', 'sinoptikon', 'panoptik diskur', 'sosyal panoptisizm', 'sibernetik panoptikon' ve 'yeni-panoptikon' olarak çeşitli modellerin önerilerinin olduğunu belirtmektedir (s. 26).

Söz konusu önerilerin geçtiği çalışmalarda, Mathiesen'in (1997) 'İzleyici Toplum' makalesi ve 'sinoptikon' kavramı en çok atıfta bulunulanlardan biridir ve o da Foucault'nun düşünceleri üzerinden ilerlemektedir. Mathiesen (1997), Foucault'a göre, panoptik forma yönelik hareketin, modern hapishanenin sadece karakteristik bir özelliği değil, dönüşümde yeni bir toplum türünün ima edildiği ve panoptisizmin, "birçoğunun çok azı görödüğü bir durumdan, çok azın birçoğunu görödüğü bir duruma" (s. 217) temel bir hareket veya dönüşümü temsil ettiğini savunduğu düşüncesinde olmuştur. Mathiesen (1997), Foucault'nun, kitle iletişim araçlarının yoğun kullanıldığı toplumlarda, gözetimin yükselmesini ve başta televizyon olmak üzere yeni medya teknolojilerinin gözetimdeki etkisini kabul etmede başarısız olduğunu ve kitlesel medya teknolojileriyle, çok azın birçoğunu izlediği durumla, 'sinoptisizm' adını verdiği yeni bir güç mekanizmasının yükseldiğini öne sürmektedir (s. 218-219).

Bu iki konsepte ek olarak ve ikisinin özelliklerini kendinde toplayan, 'omniptikon' modeli üzerinde de durulmalıdır. Bu model, internet teknolojisinin gelişmesiyle birlikte sosyal paylaşım ağları gibi, gerçek zamanlı küresel ağlar üzerindeki iletişimle, bilgi akışının sürekli değiştiği ve yenilendiği, 'herkesin herkes tarafından izlenebildiği, gözlenebildiği, kontrol edilebildiği' durumu anlatmaktadır. Birey tarafından, panoptikonda iktidar görünmez ama bilinirken, bireyin gözetimin gönüllü unsuru haline geldiği omniptikonda ise yapısından dolayı iktidar hem görünmez hem de bilinmezdir.

4.9. Güvenlik ve Gücün Gözüne Dair: MOBESE, KGYS

İktidar teknolojileri olarak bahsedilen söz konusu modeller, 1785’lerden günümüze zaman değiştikçe biçim değiştirmişler, çeşitlenmişler ve birbirlerini yok etmeden birlikte işleyebilmişlerdir. Bu süreçte, Foucault’un disiplin toplumundan, Deleuze’un denetim toplumuna, farklı bir güvenlik gereksinimini oluşturmuştur. Güvenlik, denetim toplumunun önemli bir parçası olarak, küreselleşen kapitalizm ve yaşamın tüm alanları üzerinde kurulan biyo-politikalarla ve rızanın yaratılmasıyla öne çıkmakta ve güvenliği denetim, denetimi de ‘görünmeden görme’ sağlayabilmektedir. Lyon (2005) Gözetim Toplumunu: Gündelik Hayatın İzlenmesi’nde, gözetimin, hem ulusal hükümetler hem de gündelik hayattaki sıradan insanlar için güvence sağladığını ya da en azından, 11 Eylül Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon saldırılarına kadar sağlamakta olduğunu belirtmektedir. Lyon’a göre o zamandan itibaren güvenlikle ilgili gözetim, radikal şekilde artırılmış ve ayrıca saldırıların nispeten düşük teknolojili doğasına rağmen, ileri teknolojili önleyici düzeltmeler hala baskın durumdadır (s. 104).

Güvenliğin bir ihtiyaç olarak gerekli görülmesi ve kabul edilmesiyle, bir göz olarak düşünüldüğünde gözetleme, ‘elektronik işaretlerin koca ayak izleri’ haricinde ve öncesinde, kameralar aracılığıyla da yapılmaktadır. Gözetleme, Panoptes’in gözleri gibi, bilgisayar kameralarından, telefon kameralarından ve sinyallerinden, ATM kameralarından ve güvenlik kameralarından gerçekleşebildiği gibi, şehir kameralarından, trafikte drone kameralarından ve MOBESE vb. sistemlerin kameralarından da gerçekleşebilmekte ve günümüzün modern panoptikonuna -gücün gözüne- örnek olarak gösterilebilmektedir. Mevcutta çoğu ülkede ve kentte, güvenlik amacı önceliğiyle, teknolojiye dayanarak faydalanılmakta ve kamera sistemleri kullanılmaktadır.

Bu kapsamda örnek olarak Türkiye’de de güvenlik önceliğinin arttırıldığı 2000’lerle beraber güvenlik ve suçun önlenmesi amacıyla kameralar kullanılarak, izlenmeye başlanmıştır. İlk olarak 2001’de EGM’nin ilgili daire başkanlıklarınca Diyarbakır’da uygulanan sistem geliştirilerek, 2005’de ‘İstanbul MOBESE’ uygulaması hayata geçirilmiş (Çoban, 2005, s. 21-22) ve teknolojinin gelişimiyle birlikte sistemin yapabilirlikleri de gelişirken, zamanla standartlaşarak başka illerde de yaygınlaşmaya başlamıştır. 2007’de ise ilk Antalya’da, emniyet, jandarma, ilkyardım ve yangın entegre edilerek, sistem tek merkezden yönetilecek hale getirilip Kent Güvenlik Yönetim Sistemi (KGYS) kurulmuştur ve KGYS adıyla sistem ülkede yaygınlaşmaya devam etmiştir. KGYS (“Antalya İl Emniyet Müdürlüğü”, 2018),

“Asayişin sağlamak, iç güvenliğe yönelik tehditleri bertaraf etmek ve denetim görevini daha etkin gerçekleştirmek üzere; mevzuata uygun olarak elde edilen görüntü ve konum verilerinin işlenerek anlamlı sonuçlar üretilmesini ve sonuçların PolNet uygulamaları ile desteklenmesini sağlayan, modüler olarak geliştirilmiş bilişim sistemi”

olarak tanımlanabilmektedir. Birbirinden bağımsız bu sistemlerin ülke ölçeğinde modernizasyonu ve entegrasyonuna yönelik 2016’da Türkiye Kent Güvenlik Yönetim Sistemi Sözleşmesi yapılmıştır. Savunma Sanayii Müsteşarlığı ve Askeri Elektronik Sanayii A.Ş. (ASELSAN) arasındaki sözleşme ile (“Aselsan”, 2017), Türkiye’nin 81 ilinde EGM’ce belirlenmiş noktalarda sistemlerin tesisi, mevcut olanların modernizasyonu, geliştirilmesi ve birbirine entegre edilmesi ve tek merkezden takip edilmesi amaçlanmaktadır.

KGYS’nin tanımında, ‘görüntü ve konum verilerinin işlenerek anlamlı sonuçlar üretilmesi’ ifadesiyle ve araştırma konusuyla yine bağlantılı olacak şekilde, görme ve görünür

olma dūřuncesi ya da okunaklılık kavramı içerisinde bahsedilmiř olan gōzlemleyebilme ve denetlemede CBS'nin bir araç olarak deęerlendirilebileceęiyle de baęlantılı řekilde, sistemlerin CBS altyapısını kullanıyor olmaları önem teřkil etmektedir. Benzer řekilde mobil telefonlarda, araçlarda kullanılan Kūresel Yer Belirleme Sistemi 'GPS' de CBS altyapısını kullanmaktadır. Kanlı ve Kaplan (2018) da, gūvenlik amacıyla kurulan sistemlerde yararlanılan teknolojilerden birisinin de CBS olduęunu ve CBS altyapısı ile suç haritalarının ve analizlerinin elde edilmesinin mūmkūn hale geldięini, dolayısıyla da gūvenli kent için gereken stratejilerin belirlenebildięini de ifade etmektedirler (s. 176).

'Polisin gōzū kulağı' olarak da tanımlanan kameralarla kurulan bu sistemlerin, uygulamada suçla mūcadeleye yōnelik olumlu katkıları gōzlemlenebilmesine karşın, yazında çeşitli eleştiriler de yer almaktadır. Genel olarak eleştiriler, kameraların pek çok mekānda kullanılabilecek şekilde yaygınlaşması, hukuki altyapısında yetersizlikleri barındırması, denetim ve gōzetim toplumu haline gelinmesindeki araçlardan olması ve zgūrlūklere, mahremiyete zarar verebilme ihtimalinin olmasına yōneliktir. Sucu (2011) da eleştirisini, suç oranını azaltmak için kurulan sistemin, suçluların yakalanmasını kolaylaştırmasına, suç oranlarının azalmasını sağlamasına rağmen aslında bir yandan da gōzlem altında tuttuğu bireylerin zgūrlūk alanını daraltan bir işlevi bulunduğu yōnünde yapmaktadır (s. 131).

4.10. Gōzūn Yapay Zeka İle Birleřmesi

Gūnūmz teknolojiyle kameralar, yapay zekayla entegre çalıřan kameralara dōnūřmeye bařlamıřtır. Sōz konusu geliřtirilip çeřitlendirilen kameralardan bazıları řehrin mekānlarında suçluları tespit amacıyla yūz tanıma sistemleriyle entegre çalıřabilmekte (Caughill, 2018) veya bir dięer cihaz modelinin i mekānda otomatik olarak çektięi gōrūntülerden ilginç olduęunu ve hatırlanması gerektięini 'dūřūndūęu' gōrūntūleri cihazın kendisi kayda alabilmekte (Gohd, 2018) ya da bařka bir cihaz modeliyse, kayıt yaptıęı sūrete gerekleřenlere iliřkin geçmiřte olanlarla ilgili sorulan sōzlū soruya yanıt olarak, otomatik olarak çektięi gōrūntülerden parçaları 'seçerek' yeniden gōsterebilmektedir.

Özellikle Çin'de halihazırda kullanılan yapay zekayla entegre çalıřan yūz tanıma sisteminin, sadece kent sokaklarında deęil, farklı uygulamalarla kamusal alanlarında gūnbegūn yaygınlařtıęı belirtilebilmektedir. Polis teřkilatında yūz tanıma teknolojisine sahip gūneř gōzlūklarının kullanılmaya bařlandıęı gibi (Wenxi, 2018), ulařım sistemi, eęitim sistemi, aliř veriře de farklı kullanımlara geçilmektedir. Őniversitelerde kimlik kartı sistemi yerine (Shou, 2018), marketlerde ödemede kasa sistemi yerine ("Yūz tanıma sistemi", 2018), havaalanlarında biniř kartı iřlemleri yerine ("21 airport facial", 2018), metro istasyonlarında turnike sistemi yerine kiřilerin yūzlerinin tanımlanmasıyla sadece gūvenlik deęil, yoęunluęun azaltılması, verimlilięin artırılması, maliyetlerin dūřūrūlmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca bazı metro istasyonlarında avuç içi tanıma teknolojisi de kullanılmaktadır (Wen, 2018). Okullarda ise akıllı sınıf içi davranıř yōnetim sistemi ile öęrencileri ders esnasında izleyerek, yūz ifadelerindeki deęiřimlere gōre dersi dinlemeyen öęrencilerin tespit edilmesi amaçlanmaktadır ("Chinese school installs", 2018). Bu gibi sistemler ilk Çin'de uygulanmaya bařlanmıřsa da, sadece kent sokaklarındaki gūvenlięe yōnelik olan sistem deęil, ulařıma yōnelik olanların da Tūrkiye dahil dūnyanın bařka Őlkelerince de hayata geçirilmesine dair çalıřmaların gūnūmzde yapılmaya bařlandıęı gōzlemlenebilmektedir. Bu sistemler, kamusal hayata yōnelik yadsınamaz faydaların yanında, endiřelere de sebep olmaktadır. Her mekānın ve anın izlenmesi ve kayıt altına

alınmasına yönelik sistemlerin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasında, her ne kadar kişi mahremiyetinin korunduğu ifade edilse de, bilginin yanlış kullanımı ihtimalinde, güvenlik ve mahremiyet kaygılarının yanında tam kontrollü bir gözetim toplumuna doğru ilerlenmesi kaygısının da güdüldüğu söylenebilmektedir.

Ayrıca özellikle son yıllarda teknolojinin yapay zeka ile birleştirilerek geliştirilmesine yönelik çalışmalar da, teknolojinin hakimiyeti altında kalınacağına yönelik geçmişten gelen ancak bu form ile daha da güçlenen distopik bir diğer endişe konusunu da oluşturmaktadır. Gary T. Marx (2010), enformasyon teknolojilerinin geçmişin teknolojilerinden farklı olarak, geniş coğrafi alanlara, kurumlara ve zamansal dönemlere serpilmiş durumdaki verileri birbiriyle depolayabilmekte, kolayca ilişkilendirebilmekte, analizleri yapılabilmekte ve gözetimciler için, görünmeksizin izlenebilir hale getirebildiğinden, tehlikeli olduğunu ifade etmektedir (s. 74). Bununla birlikte Lyon (1994) ise, bireyin çaresiz ya da paranoya içinde olmasının gerekmediğini, gözetimcilerin illegal faaliyetlerinin siyasi faaliyetlerle ve yasal önlemlerle engellenmesinin gerektiğini belirtmektedir (s. 3).

Siyasi faaliyetlerden bahsedilirken, teknoloji ve politika ilişkisindeki egemenlik açısından da bakılacak olursa, Teknoloji üreten şirketler ve üreticisi bilim insanlarını, uzmanlar olarak tanımlayan Habermas’a (2016) göre, ne uzman egemen olmuştur, ne de politikacılar. Daha çok bir yandan bilimsel uzmanların karar veren mercilere ‘danışmanlık’ ettikleri ve bunun tersi olarak politikacıların bilim adamlarını praxisin gereksinimlerine göre ‘görevlendirdikleri’ türde dönüşümlü bir iletişimin olanaklı ve zorunlu görüldüğünü ifade etmektedir. Ayrıca bilim ajansları vb ile kurumsallaştırılmakta ve böylece bilim ve politika arasında sürekli bir iletişim kurulmaktadır (s. 94). Ayrıca teknoloji ve politika ilişkisini, teknoloji endüstrisi ve geliştiricisi küresel şirketler ile değerlendiren Runciman (2016) da, kimsenin politikacıların teknolojiyi bir kontrol aracı olarak kullandığını görmek istemeyeceğini, bunun alternatifininse tersi, yani politikacıları kontrol eden teknoloji, olduğunu, bu noktada da tercihin birinciden yana olmasına mahkûm olduğunu ifade etmektedir (s. 83-85).

Bununla birlikte, yasal önlemler de demokrasi ile birlikte değerlendirildiğinde de, demokratik toplumun, insanların denetime tabi olmayacağı, herhangi bir suç şüphesinde haklarında delil toplanamayacağı anlamına da gelmediği de ifade edilmektedir. Bu bağlamda üzerinde durulması gereken konu, elektronik gözetim ve takip mekanizmalarının modern toplumda insanların özel yaşamlarını ihlal etmeyecek şekilde düzenlenmesi ve yasal bir düzenlemeye de tabi olmasıdır. Bu yapılandırmanın, bilgilerin korunması ve yok edilmesine yönelik kuralların oluşturulmasının yanı sıra bilgilerin kötüye kullanılmasını önleyecek ve bu konuda halka güvence verecek düzenlemeleri de içermesi gerektiği de ifade edilmektedir. (Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, 2012, s. 118-120). Bununla birlikte yeni teknolojinin kullanımında özgürlük ve güvenlik dengesinin önemi de görülebilmektedir. Konu kapsamında Bauman (2016); özgürlük ve güvenliği uzlaştırılması muazzam zor iki değer olarak nitelemektedir. Eğer daha fazla güvenlik isteniyorsa, belli bir miktar özgürlükten, eğer daha fazla özgürlük isteniyorsa, güvenlikten vazgeçilmek zorunda olunduğu ve bu ikilemin de sonsuza dek devam edeceğini ifade etmektedir.

5. Sonuç

Teknolojik araçlar, araçsal aklın ürünü, gözetim de özel-kamusal tüm yaşam alanlarıyla i içe, kapitalist sistemde iktidar olanların hkimiyetlerinin devamında, araçsal aklın bir sonucu olarak değerlendirildiğinde; aracın kullanıcının elinde olmasıyla, yararlı ya da zararlı olmasının da kullanıcıya bağlı olacağı söylenebilmektedir. Engellenemez bir g olarak egemen kesimin elinde olacağına ve egemen kesimin de egemenliğini devam ettirmede toplumu denetim altında tutabilmek üzere bu aracı kullanabileceği, bu süreçte de teknolojiye bağımlı bireylerin olması durumu önem teşkil etmektedir. ‘Enformasyon toplumu’, ‘bilgi toplumu’ ile beraber, ‘denetim toplumu’ ve ‘gözetim toplumu’, tanımlamalarının yapılması da, gücün ve dolayısıyla egemenliğin devamlılığı için bir denetim ve kontrol aracı olarak gözetimin, yeni teknoloji ile beraber yeni suretle ön plana çıkması ile gerçekleşmektedir. Böylece bireyler giderek, görünmez gözün varlığını ve iktidarını doğal karşılamasıyla ve gözetimi içselleştirmeye başlamasıyla, gözetim olağan hale gelmektedir. Birey kendine yabancılaşmakta ve özne olma hali yerini nesneleşmeye bırakmakta, kodlanmış numara ve harf dizeleri halini almakta, sistem içinde sayısal olarak bedenleşmekte ve bunlar biyo-politikalarla desteklenmektedir. Teknolojinin ve gözetimin kamusal, özel tüm alanlara yayılmasıyla da iktidar tüm alanlarda yeniden retilenmektedir. Yaratılan ‘zgrlk yanılısaması’ ile de teknolojiye daha bağımlı bireyler ortaya çıkmakta, bireyler kendi rızalarıyla ‘gözetimin gönüllü unsurları’ ve ‘kontrol edilebilir’ hale gelmektedirler.

Küreselleşen kapitalizm ve yaşamın tüm alanları üzerinde kurulan biyo-politikalarla ve rızanın yaratılmasıyla, denetim toplumunun önemli bir parçası olarak, güvenlik ne çıkmakta ve güvenliği denetim, denetimi de ‘görünmeden görme’ sağlayabilmektedir. Teknolojik uygulamaların, güvenliğin sağlanması ve korunmasına yardımcı olma amacıyla, gönüllülük unsuru ve bireyin rızasının yaratılması ile hayata geçirilmesi üzerine yapılan eleştiriler dikkate alındığında; aralarında birbirini destekleyici bir bağ olan ve birbirini tamamlayan değerler olarak, güvenlik, özgürlük ve demokrasi dengesinin kurulabilmesi önemlidir. Teknolojik ilgili uygulamaların ve sürecin; demokrasi için hukuk ile denetim altında olması, özgürlüğün yolunun hukukun üstünlüğünden geçmesi ve uygulayıcılar için de hesap verilebilir olması gerekmektedir. Bu bağlamda da dengenin sağlanmasında, birey, toplum ve devlet ilişkisi içerisinde yeni teknolojinin kullanımında, hukukun üstünlüğünün varlığı önem teşkil etmekte, dolayısıyla da özellikle yasal unsurların önemi kendini göstermektedir. Teknolojiler kendi kuruluş yapılarına içkin olarak, sistemde kendisine tanımlanan her tür bilgiyi toplama, işleme, saklama özelliğine sahiptirler. Meknsal yapılandırmada bir araç olabileği gibi, toplumsal gözetim, denetim ve kontrol aracı da olabilmektedirler. Toplanan bilgileri kimin, nasıl, hangi bilgilere, ne kadarına erişim sağlayabileceği ve toplandığı, toplanan bilgilerin nereye akacağı, kimlerin hangi amaçlarla kullanacağı, bunların belirlenmesinde mahrem tanımının yeni toplumsal yapıya uygun olarak mı yapıldığı, gizlilik ve güvenlik tanımlamalarının nasıl yapıldığı ve sağlanacağı sorularının cevapları önemlidir. Bu hususta da, gözetimin sınırlarına, verilerin korunmasına, yok edilmesine, kötüye kullanımının nlenmesine yönelik yasalar ve önlemlerle, olumsuz olarak görülebilecek alanların, özgürlük, demokrasi ve güvenlik dengesinin de sağlanabileceği şekilde, kısmen de olsa bertaraf edilebileceği söylenebilmektedir.

Dikkat edilmesi gereken başka bir husus, teknolojinin gelişim içinde olacağı kabul üzerinden gidilirse; geleceğe yönelik olasılıkların, geliştirilmek için çalışılan yapay zekanın varlığı ile birlikte düşünülmesinin gerekliliğidir. Yapay zekanın insan zekasına muhtemelen erişebileceği noktada, teknoloji, birey, toplum, yönetim ve mekn birlikteliğinde, teknolojinin

baskın ve hâkim duruma gelebilme olasılığında insanlığın geleceğinin nasıl olabileceğii düşünölmelidir. Yeni teknolojiler ve her alanda değışim ve dönüşümlerle beraber, iyimser/kötümser yaklaşımlara bağılı tartışmaların devam edeceğı söylenebilir. Bütün teknolojik gelişmelerin önce birer düş olarak hayat bulduğı hatırlanmalıdır. Bugün teknolojinin, yaşam alanlarımızın ve yaşam tarzlarımızın bu denli içine geçmesi, köklenmesi ve gelişmesi, bir zamanlar hayal olarak görölmekteydi. Teknoloji temelli, toplumsal ve siyasal sistemleri anlatan ütopyaların ve distopyaların gerçekleştiğı bir dönemde yaşamaktayız. Bu açıdan geleceğe dair özellikle eleştirel yaklaşımları dikkate almamız gerekmektedir. Bununla beraber geçmişii de unutmamalı ve dikkate almalıyız. Zaman ekseninde ilerlerken bulunduğumuz tarihsel kesite gelmeden öncesinde, birebir aynı şekilde ve baskınlıkta olmasa da; teknoloji, birey, toplum, yönetim ve mekân ilişkisi içinde, gözetim, denetim, mahremiyet ve mekânsal yapılandırma ile pratiklerinin kurumsallaşmasına dair geçilen kesitler söz konusudur. Bu konuda elde edilmiş olan deneyim ve kazanımlar boşa harcanmamalı ve geleceğe yönelik de eleştirel bir tavırda olunmalıdır. Böylelikle teknolojinin etkileri tahmin edilemez olsa da olumsuz sonuçlarından kaçınılabılır. Bu bakış açısıyla, teknoloji yönetim ilişkisinde de, teknoloji yönetime öncelenmemeli, ancak karşılıklı sınırlamaların olduğı uyum desteklenmelidir. Bu yapılırken de teknolojik gelişim ile birlikte, hukukun üstünlüğü, şeffaflık, demokratiklik, eşitlik, kişii haklarının korunması, birbiriyle bağılantılı olarak gözetilen amaçlar olmalıdır. Ancak bu şekilde yeni teknolojilerin kullanımında, güvenlik, özgürlük ve demokrasi dengesi kurulabilecektir.

Son olarak, teknolojik gelişim üzerine yürütölen tartışmalardan, teknolojinin gelişimi ile etkileşim içinde sosyoköltürel değışim üzerine çalışmalarda bulunmuş ve toplumun teknolojinin gücü ve yaygınlığı ile ilgili olan huzursuzluğunu açıklamak üzere 1986’da yazılmış olan, altı maddeden oluşan, ‘Teknoloji ve Tarih: Kranzberg’in Kanunları’ndaki tespitlere, Castells’in (2008) yorumu hatırlatılarak bitirilebilir:

“...enformasyon teknolojisi devriminin toplumsal boyutu, Melvin Kranzberg’in teknoloji ile toplum arasındaki ilişkiye dair kısa süre önce dile getirdiğı kanunu izlemeye yazgılıdır: ‘Kranzberg Kanunu’nun ilk maddesi şöyle der: Teknoloji ne iyidir ne kötüdür, ne de nötrdür.’ Teknoloji daha çok bir güçtür, hayatın, zihnin özüne sızan mevcut teknolojik paradigma çerçevesinde, hiç olmadığı kadar bir güçtür” (s. 96).

Kaynakça

- Adjukiewichz, K. (1994). *Felsefeye giriş: Temel kavramlar ve kuramlar* (Çev. A. Cevizci). Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Adler, P. S. (2008). Technological determinism (TD). In S.Clegg and J.R. Bailey (Eds.), *International encyclopedia of organization studies* (pp. 1536-1539). Los Angeles: Sage Publication.
- Antalya İl Emniyet Müdürlüğü. (2018). *KGYS Nedir?*. Erişim adresi: <http://www.antalya.pol.tr/Sayfalar/kgys-nedir.aspx>
- Aselsan. (2017, Kasım). KGYS Kent güvenlik yönetim sistemi ve plaka tanıma sistemi projesi. Erişim adresi: https://www.aselsan.com.tr/tr-tr/basin-odasi/Brosurler/Guvenlik-Sistemleri/KGYS_TR.pdf
- Avuç içi damar izi uygulaması fişleme midir?. (2013, 8 Aralık). Erişim adresi: <https://www.haberturk.com/>
- Baker, U. (2001). F-Tipi, mernis ve internet: Hapishanenin içi ve dışı. *Birikim*, 142-143, 17-22. Erişim adresi: <http://www.korotonomedia.net/>
- Baştan, S. ve Ökmen, M. (2004). Yerel yönetimlerde bilgi ve iletişim altyapısı ile ilgili temel sorunlar. A. Yılmaz ve M. Ökmen (Ed.), *Kuramdan uygulamaya kamu yönetimi* içinde (s. 183-216). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Bauman, Z. (2016, January 25). “Zygmunt Bauman: Social media are a trap”, Interview by R. Querol, El Pais, Retrieved from https://elpais.com/elpais/2016/01/19/inenglish/1453208692_424660.html
- Bauman, Z., & Lyon, D. (2013). *Liquid surveillance: A conversation*. Cambridge: Polity Press.
- Bensghir, T. K. (2008). E-Devlet kuramsal ve kavramsal çerçeve. N. F. Kunduracı (Ed.), *E-devlet semineri* içinde (s. 53-71). Ankara: T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü Yayını.
- Bensghir, T. K. ve Akay, A. (2006). Bir kamu politika aracı olarak coğrafi bilgi sistemleri (CBS): Türkiye’de belediyelerin CBS uygulamalarının değerlendirilmesi. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 15(1), 31-46. Erişim adresi: <http://www.academia.edu/>
- Castells, M. (2006). *Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür ikinci cilt – kimliğin gücü* (Çev. E. Kılıç). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Castells, M. (2008). *Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür birinci cilt – ađ toplumunun yükselişi* (Çev. E. Kılıç). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Caughill, P. (2018, February 1). Combining ai with cctv will make it easier for police to catch criminals. *Futurism*. Retrieved from <https://futurism.com/combining-ai-cctv-make-easier-police-catch-criminals/>
- Chandler, D. (1995). Technological or media determinism. Aberystwyth University. Retrieved from <https://www.researchgate.net>
- Chinese school installs facial recognition cameras to monitor students. (2018, May 17). Retrieved from <https://venturebeat.com/>
- Culkin, J. M. (1967). A schoolman’s guide to Marshall McLuhan. *The Saturday Review*, March 18, 51-53, 70-72. Retrieved from <http://www.unz.com>
- Çalhan, H. S. ve Karkın, N. (2010, Mayıs). *E-Devlet ve E-Katılım için bilgi katılım sistem modeli: SİBİYO*. 5. Kamu Yönetimi Sempozyumu KAYSEM-5: Türk Kamu Yönetiminin Yapısal ve İşlevsel Sorunlarında sunulan bildiri, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Çaycı, A. E. ve Çaycı, B. (2017). Dijital iletişim çağında teknolojinin açığa çıkardıkları: Gözetim ve mahremiyet. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication TOJDAC*, 7(1), 37-46. doi: 10.7456/10701100/004
- Çoban, B. (2009). Yeni panoptikon, gözün iktidarı ve Facebook. *Yeditepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 10, 1-18. Erişim adresi: <http://www.academia.edu/>
- Çoban, B. (2016). Gözün iktidarı üzerine. B. Çoban ve Z. Özarlan (Ed.), *Panoptikon: Gözün iktidarı* içinde (s. 110-138). İstanbul: Su Yayınları.
- Çoban, E. (2005). Ülkemizin yeni bilgi ve güvenlik konsepti mobese. *Polis Dergisi*, 45, 21-27. Erişim adresi: <http://www.polisdergisi.pol.tr/>
- Deleuze, G. (1992). Postscript on the societies of control. *The MIT Press*, 59, 3-7. Retrieved from <https://www.jstor.org/>

- Dolgun, U. (2005). Çalışma yaşamında gözetim. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 49, 507-539. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/>
- Dolgun, U. (2011). İnternet ve demokrasi. *Sosyoloji Konferansları*, 44, 221-236. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/>
- Efe, F. (2013). Kent bilgi sistemlerinin oluşturulmasında verilerin disiplinlerarası araştırma ve analizlere uygun kurgulanması: E-Kent modeli. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(3), 127-161. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/>
- Erdal, M. (2004). *Elektronik devlet E-Türkiye ve kurumsal Dönüşüm*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Erdoğan, İ. ve Alemdar, K. (2010). *Öteki kuram: Kitle iletişim kuram ve araştırmalarının tarihsel ve eleştirel bir değerlendirmesi*. Ankara: Erk Yayınları.
- Flaherty, D. H. (1989). *Protecting privacy in surveillance societies: The Federal Republic of Germany, Sweden, France, Canada, and the United States*. Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press.
- Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected interviews and other writings 1972-1977*, C. Gordon (Ed.). New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu* (Çev. M. A. Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (2007). *İktidarın gözü seçme yazılar: 4* (Çev. I. Ergüden). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gauld, R., Gray, A., & McComb, S. (2009). How responsive is E-Government? Evidence from Australia and New Zealand. *Government Information Quarterly*, 26(1), 69-74. doi: 10.1016/j.giq.2008.02.002
- Giddens, A. (2008). *Ulus devlet ve şiddet* (Çev. C. Atay). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Giddens, A. (2010). *Mahremiyetin dönüşümü* (Çev. İ. Şahin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. (2016). *Modernliğin sonuçları* (Çev. E. Kuşdil). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gohd, C. (2018, March 2). AI cameras are here. Here are three ways we could use them. *Futurism*. Retrieved from <https://futurism.com/ai-cameras-use/>
- Habermas, J. (2015). *Kamusal yaşamın yapısal dönüşümü* (Çev. M. Sancar ve T. Bora). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Habermas, J. (2016). *“İdeoloji” olarak teknik ve bilim* (Çev. M. Tüzel). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Haggerty, K. D. (2011). Tear down the walls: On demolishing the panopticon. In D. Lyon (Eds.), *Theorising surveillance: The panopticon and beyond* (pp. 23-45). London and New York: Routledge.
- Huxley, A. (2016). *Edebiyat ve bilim* (Çev. Ü. Özünlü). Ankara: Epos Yayınları.
- Innis, H. A. (2006). *İmparatorluk ve iletişim araçları* (Çev. N. Törenli). Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Jay, M. (2014). *Diyalektik imgelem: Frankurt okulu'nun tarihi ve çalışmaları 1923-1950* (Çev. S. Doğan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kanlı, İ. B. ve Kaplan, B. (2018). Kentsel güvenliğin sürdürülebilirliğinde ileri teknolojilerin kullanılması: Coğrafi bilgi sistemleri [Özel Sayı]. *TESAM Akademi Dergisi*, 143-186. doi: 10.30626/tesamakademi.419248
- Köktürk, E. (2002). E-Belediye ve kent bilgi sistemleri. Erişim adresi: http://www.erolkokturk.net/FileUpload/ks85423/File/2002-04_e-belediye_ve_kent_bilgi_sistemleri.pdf
- Kranzberg, M. (1986). Technology and history: Kranzberg's laws. *Technology and Culture*, 27(3), 544-560. doi: 10.2307/3105385
- Laplace, P. S. (1902). *A philosophical essay on probabilities*. London: Chapman & Hall. [Adobe Acrobat reader Sürümü]. Retrieved from https://bayes.wustl.edu/Manual/laplace_A_philosophical_essay_on_probabilities.pdf
- Lyon, D. (1994). *The electronic eye: The rise of surveillance society*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lyon, D. (2005). *Surveillance society: Monitoring everyday life*. Buckingham and Philadelphia: Open University Press.

- Lyon, D. (2007). Surveillance, power and everyday life. In R. Mansell, C. Avgerou, D. Quah, & R. Silverstone (Eds.), *Oxford handbook of information and communication technologies* (pp. 449-467). Oxford: Oxford University Press.
- Martin, B. (1998). *Information liberation: Challenging the corruptions of information power*. London: Freedom Press.
- Marx, G. T. (2005). Surveillance and society. In Ritzer, G. (Ed.), *Encyclopedia of Social Theory Volume II* (pp. 816-821). New York: Routledge.
- Marx, G. T. (2010). Ethics for new surveillance. In J. Goldman (Ed.), *Ethics of spying: A reader for the intelligence professional Vol:2* (pp. 73-102). Maryland: Scarecrow Press.
- Marx, K. (1986). *Kapital cilt 1: Kapitalist üretimin eleştirel tahlili – sermayenin üretim süreci* (Çev. A. Bilgi). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2013). *Grundrisse 2: Ekonomi politiğın eleştirisinin temelleri (Ham Taslak) 1857-1858* (Çev. A. Gelen). Ankara: Sol Yayınları.
- Mathiesen, M. (1997). The viewer society: Michel Foucault's 'panopticon' revisited. *Theoretical Criminology*, 1(2), 215-233. doi: 10.1177/1362480697001002003
- McLuhan, M. (1962). *Gutenberg galaxy: The making of typographic man*. London: University of Toronto Press.
- McLuhan M. (1964). *Understanding media: The extensions of man*. New York: McGraw-Hill.
- Moreno, E. A., & Traverso, D. B. (2010). E-Government and citizen participation in Chile: The case of ministries websites. In C. G. Reddick (Ed.), *Politics democracy and e-government: Participation and service delivery* (pp. 39-55). New York: Information Science References. doi: 10.4018/978-1-61520-933-0.ch003
- Odabaş, Z. Y. (2017). Bilgi diyeti: Sosyolojik değerlendirme. H. Odabaş ve M. A. Akkaya (Ed.), *Bilişim teknolojilerinin bilgi merkezlerine ve hizmetlerine etkileri* içinde (s. 25-48). İstanbul: Hiperyayın.
- Okçu, M., Akman, E. ve Acar, O. K. (2013, Mayıs). *Bir E-Devlet uygulaması olarak kent bilgi sistemi: Mevcut durum ve yeni yönelimler*. Kaysem-8 Kuramdan Uygulamaya Yerel Yönetimler ve Kentsel Politikalar Sempozyumunda sunulan bildiri, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi. Erişim adresi: <http://www.academia.edu/>
- Okmeydan, S. B. (2017). Postmodern kültürde gözetim toplumunun dönüşümü: 'Panoptikon'dan 'sinoptikon' ve 'omniptikon'a. *AJIT-e Online Academic Journal of Information Technology*, 8(30), 45-69. doi: 10.5824/1309-1581.2017.5.003.x
- Öge, S. (2005). Düzen mi düzensizlik (kaos) mi? Örgütsel varlığın sürdürülebilirliği açısından bir değerlendirme. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 284-304. Erişim adresi: <http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/>
- Parayil, G. (2002). *Conceptualizing technological change: Theoretical and empirical explorations*. Lanham and Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- Pimenta, E. D. M (2011). *Low power society: Continuous hyperconsumption and the end of the middle class in a hyperurban planet*. Retrieved from <http://www.emanuelpimenta.net/lowpower/download/english.html>
- Pirinne, H. (2014). *Medieval cities: Their origins and the revival of trade*. Oxford: Princeton University Press.
- Pirenne, H. (2015). *Economic and social history of medieval europe*. London and New York: Routledge.
- Postman, N. (1994). *The disappearance of childhood*. New York: Random House.
- Postman, N. (1995). "Neil Postman on cyberspace", Interview by C. H. Gault, PBS. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=49rcVQ1vFAY>
- Runciman, D. (2016). *Politika* (Çev. A. C. Altunkanat). İstanbul: Domingo.
- Scott, J. C. (2008). *Devlet gibi görmek: İnsanlık Durumunu geliştirmeye yönelik projeler nasıl başarısız oldu* (Çev. N. Erdoğan). İstanbul: Versus Kitap.
- Scott, J. C. (2016). *Toplum gibi görmek* (Çev. S. Torlak). İstanbul: Zoom Kitap.
- Sennett, R. (2014). *Otorite* (Çev. K. Durand). İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Shou, Z. (2018, June 29). Facial recognition comes to university. *China Daily*. Retrieved from <http://www.chinadaily.com.cn/>

- Smith, D. A. (1993). Technology and the modern world-system: Some reflections. *Science, Technology, & Human Values*, 18(2), 186-195. Retrieved from <https://www.jstor.org/>
- Sucu, İ. (2011). Gözetim toplumunun karşı ütopya yüzü: İktidar güçleri ve ötekiler. *Atatürk İletişim Dergisi*, 2, 125-140. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/atauniiletisim>
- Şat, N. (2012). Yerel yönetimlerde e-devlet uygulamaları. M. Z. Sobacı ve M. Yıldız (Ed.), *E-devlet-kamu yönetimi ve teknoloji ilişkisinde güncel gelişmeler* içinde (s. 235-262). Ankara: Nobel Yayınları.
- Tiles, M., & Oberdiek, H. (1995). *Living in a technological culture: Human tools and human values*. London and New York: Routledge.
- Toktaş, S. A., Binark M., Dikmen, E. Ş., Fidaner, I. B., Küzeci, E. ve Özyaygen, A. (2012). *Türkiye’de dijital gözetim: T.C. kimlik numarasından e-kimlik kartlarına yurttaşın sayısal bedenlenişi*. İstanbul: Alternatif Bilişim Derneği.
- Uçkan, Ö. (2003). E-devlet, e-demokrasi ve e-yönetişim modeli: Bir ilkesel öncelik olarak bilgiye erişim özgürlüğü. *Aylık Strateji ve Analiz E-Dergisi*, 5, 1-19.
- Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu. (2012). *Dünya ticaret ve finans merkezine doğru İstanbul kent güvenliği*. Ankara: Ames Matbaacılık.
- Wen, X. (2018, June 19). Beijing subways to get bio-ıd system. *China Daily*. Retrieved from <http://www.chinadaily.com.cn/>
- Wenxi, L. (2018, February 2). Picture-matching glasses help identify criminals. *China Plus*. Retrieved from <http://chinaplus.cri.cn/>
- Veblen, T. (1914). *The instinct of workmanship, and the state of the industrial arts*. New York: B. W. Huebsch.
- Veblen, T. (2001). *The Engineers and the Price System*. Kitchener: Batoche Books. (Orijinal work published 1921)
- Yıldız, M. (2003). Elektronik (E)-devlet kuram ve uygulamasına genel bir bakış ve değerlendirme. M. Acar ve H. Özgür (Ed.), *Çağdaş Kamu Yönetimi-1* içinde (s. 304-327). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Yüz tanıma sistemi ile alışveriş. (2018, 15 Şubat). Erişim adresi: <https://p.dw.com/p/2sknP>
- 21 Airport facial recognition adoption examples. (2018, February 1). Retrieved from <https://biometrictoday.com/>

AVRUPA BİRLİĞİ'NİN DOĞU KOMŞULARINA YÖNELİK YAKLAŞIMINDA DEMOKRASİ TEŞVİKİ*

Democracy Promotion in the European Union's Approach towards the Eastern Neighbours

Fulya AKGÜL DURAKÇAY** & Asiye Gün GÜNEŞ GÜLAL***

Özet

Avrupa Birliği, 2004 genişlemesi ile doğrudan komşu olduğu Doğu komşuları ile ilişkilerini Avrupa Komşuluk Politikası ve Doğu Ortaklığı Girişimi kapsamında ele almaktadır. Komşularının Birlik norm, değer ve standartları ile yakınlaşmalarını amaçlayan Avrupa Birliği; bu politikalar kapsamında demokrasinin teşvik edilmesine özel bir yer ayırmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Avrupa Birliği'nin Doğu komşuları olarak tanımladığı Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna ile ilişkilerinde demokrasi teşvikine verdiği önem ile Doğu komşularında normatif bir güç olmasının önündeki engelleri tespit etmektir. Avrupa Birliği'nin Doğu komşuları ile ilişkilerinde demokrasi teşviki kapsamında, birincil kaynak olarak Avrupa Birliği'nin kurumsal olarak geliştirdiği politikalar ili ilgili belgeler, Doğu Ortaklığı Girişimi'nde yer alan altı ülke ile imzaladığı resmî belgeler ve ikincil kaynak olarak literatürde öne çıkan çalışmalar kullanılmaktadır. Avrupa Birliği'nin demokrasi teşvikinin güvenlik yaklaşımından ayrı düşünölemeyeceği ve Doğu komşularına yönelik yaklaşımlarını güvenlik bağlamında ele aldığı görölmektedir. Avrupa Birliği'nin demokrasi teşvikinde Avrupa Birliği'nin özellikle enerji kaynaklarına güvenli ulaşımı çerçevesindeki çıkarları ve Rusya'nın Doğu Ortaklığı ülkelerinde sahip olduğu nüfuz belirleyici bir rol oynamaktadır. Ancak, çalışmada Avrupa Birliği'nin bölgedeki etkisini ya da etkisizliğini açıklamada üçüncü ülkelerin iç bağlamları ile siyasi reformları gerçekleştirme istek ve iradelerinin belirleyici unsur olduğu savunulmaktadır.

Anahtar

Kelimeler: Avrupa Birliği, Avrupa Komşuluk Politikası, Demokrasi Teşviki

JEL Kodları:

F550, F590, H11

Abstract

The European Union approaches its Eastern neighbours that it became direct neighbours with the 2004 enlargement within the frameworks of the European Neighbourhood Policy and the Eastern Partnership Initiative. The European Union by aiming approximation of its neighbours with the Union norms, values and standards allocates a special place to promoting democracy within the context of these policies. The aim of this study is to identify the European Union's emphasis on democracy promotion in Armenia, Azerbaijan, Belarus, Georgia, Moldova and Ukraine, that it defines as the Eastern neighbours and to identify the challenges to its normative power in the Eastern neighbourhood. Within the scope of the European Union's democracy promotion in its relations with the Eastern neighbours, official documents on the European Union's institutional policies towards its Eastern neighbours and the bilateral documents with the six countries

Keywords:

European Union, European Neighbourhood Policy, Democracy Promotion

JEL Codes:

F550, F590, H11

* Bu çalışma, Kalkınma, Göç ve Sosyal Politikalar Derneği'nin internet sayfasında Çalışma Kağıdı olarak yayımlanan "Demokrasi-Kalkınma İlişkisi Çerçevesinde Avrupa Birliği'nin Demokrasi Teşviki Gündemi: Demokrasi mi, İstikrar mı?" başlıklı çalışmanın gözden geçirilerek geliştirilmiş halidir. Çalışmanın geliştirilmesine değerli katkılar sağlayan hakemlere önerileri için teşekkür ederiz.

** Araç.Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, İşletme Faköltesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, fulya.akgul@deu.edu.tr, fulya.akgul@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-0200-7911

*** Araç.Gör., Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Faköltesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, agungunes@akdeniz.edu.tr, a.gungunes@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2353-5679

participating at the Eastern Partnership are used as primary sources; and the prominent publications in the literature are used as secondary sources. It is inferred that the European Union’s democracy promotion cannot be dissociated from its security approaches and it addresses its Eastern neighbours within the security context. the European Union’s interests especially for its secured access to energy sources and Russia’s influence in the Eastern Partnership countries are determinant in the European Union’s democracy promotion. However, this study argues that the domestic contexts and the ambitions and wills of the third countries to realise the political reforms are determining factors for the European Union’s effectiveness or ineffectiveness in the region.

1. Giriş

Soğuk Savaş’ın sona ermesi ile güvenlik gündemi, tehditler ve riskler de değişmiş; Avrupa Birliği (AB) demokratik norm ve değerlerin geliştirilmesini teşvik eden bir aktör olarak evrilmeye başlamıştır. AB, demokrasi teşvikini güvenlik yaklaşımı ile birlikte ele alarak demokrasi, insan haklarına saygı ve hukukun üstünlüğü prensiplerini teşvik etmeyi dış ve güvenlik politikasının amaç ve aracı haline getirmektedir. Bu kapsamda AB, üçüncü ülkelere yaklaşımında ilişkilerin geliştirilmesi için demokratik koşulluluk ilkesine yer vermeye başlamış ve demokratik koşulluluğu bir mekanizma olarak kullanmıştır. AB’nin 2004 genişlemesi ile doğrudan sınıra sahip olduğu Doğu komşuları ile Güney komşularına yönelik geliştirdiği Avrupa Komşuluk Politikası (AKP) (*European Neighbourhood Policy – ENP*) çerçevesinde ekonomik ve finansal yardımları içeren anlaşmalar, koşulluluk ilkesi gereğince demokrasiye geçiş ve demokrasinin yerleşmesi için birtakım reformların gerçekleştirilmesini ödüller aracılığı ile teşvik etmektedir.

AB Doğu komşularına yönelik yaklaşımında demokrasi teşvikini demokratik koşulluluk ilkesi çerçevesinde ele almakta ve ikili ilişkilerin seyrini ülkelerin demokrasi, insan haklarına saygı ve hukukun üstünlüğü prensiplerine bağlılıkları ve siyasi reformları gerçekleştirme düzeylerine göre belirlemektedir. AKP çerçevesinde Doğu komşularına yönelik özel olarak geliştirilen Doğu Ortaklığı Girişimi (kısaca Doğu Ortaklığı) (*Eastern Partnership – EaP*) kapsamında AB; Birlik norm, değer ve standartlarının komşu ülkelere transferinde sosyalleşme mekanizmasına verdiği önemi artırmaktadır. Bu kapsamda, hem üst düzey yetkililer, hem de sivil toplum arasındaki etkileşim ve hareketliliği artırmak amacı ile platformlar sunan AB, Doğu komşuları ile hem ikili ilişkilerini, hem de çok taraflı ilişkilerini derinleştirmektedir.

AKP, AB’nin özellikle en başarılı dış politika aracı olarak kabul gören genişleme politikası ile ülkelerin demokratikleşmesinde elde ettiği başarıdan öğrendikleri ile genişleme politikasını komşuluk alanına uyarlaması olarak görülmektedir. Böylelikle, genişleme politikası AKP’nin varoluşsal sebebinin ve AB’nin komşularında demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğüne dayalı reformları teşvik etmesinin tarihsel izlek bağımlılığını oluşturmaktadır. Ayrıca AB’nin AKP’de kullandığı araçlar ve mekanizmalar genişleme politikasında kullandıkları ile benzerlik göstermektedir (Kelley, 2006, s. 30-33). Bu doğrultuda, AB’nin AKP’de uyguladığı koşulluluk mekanizması genişleme politikasında kullandığı koşulluluğa benzemekle birlikte, üyelik vaaadinin yokluğunda reformların gerçekleştirilmesi için yeterli bir teşvik sağlayamayacağı gerekçesiyle zayıf bulunmaktadır (Kelley, 2006, s. 36). Nitekim, AB’nin genişlemeler ile aday ülkelerin geçirdiği demokratik dönüşümde elde ettiği başarı koşulluluk mekanizmasının katılığı ile güvenilir bir üyelik vaaadinin yarattığı baskının varlığına atfedilmektedir (Kelley, 2006; Schimmelfennig, ve Sedelmeier, 2004; Sedelmeier, 2011).

Sivil güç (Duchêne, 1973, s. 19), normatif güç (Manners, 2002) ve dönüştürücü güç (Börzel & Lebanidze, 2017; Grabbe, 2006) olarak adlandırılan AB'nin; AKP ve Doğu Ortaklığı özelinde normatif ve dönüştürücü gücü kısıtlı kalmaktadır. AB'nin AKP ve Doğu Ortaklığı özelinde üçüncü ülkelerin demokratikleşmesi üzerindeki sınırlı etkisi literatürde yaygın bir biçimde üyelik perspektifinin yoksunluğu üzerinden ele alınmaktadır. AB'nin koşulluluğu zayıf olarak değerlendirilirken, koşulluluk kapsamında sunulan ödöl muğlak olarak görölmektedir (Burlyuk ve Shapovalova, 2017, s. 38; Gawrich, Melnykovska ve Schweichert, 2009, s. 3; Sasse, 2008, s. 295-296). Sasse (2008) AKP'de uygulanan koşulluluğu hafif bir koşulluluk (*conditionality-lite*) olarak adlandırmaktadır. Bu koşulluluğun en azından AB'ye üyelik hedefleri ve entegrasyon istekleri olan ülkeler için AB'nin reform taleplerini gerçekleştirmede önemli bir başvuru mekanizması oluşturabileceğine dikkat çekmektedir. Böylelikle, bu ülkelerin reformları gerçekleştirmesi durumunda AB'nin üyelik seçeneğini yadsımakta zorlanacağına işaret etmektedir (s. 295-297). Üyelik vaaadinin yokluğu ve zayıf koşulluluk mekanizmasının ötesinde; Börzel ve Lebanidze (2017), Doğu Ortaklığı ülkelerine yönelik koşulluluğun seçici ve tutarsız uygulanmasının, AB'nin normatif ve dönüştürücü gücünü sınırlayıcı bir etken olarak ortaya çıktığına dikkat çekmektedir (s. 17).

Lavenex (2008) AB'nin koşuluk alanında demokratikleşmedeki ve entegrasyonu derinleştirmedeki rolü üzerine sektör bazlı yönetim yaklaşımını koşulluluğa alternatif olarak önermektedir. Sektör bazlı yönetim yaklaşımında dış politikanın makro düzeyde bir rejim değişikliği yaratması beklentisi ve amacının dışında; AB ile koşuluk ülkelerinin karşılıklı bağımlılıklarının yüksek olduğu enerji, çevre, güvenlik, göç ve ticaret gibi alanlarda AB'nin politika, kural, norm ve standart transferine bakılarak AB etkisi tespit edilmeye çalışılmaktadır. Yönetim yaklaşımının hareket noktasını koşuluk alanında AB'nin sunduğu ödölün üyelik olmaması ve koşulluluk mekanizmasının zayıflığı sebebi ile AKP çerçevesinde yer alan ülkelerin demokratikleşmesinde sistemik ve pozitif bir AB etkisinin beklenmemesi oluşurmaktadır (Freyburg, Lavenex, Schimmelfennig, Skripka ve Wetzel, 2015, s. 2-5).

Literatürde, genel olarak Batılı aktörlerin, özel olarak ise AB'nin demokrasi teşvikinin yukarıdan aşağıya ve dış aktörün gönderici, üçüncü ülkenin ise alıcı konumda olduğu, Batı demokrasi modellerinin tek taraflı doğrusal bir süreç olarak üçüncü ülkeye aktarımının sunulduğu ve ele alındığı çalışmaların yoğunluğu dikkat çekicidir. Bu durum AB'nin Koşuluk Politikası dışında kalmayı tercih eden Rusya ile ilişkilerinde de kendini göstermektedir. AB'nin Rusya ile kurumsal ilişkileri Rusya'yı AB merkezli düzenin içine çekerek, AB norm, değer ve politikalarının pasif alıcısı konumuna soktuğu şeklinde okunmaktadır. AB'nin "ortak" ya da "paylaşılan" koşuluk alanı olarak adlandırılan coğrafyada kendi liberal düzenini ve modelini yerleştirme amacı, Rusya'nın etki alanını belirlemeye yönelik kurguladığı dış politikası ile çatışmaktadır (Haukkala, 2015, s. 25-36). Son on yılda ise demokrasiyi teşvik edici bir rol üstlenen dış aktörlerin ilgili ülkenin iç dinamiklerini göz önünde bulundurmalarını ve ülkelerin iç dinamiklerinin ve aktörlerinin demokrasi teşvikinin bir parçası olduğunu dile getiren çalışmalar gittikçe görünürlük kazanmıştır (Stewart, 2009, s. 804-805). Bu doğrultuda, AB'nin AKP kapsamında kendi kimlik, norm ve değerlerini nasıl sunduğunun ve koşu ülkelere nasıl transfer etmeye çalıştığının ötesinde, koşu ülkelerin AB ve Avrupa'ya yönelik algıları, anlamlandırmaları ve stratejileri aynı derecede önem kazanmakta ve belirleyici olmaktadır (Browning ve Christou, 2010, s. 110). Böylelikle, üçüncü ülkenin kimlik, norm ve değerlerinin AB kimlik, norm ve değerleri ile özdeşleşme düzeyi (Balkır ve Soyaltın, 2018, s. 78); hem AB'nin bu ülkelerde normatif bir güç olmasında, hem de AB'nin kendisine, "diğer"lerine,

sınırlarına ve güvenlik çevresine ilişkin algısının oluşmasında belirleyici olmaktadır (Browning ve Christou, 2010, s. 111).

Bu çalışmada, AB’nin Doğu komşularındaki normatif ve dönüştürücü gücünün önündeki engeller araştırılmaktadır. Çalışmanın temel odağı AB’nin dış aktör olarak demokrasiyi teşviki olarak ele alınmakla birlikte, demokrasi teşvikinin tek taraflı bir süreç olmadığı ve ülke içi dinamiklerin kolaylaştırıcı ya da zorlaştırıcı faktörler olarak AB’nin demokrasi teşvikini çift yönlü bir süreç haline getirdiği savından hareket edilmektedir. Böylelikle, çalışmanın araştırma sorusu olan AB’nin Doğu komşularında demokrasi teşviki politikaları özelinde neden normatif ve dönüştürücü bir güç oluşturamadığı sorusunun yanıtı dış faktörler ile iç dinamiklerin birlikte ele alınması ile aranmaktadır. AKP kapsamında güvenilir bir üyelik vaadinin yokluğundan ziyade, AB’nin Doğu Ortaklığı ülkelerine yönelik uyguladığı koşulluluğun tutarlılığı/tutarsızlığı temelinde koşulluluk mekanizmasının bölgedeki başarısı/başarısızlığı değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmede, AB’nin Doğu komşularına yönelik yaklaşımında özellikle enerji kaynaklarına ulaşımında dışa bağımlılığından kaynaklanan çıkarları ve Rusya’nın Doğu Ortaklığı ülkelerindeki siyasi, iktisadi ve askeri nüfuzunun AB etkisi önünde yarattığı kısıtlar ele alınmaktadır.

Çalışmada ilk olarak AB’nin Doğu komşuları olarak tanımladığı Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna’ya yönelik yaklaşımında geliştirdiği kurumsal politikalar incelenmekte ve bu politikalar çerçevesinde demokrasi teşvikine yaklaşımları ele alınmaktadır. Daha sonra, AB’nin kurumsal politikaları kapsamında Doğu komşuları ile ilgili ilişkilerinin geldiği aşamalar imzalanan temel belgeler çerçevesinde demokrasiyi teşviki incelenmektedir. Çalışma, AB’nin demokrasi teşviki politikalarının Doğu komşuları özelinde tüm bölge ülkelerinin ele alınması ile AB’nin normatif ve dönüştürücü gücünün sorgulanması hususunda Türkçe yazına katkıda bulunmaktadır. AB ve Rusya dış faktörlerinin Doğu Ortaklığı ülkelerinin demokratikleşmesi üzerindeki etkileri bölgesel bir desen yaratmamakta olup bu etkilerin münferit ülkeler düzeyinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu sebeple, çalışmaya bütüncül ve derinlemesine bir analiz katması amaçlanarak, demokrasi teşvikinin başarısının sınırlılığı açısından Doğu komşularının ülke içi dinamikleri kapsamında bir değerlendirme analize dâhil edilmektedir. Böylelikle, AB’nin demokrasi teşviki hususunda tüm Doğu komşuluk ülkelerini kapsayan ve iç dinamikler ile dış dinamikleri bir arada ele alan sınırlı sayıdaki çalışmanın üzerine eklenerek literatüre katkıda bulunmaktadır.

2. Avrupa Birliği’nin Doğu Komşularına Yönelik Kurumsal Politikaları ve Demokrasi Teşviki Gündemi

Soğuk Savaş’ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği’nin dağılması ile birlikte AB; sınırlarında yeni komşular, yeni fırsatlar ve yeni tehditler ile karşı karşıya kalmıştır. Değişen güvenlik gündeminde AB’nin temel endişesi sınırlarında güvenlik ve istikrarı korumak olmuştur. AB’nin komşularına yönelik geleneksel yaklaşımının genişleme stratejisi olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Birlik kendi norm, kural ve koşulları ile uyum gösteren Avrupa ülkelerine üyelik perspektifini açık tutmaktadır. Ancak, AB yeni komşularına yönelik yaklaşımını kurgularken en başından itibaren genişleme politikasına dâhil edeceği ülkeler ile bu politikanın dışında bırakacağı ülkeleri ayırmıştır. 1990’lı yıllarda AB; Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti (yeni resmi adı ile Çekya), Estonya, Letonya, Litvanya, Macaristan, Polonya, Romanya, Slovakya ve Slovenya’yı Merkezi ve Doğu Avrupa (MDA) ülkeleri olarak tanımlamıştır. MDA ülkeleri ile üyelik perspektifinin de içinde yer aldığı Ortaklık ya da Avrupa

Anlařmaları (*Association or Europe Agreements*) imzalamıřtır. MDA űlkelerine yűnelik Polonya ve Macaristan Ekonomilerini Yapılandırma için Yardım (*Poland and Hungary Action for Restructuring of Economy - PHARE*) Programı ve daha sonra Katılım Őncesi Yardım Aracı (*Instrument for Pre-Accession Assistance - IPA*) ile finansal yardımda bulunmuřtur. Yeni Bağımsız Devletler olarak adlandırılan űlke grubuna ise űyelik perspektifi verilmemiřtir. Bu grup, ű Baltık devleti dıřındaki tűm eski Sovyet űlkelerini kapsamaktadır. Bu űlkeler ile Ortaklık ve İřbirlięi Anlařmaları (*Partnership and Cooperation Agreements*) imzalanmıř ve finansal yardım aracı olarak Bağımsız Devletler Topluluęu ve Gűrcistan'a Teknik Yardım (*Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States and Georgia - TACIS*) Programı kullanılmıřtır (Solonenko, 2009, s. 709).

1990'lı yılların bařından itibaren dıř iliřkilerinde demokrasi teřvikini gűndem yapmaya bařlayan AB, bu gűndemini komřuları ile iliřkilerine yansıtılmıřtır. PHARE ve TACIS programlarının uygulanmaya bařlandığı ilk dűnemde AB bűtenin bűyűk bir kısmını bu űlkelerin pazar ekonomisine geçiřlerine ve ekonomik durumlarının iyileřmesine ayırmıřtır (Solonenko, 2005, s. 62). Ancak, Avrupa Parlamentosu'nun 1992 yılı bűtesinde demokrasinin teřvik edilmesine yűnelik bir bűte ayrılması gereklilięini dile getirmesi ile Avrupa Komisyonu PHARE ve TACIS programlarına bir demokrasi programı dāhil etmiřtir. Bűylelikle, AB demokrasi programı aracılıęı ile bu űlkelerde parlamentoların iřleyiřini, kamu kurumlarının ŝeffaflılıęını, hűkűmet dıřı űrgűtlerin desteklenmesini ve medyanın bağımsızlıęını gűndemine alarak demokrasiyi teřvik etmeye çalıřmıřtır (Olsen, 2000, s. 148-149). 1995 yılında Avrupa Komisyonu űncű űlkeler ile imzalanacak anlařmalarda demokratik prensipler ve insan haklarına saygının yer alması gerektięine iliřkin bir teblię yayımlamıřtır. Bu teblięde insan haklarına ve demokratik deęerlere saygı AB'nin akdi iliřkilerinin "vazgeçilmez unsuru" olarak adlandırılmıřtır (Commission of the European Communities, 1995). Bűylelikle AB, PHARE ve TACIS programları aracılıęı ile planlanan yardımların gerçekleřtirilmesini demokrasi ve insan hakları ile ilgili getirdięi kořulların saęlanmasıyla baęlamıřtır.

AB 1997 Lűksemburg Zirvesi ile Estonya, ek Cumhuriyeti, Gűney Kıbrıs, Letonya, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Slovakya ve Slovenya'yı geniřleme sűrecine dāhil ederek 2004 yılında sűreci tamamlamıřtır. 2004 geniřlemesi "*Demir Perde ve Soęuk Savař'ın yarım yűzyıldır bűldűęű Avrupa'nın yeniden birleřimi*" olarak gűrűlműřtűr (EUR-Lex, 2007). Bu geniřleme ile Doęu'da Belarus, Moldova ve Ukrayna ile doęrudan komřu olan AB, bu űlkelerdeki istikrarsızlık kaynaklarının sınırları içine tařmasının űnűne geçmek istemiřtir (Hűrsűy ve Kutlu, 2018, s. 170). AB, henűz 2004 geniřleme sűreci tamamlanmadan űyeler ile űye olmayan űlkeler arasında yeni bir ayırım yaratmanın űnűne geçecek ve ilk olarak Polonya tarafından dile getirilen bir "Doęu Boyutu" fikri űzerinden yeni komřularına yűnelik yeni bir politika yaratma çabası içine girmiřtir (Eriř, 2012, s. 246-247). Polonya'nın Ukrayna, Rusya ve Belarus ile iliřkilerin geliřtirilmesine yűnelik Doęu Boyutu űnerisi (Pomorska, 2011, s. 173), Birleřik Krallık tarafından 2002 yılında "daha geniř Avrupa" fikri çerçevesinde bu ű űlkeye Moldova'yı da dāhil ederek dile getirilmiřtir (Smith, 2005, s. 759). AB ise resmű olarak ilk kez 2002 yılındaki Nisan ayı Konsey toplantısında Doęu komřularına yűnelik bir "daha geniř Avrupa" fikrinden bahsetmiřtir (Council of the European Union, 2002). AB, Ukrayna, Belarus ve Moldova'ya yűnelik bir Komřuluk İniřiyatifi geliřtirme fikrini dile getirmiř (European Parliament, 2002) ve dűnemin Avrupa Komisyonu Bařkanı Romano Prodi "daha geniř Avrupa" fikrini Birlik ile "*kurumlar dıřındaki her ŝeyin paylařıldıęı*" ve "*iřbirlięinden fazla ve űyelikten az*" ŝeklinde ifade etmiřtir (European Commission, 2002). 2003 yılında Avrupa

Komisyonu’nun “Daha Geniş Avrupa: Geniş Avrupa – Komşuluk: Doğu ve Güney Komşularımız ile İlişkilerde Yeni Bir Çerçeve” başlıklı belgesi ile komşulara AB iç pazarına katılım ile ilişkilerin derinleştirilmesi ve serbest dolaşımın teşvik olarak önerilmesi ile bir “dost çemberi” oluşturulması hedeflenmiştir (Commission of the European Communities, 2003). Fransa ve İspanya gibi Akdeniz’de çıkarları olan üye devletlerin çabaları ile komşuluk alanına 10 Güney Akdeniz ülkesi –Cezayir Fas, Filistin, İsrail, Lübnan, Libya, Mısır, Suriye, Tunus ve Ürdün- dâhil edilmiştir (Hürsoy ve Kutlu, 2018, s. 170).

İlk olarak Doğu komşularına yönelik başlatılan yeni politika girişiminin dile getirilen amacı demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan haklarına saygı gibi AB normlarının, değerlerinin ve standartlarının komşulara aktarımı olmakla birlikte, bu yaklaşımın temelinde daha fazla genişlemeden AB’nin sınırlarının ötesinde istikrar ve güvenliği sağlama ihtiyacı bulunmaktadır. AB’nin dış ilişkilerinde demokrasi ve insan hakları temelli ortak değer ve normlara yaptığı vurgu ile normatif bir güç olması iddiası (Manners, 2002) aynı zamanda rasyonel bir tercih olarak yorumlanmaktadır (Del Sarto, 2016). Özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan yeni ve belirsiz tehditlerin, ortaya çıktıkları ülke sınırları ile kalmayıp AB sınırları içerisine sıçrayabilecek olması; demokrasi teşvikinin AB güvenlik politikasının stratejik hedefi olarak belirlenmesini gerektirmiştir. Demokrasi teşviki hem AB, hem de müttefiklerinin güvenliği açısından önemli görülmektedir (Powel, 2009, s. 63). Demokrasinin geliştirilmesi ve sürdürülmesi AB dış politikasının amaç ve aracı olmakla birlikte, demokrasinin teşviki ile güvenlik ve istikrar arasında bir çatışma olduğu durumlarda AB’nin önceliği her zaman güvenliğe verdiği dile getirilmektedir. (Börzel ve Lebanidze, 2017, s. 17-18; Olsen, 2002, s. 133).

AB, 2003 yılında ilk kez Avrupa Güvenlik Stratejisi yayımlamıştır. Strateji belgesinde Soğuk Savaş sonrası dönemde askeri tehditlerin yerini farklı ve iç-dış ayrımı yapmayı zorlaştırıcı tehditlere bıraktığının altı çizilmiştir. Ayrıca, sınırlarında şiddetli çatışma, kaçakçılık, terörizm, nükleer silahların yayılması ve organize suç riski altında bulunan komşuların Avrupa için sorun teşkil ettiği belirtilmiştir. Çözüm olarak reformların ve iyi yönetişimin teşviki sunulmuş ve ticaret, kalkınma politikaları ile yardım programlarının faydalı olabileceği düşünülmüştür (European Union, 2003, s. 2-8). Bu doğrultuda, AB’nin güvenlik ve demokrasi bağıntısını açıkça ortaya koyduğu AKP Avrupa Komisyonu’nun üç Güney Kafkasya ülkesi Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’ın da dâhil edilmesine yönelik tavsiyesi üzerine (Commission of the European Communities, 2004) 16 ülkeye yönelik olarak başlatılmıştır. Komşu ülkelerde istikrar ve refahı artırmayı amaçlayan bu politikada Güney komşuları Cezayir, Fas, Filistin Yönetimi, İsrail, Libya, Lübnan, Mısır, Suriye, Tunus ve Ürdün; Doğu komşuları ise Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna olarak belirlenmiştir. Komşuluk Politikası ile demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi Avrupa norm ve değerlerini paylaşan bir “dost çemberi” kurulması amaçlanmaktadır. Bu politikanın altında yatan temel gerekçenin ise dış güvenlik kaygıları olduğunu söylemek mümkündür (Balkır ve Soyaltın, 2018, s. 92-93).

AB, 2007 yılında Karadeniz’e kıyısı olan Bulgaristan ve Romanya’nın Birliğe katılmasını takiben Doğu komşularına yönelik yeni bir yaklaşıma ihtiyaç duymuştur. AB, aralarında Doğu komşularından Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna’nın yer aldığı Karadeniz Sinerjisi’ni başlatarak bu girişimin Doğu komşularına yönelik Komşuluk Politikası’nın tamamlayıcısı olduğunu ifade etmiştir (Commission of the European Communities, 2007). Karadeniz Sinerjisi çevre, denizcilik, balıkçılık, ulaşım, enerji, eğitim,

sivil toplum, sınır ötesi işbirliği ve araştırma alanlarında somut projeler üreterek işbirliğini derinleştirmeyi hedeflemektedir (European External Action Service, 2016). İnsan haklarına saygı ve sivil toplumun güçlenmesine vurgu yapılarak demokratik reformların desteklenmesinin amaçlandığına dile getirildiği (European External Action Service, 2008) Karadeniz Sinerjisi'nde öne çıkan en önemli hususlardan biri enerji ve AB'nin enerji güvenliğidir.

2008 yılında AB, Komşuluk Politikası'nda yer alan Doğu komşularını kapsayan Doğu Ortaklığı Girişimi'ni başlatmaya yönelik adımlar atmıştır. Doğu Ortaklığı'nda yer alan 6 ülke ile siyasi ve ekonomik entegrasyonu ilerletmeyi amaçlayan AB, bu ülkelerin AB normları, değerleri, kuralları ve mevzuatı ile yakınlaşmalarını hedefleyerek ilişkilerin derinleşmesi için siyasi reformlar karşılığında siyasi ve ekonomik entegrasyonu artıracak Ortaklık Anlaşmaları (*Association Agreements*) imzalanması kapsamında yeni teşvikler önermiş ve bu anlaşmaların müzakerelerine başlanması ve tamamlanması için demokratik koşulluluk ilkesini uygulayacağını belirtmiştir (Commission of the European Communities, 2008). Doğu Ortaklığı 2009 Prag Zirvesi ile başlatılmıştır. Doğu Ortaklığı ile güvenlik, istikrar ve refahın sürdürülebilirliği için AB ile ortaklık ülkeleri arasındaki mevcut ilişkilerin Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Anlaşmaları, vize kolaylıkları ve/veya serbestileri ile hareketliliğin artırılması ve sosyo-ekonomik eşişsizliklerin giderilmesine yönelik finansal yardımların artırılması ile geliştirilmesi amaçlanmıştır (Council of the European Union, 2009). AB, Doğu Ortaklığı kapsamında enerjinin etkin kullanımı, enerji arzının güvenliği ve dış kaynaklara enerji bağımlılığın azaltılması hususlarına artan önem vererek Doğu komşularının AB enerji pazarına entegrasyonunu ilerletmeyi hedeflemektedir (European Commission, 2014).

Doğu Ortaklığı ülkeleri ile ikili ilişkilerin geliştirilmesinin ötesinde çok taraflı ilişkilerin geliştirilmesi için dört platform belirlenmiştir: Demokrasi, iyi yönetişim ve istikrar platformu; ekonomik entegrasyon ve mevzuat uyumu; enerji güvenliği; hareketlilik ve insandan insana etkileşim (Commission of the European Communities, 2008). Çok taraflı ilişkilerin geliştirilebilmesi için getirilen bir diğer yenilik ise Doğu Ortaklığı ülkelerinin sivil toplum örgütlerini bir araya getiren Doğu Ortaklığı Sivil Toplum Forumu'dur. Sivil Toplum Forumu AB norm ve değerlerini tanımayı ve katılımcı ülkelerin sivil toplumları arasındaki sosyalleşmeyi kolaylaştırıcı bir platform sunmaktadır (Kostanyan ve Vandecasteele, 2013a, s. 95). Ayrıca, Doğu Ortaklığı kapsamında parlamenterler arasındaki etkileşim ve sosyalleşmeyi artırmak için EuroNest Parlamenter Meclisi bir platform olarak kullanılmaktadır. Bu kapsamda, Belarus dışındaki Doğu Ortaklığı ülkelerinin her birinden 10 parlamenter ile Avrupa Parlamentosu'ndan 60 parlamenter düzenli olarak bir araya gelmektedir (Kostanyan ve Vandecasteele, 2013b, s. 8).

AB, Güney komşularında Arap Baharı ile başlayan değişimleri takiben 2011 yılında Komşuluk Politikası'nı revize etmiştir. Revize edilmiş Komşuluk Politikası'nda demokrasi, istikrar ve refah vurgusu yapılmıştır (Dandashly, 2017, s. 66). AB, 2004'ten beri yürüttüğu politikaların demokratikleşme üzerinde etkisinin oldukça sınırlı olduğunu belirterek demokrasi anlayışına dair "derin ve sürdürülebilir demokrasi" kavramını kullanmıştır (European Commission, 2011). AB, derin ve sürdürülebilir demokrasi ile demokrasinin seıminsel şartlarının ötesine geıen, temel özgürlükleri ve seımiliş kişilerin yönetimini garanti altına alan bir demokrasi anlayışını dile getirmiştir. 2015 yılında bir kez daha revize edilen AKP kapsamında AB'nin kendi istikrarının demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğu ve açık ekonomiye dayalı olduğu belirtilirken güvenlik-istikrar bağlantısının baskın olduğunun altı çizilmiştir (European Commission, 2015). Haziran 2016 tarihli Avrupa Birliği Küresel Stratejisi'nde ise

demokrasi yerine Avrupa halklarının güvenliğine, vatandaşlarının menfaatlerine, sert güce ve Orta Asya ve Orta Afrika’ya doğru uzanan devlet ve toplumların direnç kabiliyetinin artırılmasına odaklanılmıştır (European External Action Service, 2016). Uzun vadedeki amaç ise yoksulluk ve eşitsizlikle mücadele ederek, insanların ve toplumların direncini artırıp demokratikleşme ve istikrar için gerekli sosyo-kültürel değişimi ortaya çıkarabilmektir (Biscop, 2016, s. 2).

3. Avrupa Birliği’nin Doğu Ortaklığı Ülkeleri ile İlişkilerinde Demokrasi Teşviki Politikaları

Avrupa Birliği 1990’lı yıllarda Doğu komşuları ile bir dizi Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması (OİA) (*Partnership and Cooperation Agreement – PCA*) imzalamış ve demokratik ilkelere bağlılık ve insan haklarına saygı vurgusu yapmıştır. Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları ilk olarak Ukrayna ile ardından sırasıyla Moldova, Belarus, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile imzalanmıştır. Söz konusu anlaşmaların temel unsurları taraflar arası yakın siyasi ilişkilerin geliştirmesi; yatırım ve ticaretin desteklenmesi, sürdürülebilir kalkınmanın teşvik edilmesi; ekonomik, toplumsal, finansal, kültürel ve bilimsel işbirliği için zemin oluşturulması; demokrasinin güçlendirilmesi ve pazar ekonomisine geçilmesinde bu ülkelerin desteklenmesidir (PCA with Ukraine, 1994; Moldova, 1994; Belarus, 1995¹; Armenia, 1996; Azerbaycan, 1996; Georgia, 1996). AB’nin 1990’lı yıllarda temel odağı bu ülkelerde istikrarın sağlanması ve ülke ekonomilerinin güçlendirilmesi olmuştur; demokrasi teşviki ikinci planda kalmıştır. Ancak, yine de TACIS Demokrasi Programı kapsamında demokrasinin çeşitli unsurları desteklenmiştir. Örneğin; Belarus’ta gerçekleştirilen ilk özgür seçimlerde çeşitli insan hakları örgütleri ve siyasi hareketlerden gelen kişilere eğitim sunulmuş; Ukrayna’da demokratik kurumların, insan hakları ve hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesi için fon oluşturulmuş; Ermenistan’da seçim sürecinde şeffaflığı teşvik etmek ve demokratik kurumlara güveni güçlendirmek için projeler geliştirilmiştir (Braithwaite, Eberhardt, ve Johnson, 1998).

AB, AKP çerçevesinde Doğu komşuları ile ilişkilerini geliştirerek demokrasinin teşvik edilmesine daha fazla önem vermiştir. Demokratik değerlerin ve insan hakları ihlallerinin yoğun olduğu Belarus dışındaki ülkeler için 2004 yılı ve sonrasında eylem planları hazırlanmıştır. Eylem planları incelendiğinde, hazırlanan tüm belgelerin ortak noktasının sınır ötesi işbirliği, çatışmaların önlenmesi ve çözümünde ortak sorumluluk dâhil siyasi, ekonomik, kültürel ilişkilerin ve güvenlik ilişkilerinin geliştirilmesi; ticari ve ekonomik ilişkilerin derinleştirilmesi; bölgesel işbirliği; finansal desteğin artırılması; demokratik yapının ve hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesi; insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı; ekonomik gelişmenin teşviki ve yatırım ortamının iyileştirilmesi hususlarının olduğu görülmektedir. Ancak, AB Komşuluk Politikası’nı farklılaştırma (*differentiation*) ilkesine göre uygulayarak ülkelerin ihtiyaçlarını ve mevcut bağlamlarını göz önünde bulundurmamıştır. Örneğin, Moldova ve Ukrayna ile ilişkilerinde daha ileri bir entegrasyon düzeyi yakalanmasında ve bu ülkelere yönelik politikalarında demokrasi vurgusunu artırmasında ilgili ülkelerin AB entegrasyonuna ilişkin istek ve iradeleri ile etkili olmuştur. Böylelikle, Ukrayna ve Moldova’da ekonomik ve ticari ilişkilere ve kalkınmaya yapılan vurgunun yanı sıra; demokrasi ve hukukun üstünlüğünü

---

¹ Belarus ile AB arasında 1995 yılında imzalanan Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması Belarus’un insan hakları ve demokratik değerleri ihlal ettiği gerekçesi ile AB tarafından onaylanmadığı için incelemeye alınmayarak ilgili Anlaşma’ya kaynakçada yer verilmemiştir.

garantileyen kurumların istikrar ve etkinliğinin güçlendirilmesi, demokratik seçimlerin garanti altına alınması, basın ve ifade özgürlüğünün sağlanması, yolsuzlukla mücadele edilmesi, siyasi diyalog ve temel özgürlükler alanlarında reformların gerçekleştirilmesi üzerinde de durulmuştur (EU/Ukraine Action Plan, 2005; EU/Moldova Action Plan, 2005).

Doğu Ortaklığı çerçevesinde OİA'nın kapsamını geliştirecek yeni Ortaklık Anlaşmaları (*Association Agreements – AA*) gündeme gelmiştir. Bu anlaşmaların müzakere süreçlerinin başlamasının ve sürecin tamamlanmasının önünde demokratik koşulluluk ilkesinin bulunacağını belirten AB, daha önce belirtildiği üzere teşvik olarak Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Anlaşmaları (DKSTA) (*Deep and Comprehensive Free Trade Agreements – DCFTA*) imzalanması, vize kolaylıkları ve/veya serbestileri ile hareketliliğin artırılması ve sosyo-ekonomik eşitsizliklerin giderilmesine yönelik finansal yardımların artırılmasını sunmuştur. Bu kapsamda, ilk olarak Ukrayna ile 2014 yılında imzalanan ve 1 Eylül 2017 tarihinde yürürlüğe giren Ortaklık Anlaşması daha derin siyasi, güçlü ekonomik bağları ve ortak değerlere saygıyı teşvik etmek için bir araç olarak kullanılmaktadır. Anlaşma'nın imzalandığı tarihten itibaren Ukrayna yolsuzlukla mücadele, yargı reformu, anayasal reformlar, seçim reformları, enerji verimliliği gibi birçok alanda gelişme göstermiş; bu süreçte AB 13,8 milyar avro destek vereceğini taahhüt etmiştir (Facts and figures about EU-Ukraine relations). Ayrıca, Avrupa Komşuluk Aracı (*European Neighbourhood Instrument - ENI*) kapsamında 2014-2020 yılları arasında Ukrayna'ya 1 milyar avro verilmesi hedeflenmiştir. Sivil Toplum ile İlişkide Yol Haritası (*Roadmap of Engagement with Civil Society*) çerçevesinde Ukrayna'da işbirliği ve koordinasyon için sekiz uzun dönemli öncelik belirlenmiştir: politika analizi, çevre, hesap verilebilirlik, insan hakları, ekonomik kalkınma, meşruiyet, Ortaklık Anlaşması (Eastern partnership civil society facility, 2017).

AB, özellikle Doğu Ortaklığı kapsamında sosyalleşme aracılığı ile Birlik norm, değer ve kurallarının aktarılması kapsamında hareketlilik, insandan insana etkileşim ve sivil toplumun güçlendirilmesine verdiği önemi artırmıştır. Bu bağlamda, Ukrayna ile ilişkiler değerlendirildiğinde 2018 yılına gelindiğinde ticari ve ekonomik ilişkilerin ve finansal desteğin artırılmasının yanı sıra, daha güçlü bir toplum için 11 Haziran 2017 itibarı ile vize serbestisinin getirildiği ve ilgili tarihten itibaren ilk 100 günde 230 bin Ukrayna vatandaşının Avrupa'ya seyahat ettiği görülmüştür. Yine bu çerçevede 5 bin öğrenci ve akademik personel Erasmus+ programı kapsamında Avrupa'ya seyahat etmiştir. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra AB, uygulanmakta olan reform programını desteklemeyi ve takip etmeyi amaçlayan 10 milyon avroluk sivil toplum programını desteklemeye devam etmektedir (Facts and figures about EU-Ukraine relations).

AB, ilişkilerin seyri açasından Ukrayna ile paralellik taşıyan Moldova'da ülkenin demokratik standartlarını, hukukun üstünlüğünü, yargıyı ve yolsuzlukla mücadeleyi güçlendirme çağrısı yapmaktadır. 2014 yılında imzalanan ve 1 Temmuz 2016 tarihinde yürürlüğe giren Ortaklık Anlaşması ile birlikte Moldova vatandaşlarına vize serbestisi getirilmiş, 1,5 milyon Moldovalı bu uygulamadan yararlanmıştır. Sivil toplumun desteklenmesi kapsamında 2015-17 yılları arasında 900'den fazla öğrenci ve akademik personel Erasmus+ programından yararlanmış, üç binin üzerinde insan da ortak etkinlikler, gönüllülük, eğitim ve değişim faaliyetleri içeren projelerden yararlanmıştır (Facts and figures about EU-Moldova relations).

Hukukun üstünlüğünü, insan haklarına saygı ve sürdürülebilir kalkınmanın teşvikini destekleyen AB, Gürcistan’da özellikle yargı alanına yatırım yapmış; Gürcistan halkının haklarının karşılanması amacıyla avukat, hâkim, savcı, cezaevi personeli ve soruşturmacıların kapasite ve etkinliklerini artırmaları için eğitim programlarını fonlamıştır. 2008 ve 2009 yıllarında bunlara ek olarak yerinden edilmiş kişilerle ilgili çalışmalara destek olmak için 100 milyon avronun üzerinde destek sağlamıştır (ENPI 2007-2013). Gürcistan ile Ortaklık Anlaşması Haziran 2014’te imzalanmış ve 2016 yılında yürürlüğe girmiştir. Aynı tarihte AB ile geniş kapsamlı siyasi ve ekonomik entegrasyon için hazırlanan DKSTA da yürürlüğe girmiştir (Georgia and EU). Doğu ortakları arasında vize serbestisi görüşmeleri yaptığı üç ülkeden biri olan Gürcistan’da da 28 Mart 2017 tarihinde vize muafiyeti başlamıştır (Visa Liberalisation). 2015-17 yılları arasında 2504 öğrenci ve akademik personel AB üye ülkelere eğitim öğretim için gitmiştir (Facts and figures about EU-Georgia relations).

Belarus ile imzalanan OİA’nın yürürlüğe girmemesi sebebi ile AB ekonomik ve ticari ilişkilerini 1989 yılında Sovyetler Birliği ile imzalanan ve bağımsızlık sonrası Belarus’un devraldığı Ticaret ve İşbirliği Anlaşması kapsamında ele almaktadır (EU-Belarus Relations). Belarus’a karşı AB, 2010 yılı seçimlerinin ardından muhaliflerin tutuklanması sonucunda insan hakları ihlallerinden sorumlu olan kişilere seyahat yasağı ve bu kişilerin mal varlıklarının dondurulması gibi birtakım kısıtlayıcı tedbirler almıştır (A summary list of all details, 2011). Belarus, 2007-2011 yılları arasında verilen 94,2 milyon avro değerindeki Avrupa Komşuluk ve Ortaklık Aracı fonlarının %70’ini ekonomik ve toplumsal ihtiyaçlar için kullanmış, demokrasi ve sivil topluma yalnızca 13,8 milyon avro ayırmıştır (Shapovalova ve Youngs, 2012, s. 3). Ancak 2014-17 yılları arasında AB – Belarus ilişkilerinde ilerleme kaydedilmiştir. Bu süreçte AB Belarus’a 91,5 milyon avro destek sunmuştur (Facts and figures about EU-Belarus relations). Belarus’un özgürlüklere, hukukun üstünlüğüne ve insan haklarına saygı duyma konusunda attığı somut adımlar AB’nin Belarus’a ilişkin politikalarını şekillendirmeye devam etmektedir. AB’nin hedefi demokratik yönetim ve vatandaşların ihtiyaçlarına yanıt verecek kurumlar inşa etme konusunda işbirliğini sürdürmektir. Ekim 2016’da Belarus, Ulusal İnsan Hakları Eylem Planı’nı kabul etmiştir. AB – Belarus İnsan Hakları Diyalogu, ülkedeki insan haklarının durumu ve bu alanda atılan adımlar için bir tartışma ortamı sunmaktadır. 2016 yılında AB, Belarus ile Hareketlilik Ortaklığı (Mobility Partnership) başlatmış, geri kabul ve vize serbestisi konuları ise henüz hayata geçmemiştir. 2015-17 yılları arasında yaklaşık 1000 öğrenci ve akademik personel Erasmus+ programı kapsamında AB üye ülkelere seyahat etmiştir. 2300’ün üzerinde genç ve işçi gönüllülük, değişim ve kapasite artırımı projelerinde yer almış, 2100 Belarus vatandaşı Hedeflenen İnsandan İnsana Etkileşim için Hareketlilik Şeması (*Mobility Scheme for Targeted People-to-People Contacts - MOST*) kapsamında kısa dönemli kültürel değişim programlarından yararlanmıştır (Facts and figures about EU-Belarus relations).

Ermenistan ile ilişkilere bakıldığında, Ortaklık Anlaşması müzakere sürecinin tamamlanmasına rağmen Ermenistan’ın Anlaşma’yı imzalamaması sonrasında bu anlaşmaya benzer şekilde Kasım 2017 tarihinde Ermenistan ve AB arasında Kapsamlı ve Geliştirilmiş İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu Anlaşma ile enerji, ulaşım, çevre ve ticaret alanlarında daha güçlü bir işbirliği hedeflenmiştir. 2009 – 2017 yılları arasında Ermenistan’daki şirketlere 473 milyon avro kaynak ayrılmış, 25 bin işletme desteklenmiş, 900 yeni iş yaratılmıştır (Facts and figures about EU-Armenia relations). Bunların tümü AKP kapsamında Ermenistan’ın daha güçlü bir ekonomiye sahip olması için gerçekleştirilen girişimlerdir. Demokrasi teşviki kapsamında AB Ermenistan’da hukukun üstünlüğü, ayrımcılık karşıtı girişimler, insan

haklarının korunması ve teşviki ile temel özgürlükler alanlarındaki demokratik reformları desteklemiştir. Ayrıca Ermenistan'daki seçim yasaşının iyileştirilmesine yardımcı olmak için hükümete 7,5 milyon avro ödenek sağlamıştır. AB hem Ermenistan hükümetini denetlemeleri için, hem de yolsuzluk karşıtı reformları teşvik etmek için sivil toplumu desteklemektedir. Ermenistan'da vize kolaylığı, öğrenci ve akademik personel değişim programları uygulanmaktadır. 2015-17 yılları arasında 1300 öğrenci ve akademik personel Erasmus+, 70 okul ise eşleştirme (*eTwinning Plus*) programlarından yararlanmıştır (Facts and figures about EU-Armenia relations).

Azerbaycan'da ise ekonomik kalkınma ve enerji ortaklığı dışında öncelikli alan yargı reformu ve yolsuzlukla mücadele alanlarıdır. Eşleştirme programının etkin olduğu Azerbaycan'da 10 yılı aşkın süre içinde 26 bakanlık ve kamu kurumu 46 eşleştirme projesinde yer almıştır. Sivil toplum alanında 2014 yılında yürürlüğe giren vize kolaylığı ve geri kabul anlaşması vatandaşların Avrupa'ya daha kolay ve ucuz seyahat etmesinin önünü açmıştır. 2015-17 arasında 900 öğrenci ve akademik personel Erasmus+ programından yararlanmış, 1800 genç ise gönüllülük projelerinde yer almıştır (Facts and figures about EU-Azerbaijan relations). Üçüncü ülkeler ile ilişkilerinin gelişiminde ilgili ülkenin reformları gerçekleştirmek için istekliliği ve siyasi iradesi olması gerektiğini dile getiren AB, Azerbaycan ile bu bağlamda ikili ilişkilerin geliştirilmesi için yeni bir Çerçeve Anlaşma'yı gündeminde tutmaktadır (European External Action Service, 2018).

4. Avrupa Birliği'nin Doğu Komşularına Yönelik Demokrasi Teşviki Politikalarının Değerlendirilmesi

AB demokrasi teşviki politikalarında birtakım ortak değerler, normlar ve kuralları belirlemekle beraber AKP ve Doğu Ortaklığı kapsamında herkese uyan ortak bir yaklaşım (*one-size-fits-all*) benimsememektedir. AB'nin teşvik ettiği demokrasi unsurları ile ikili ilişkilerin derinleşmesine, ilgili ülkenin iç bağlamları yön vermekte ve AB bu yaklaşımını ülkeye özgü (*country-specific*) ve terzi yapımı (*tailor-made*) olarak adlandırmaktadır (European Commission, 2017). Demokratikleşme süreçlerinin desteklenmesinde bölgede önemli bir aktör olan AB'nin demokrasi teşviki politikalarını AB'nin çıkarlarından, Rusya faktöründen ve özellikle AB'nin enerji bağımlılığından bağımsız düşünmek mümkün değildir. Bu durum, AB'nin demokrasi teşviki politikalarındaki başarısının atfedildiği başat mekanizmalardan koşulluluk mekanizmasını tutarsız ve seçici uygulamasını beraberinde getirmektedir. AB'nin Komşuluk Politikası'nı kurgulamaya başladığı 2000'li yılların başından itibaren Doğu komşularına yönelik yaklaşımı değerlendirildiğinde bazı ülkelere yönelik koşulluluk mekanizmasının diğerlerine oranla daha tutarlı ve katı uygulandığı görülmektedir. Ancak, AB'nin çıkarlarının demokrasi teşvikinin önüne geçmesi ile koşulluluk ilkesini zayıflatması ve Rusya faktörü dışında, ülke içi dinamikler AB etkisinin önünde kolaylaştırıcı ya da zorlaştırıcı faktörler olarak önemli bir yere sahiptir. Nitekim, AB'nin Doğu Ortaklığı ülkelerinde AB'nin ve Rusya'nın sistemik bir etkisinden söz edilemezken, ülke içi dinamikler ile dış faktörler bir arada ele alındığında AB'nin münferit ülke örneklerindeki başarısı/başarısızlığı daha açıklayıcı olmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde, AB'nin Doğu Ortaklığı'nda yer alan her bir ülke ile AKP kapsamındaki kurumsal ilişkilerinin derinliği, AB'nin koşulluluk ilkesini uygulama durumu, Rusya faktörü ve ülke içi dinamikler ele alınarak değerlendirilmektedir.

Doğu Ortaklığı ülkeleri arasından ilişkilerin en ileri düzeyde derinleştirildiği ülkeler Ukrayna, Gürcistan ve Moldova olmuştur. AB, Ukrayna ile ilişkilerinde demokratik koşulluluk ilkesini uygulamıştır. 2004 yılında yapılan başkanlık seçimlerinin sonuçlarını hileli olması sebebi ile tanımamış, Ortaklık Anlaşması müzakerelerinin başlamasını demokrasinin sağlanması için yapılan reformların ilerlemesine, Avrupa Konseyi ve Birleşmiş Milletler insan hakları organları ile işbirliği ve uluslararası standartlara uyum koşuluna bağlanmıştır (EU/Ukraine Action Plan, 2005). AB, Ukrayna ile 2006 parlamento ve 2007 başkanlık seçimlerinin özgür ve tarafsız şekilde gerçekleştirilmesinin karşılığında ise ödül olarak DKSTA müzakerelerine başlamıştır (Ferreira-Pereira ve Vieira, 2014, s. 150). AB’nin demokrasi teşvikinde en başarılı bulunduğu örnek olan Ukrayna’da yolsuzluk, ifade ve basın özgürlüğü ve hukukun üstünlüğü prensiplerinin ihlalleri durumlarında ise herhangi bir yaptırımda bulunmadığı, pozitif koşulluluk uygulaması ile ılımlı tepkiler verdiği görülmüştür (Franke, Gawrich, Melnykovska ve Schweickert, 2010, s. 158).

Ukrayna Yanukoviç’in iktidara geldiği dönemde demokratikleşmeden uzaklaşan uygulamalarda bulunmuştur. Rusya’nın AB ile Ortaklık Anlaşması’nın imzalanmasının önüne geçmek için Ukrayna’da ticari yaptırım ve enerji tedarikinde kesintiye gideceğini bildirmesi ile Ukrayna Anlaşma’yı imzalamamıştır. Sonuç, Rusya’nın AB karşıtı bu davranışı Ukrayna’ya 11 milyar avroluk kredi vererek, ticari yaptırımı kaldırarak ve doğalgaz fiyatını indirerek ödüllendirmesi olmuştur (Lehne, 2014, s. 8). Ancak, AB ile anlaşmanın imzalanmamasının tetiklediği Euro Meydan olayları sayesinde Yanukoviç iktidarı sona ermiş ve AB, Ukrayna’da reformların istenilen düzeye gelmemiş olmasına rağmen 2014 yılında Ukrayna ile Ortaklık Anlaşması’nı imzalama kararı alarak Ukrayna’da demokrasi ve Avrupa yanlısı hareketi desteklediğini göstermiştir (Pridham, 2011, s. 19). AB’nin anlaşmayı imzalama kararı Ukrayna’da AB entegrasyonunu derinleştirme yanlısı bir hükümetin ve Sovyet geçmişi ile ilişkisini kesmeyi isteyen bir sivil toplumun varlığı ile kesişerek ülke içi dinamiklerin önemini göstermiştir. Ukrayna; bağımsızlığını ilan etmiş olduğu 1991 yılından itibaren bir taraftan Rusya’ya bağlılık, diğer taraftan ise siyasi elitlerin ve halkın önemli bir kısmı tarafından dile getirilen Avrupa kurumları ve değerlerine entegre olma isteği arasında bölünmüşlüğü ile dikkat çekicidir. Bu durum, AB’nin ülkeye karşı tutumunda etkili bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Kravçuk (1991-1994) ve Kuçma (1994-2005) yönetimlerinde Batı ile Rusya arasında çok yönlü bir dış politikadan (Browning ve Christou, 2010, s. 113) daha Rusya yanlısı bir dış politikaya yönelim gösterilmiştir. Ancak, Turuncu Devrim ve akabinde iktidara gelen Yuşçenko yönetimi ile Meydan Olayları Avrupa ve reform yanlısı söylemleri ve Ukrayna’nın liberal ve Avrupalı kimliğini ön plana çıkarmıştır. Böylelikle, Ukrayna’nın AB ile bütünleşme isteği; AB’nin Ukrayna ile ilişkilerin geliştirilmesinde bir baskı unsuru haline gelmiş ve Rusya faktörüne rağmen normatif gücünü ön plana çıkarmasını sağlamıştır. Brudny ve Finkel (2011), AB’nin Ukrayna’nın demokratikleşmesinde etkili olabilmesinde ülkede Rus yanlısı hegemonik bir ulusal kimliğin yerleşmemiş olmasının önemini vurgulamaktadır.

Benzer şekilde AB, Gürcistan’da 2003 yılında yapılan hileli seçimlerin sonuçlarını tanımamış ve sivil toplum ile muhalefet hareketlerini desteklemiştir. 2003 Gül Devrimi sırasında hükümete karşı finansal yaptırım uygulayarak ülkeye verilecek yeni kredileri onaylamamış ve seçimler öncesi bütçe krizine yol açarak iktidara baskı uygulamıştır. Böylelikle, Şevardnadze hükümetinin düşmesi ile Batı ve reform yanlısı muhalefetin başarı elde etmesinde AB’nin etkisinden söz etmek mümkündür (Börzel ve Lebanidze, 2017, s. 19). AB, 2012 seçimleri öncesinde de seçimlerin demokratik şekilde gerçekleştirilmesi ile AB ile

gelecekteki ilişkilerin boyutu ve yoğunluğu arasında bir bağlantı olduğuna dikkat çekerek demokratik koşulluluk ilkesini uygulayacağını belirtmiştir (European Commission, 2012). AKP çerçevesinde ilişkilerin en üst seviyeye ulaştığı ülkelerden biri Gürcistan'dır. Bu durumda, 2008 yılında Abhazy ve Güney Osetya üzerinden Rusya ile yaşanan savaşın etkisi ile savaştan sonra Gürcistan'ın Bağımsız Devletler Topluluğu'ndan ayrılarak NATO ve AB gibi Batı kurumları ile ilişkilerini geliştirmeye yönelmesinin etkisi büyüktür (Nilsson ve Silander, 2016, s. 55).

Moldova, bağımsızlığını kazandıktan sonra istikrarsız koalisyon hükümetlerinin yönetimini tecrübe etmiş ve kısa süreli aralıklarla hükümet değişiklikleri yaşamıştır. 1990'lı yıllar boyunca hükümetlerin ve siyasi liderlerin gücü ellerinde toplayamaması, Moldova'nın siyasi parti sisteminin parçalı ve çoğulcu olmasını beraberinde getirmiştir. 2001 yılında yapılan anayasa değişikliği ile yarı başkanlık sisteminden parlamenter sisteme geçilen Moldova'da yasama güçlendirilmiş ve demokrasinin minimum standartlarını karşılayan az sayıdaki eski Sovyet ülkelerinden biri haline gelinmiştir. Ancak, Moldova ekonomisinin zayıflığı ve istikrarsızlığı demokratikleşmeyi zorlaştırıcı bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır (McDonagh, 2008, s. 147-148). Avrupa'nın en fakir ülkesi olan Moldova'da nüfusun yarısından fazlası ülkenin az gelişmiş ve istihdam oranının en düşük olduğu alan olan kırsal alanlarda yaşamaktadır. İstihdam fırsatlarının azalması, tarım sektöründeki düşük ücretler, hizmet sektörünün zayıflığı ve sosyo-ekonomik altyapıların yetersizliği sebebi ile 2000-2011 yılları arasında kırsal alandaki istihdam %59'dan %36'ya düşmüştür. Böylelikle, Moldova'nın AB ile entegrasyonu desteklemesinin temel nedenlerinden birinin ülkenin stratejik hedeflerinden biri olan kırsal kalkınmanın olduğunu söylemek mümkündür (Chirila, 2015, s. 33).

Nitekim, iktisadi kalkınması açısından Rusya ve Ukrayna ile ticaret ve ülke dışında çalışan göçmen işçilerin döviz havalesinin gelişi gibi dış faktörlere bağımlılığı yüksek olan Moldova'da AB yardımları oldukça etkili konumdadır. AB, Moldova'ya en fazla kalkınma yardımı, teknik yardım ve dış finansal yardım sağlayan dış aktörlerin başında gelmektedir (McDonagh, 2008, s. 148). Ekonomik yardımların dışında AB, Ukrayna ve Gürcistan'a benzer şekilde demokratik reformları ve AB ile entegrasyonu destekleyen hükümet ve/veya muhalefet ya da aktif bir sivil toplum gibi hükümetin dışında yer alan aktörlerin bulunduğu Moldova'da, Avrupa yanlısı siyasi grupların 2013 yılında yeni bir koalisyon hükümeti kurmasını desteklemiştir (Rinnert, 2013, s. 1). 2014 yılında AB ile Ortaklık Anlaşması imzalanması sonrasında yapılan seçimlerde Avrupa yanlısı partilerin kazanmalarına rağmen bir çoğunluk koalisyonu kuramamaları ile reformların hızı yavaşlamış, yolsuzluk artmış ve ülke genelinde AB ile entegrasyonu destekleyenlerin oranı azalmıştır (Chirila, 2015, s. 32). Moldova'nın siyasetçilerin de yer aldığı 2015 yılı yolsuzluk skandalları sonrasında AB, Moldova hükümetini taahhüt edilen siyasi reformları gerçekeştirmemesi sebebi ile eleştirerek Moldova'ya finansal yardımı durdurmuştur (Euractiv, 2015).

AB'nin otoriter ya da özgür olmayan ülke olarak tanımlanan Belarus ile ilişkilerinde yaptırım dâhil olmak üzere koşulluluk ilkesini tam olarak uyguladığı görölmektedir. AB Genel İşler ve Dış İlişkiler Konseyi 2004 yılında ülkede gerçekeştirilen parlamento seçimleri öncesinde seçimlere dair endişelerini dile getirmiş; sivil toplumun ve demokratikleşmenin desteklenmesi için yapılan yardımların sınırlandırılması, hükümet yetkililerine vize yasağı uygulanması gibi bir dizi kısıtlama tedbiri önermiştir. Daha sonraki yıllarda hükümet yetkililerine seyahat yasağı, bazı vatandaşların varlıklarının dondurulması, ülkeye silah ambargosu gibi yaptırımlar uygulanmıştır (Korosteleva, 2012, s. 66). Daha önce belirtildiği üzere, Belarus'un özgürlüklere, hukukun üstünlüğüne ve insan haklarına saygı duyma

konusunda attığı somut adımlar karşısında AB ikili ilişkilerinin geliştirilmesi için yeni teşvikler önererek koşulluluk mekanizmasını pozitif olarak kullanmaya devam etmiştir.

AB’nin Belarus’a karşı değişen yaklaşımını Belarus’un iç dinamiklerinde yaşanan değişimi göz önünde bulundurmadan açıklamak mümkün değildir. 1995 yılı referandumu ile Rusça’ya Belarusça’ya eşit statü veren ve Rusya ile ekonomik entegrasyon hedefi doğrultusunda Avrasya Gümrük Birliği (AGB) ve Avrasya Ekonomik Birliği’nde (AEB) yer alan Belarus, demokratik değerlerin ve insan hakları ihlallerinin ön plana çıkması sebebi ile AKP’ye kısmi olarak katılmış ve diğer Doğu Ortaklığı ülkelerinde farklı bir pozisyona sahip olmuştur (Ekinci, 2018, s. 46). Belarus 2008 yılına kadar AB değerlerini kabullenmekten uzak ve Rusya ile yakın ilişkilerinden elde ettiği ödüllere odaklı bir dış politika izlemiştir. Lukaşenko Batı’yı öteki olarak gösterdiği söylemleri ve Rusya desteğinin kayda değer olduğu güçlü ekonomisi ve otoriter rejimi ile güçlü ve istikrarlı bir devlet anlayışı inşa etmiştir. Ancak, Putin’in iktidara gelmesi ile Belarus’un Rusya’nın egemenliği altına girmesine yönelik vizyonu ve Rusya-Gürcistan savaşı; Rusya desteğinin Lukaşenko’nun güçlü devlet anlayışına tezat oluşturmasını beraberinde getirmiştir. Bu durum da, dış politikada bir denge unsuru olarak AB’ye yönelmeye ve AB ile işbirliğinin artırılmasına yol açmıştır. AB desteğini elde etmek için Belarus demokratik koşulları iyileştirmeye yönelik adımla atmış, siyasi mahkûmlar serbest bırakılmış ve medyaya özgürlük tanımaya yönelik iki gazete serbest bırakılmıştır. Bu gelişmeler, AB’yi Belarus’a yeni teşvikler vererek ilişkileri ilerletmeye zorlamıştır (Browning ve Christou, 2010, s. 114-116). Lukaşenko’nun Rusya’ya bağımlılığını ve iç politikada Rusya etkisini azaltma isteği (Ekinci, 2018, s. 50) AB ile ilişkilerin seyrini değiştirici bir faktör yaratmıştır.

Ermenistan’da Rusya’nın geleneksel siyasi, kültürel, askeri ve iktisadi nüfuzuna rağmen, AB’nin sınırlı da olsa bir etkisinden bahsetmek mümkündür. Ermenistan siyaseti bağımsızlıktan bu yana geleneksel olarak donmuş çatışma alanı Dağlık Karabağ meselesi ve Rusya’nın hayati bir güvenlik ortağı olarak görülmesi odağında ilerlemiştir. Ermenistan’da resmi söylem ülkenin Avrupalı kimliğine odaklanmakla birlikte, ulus ve devlet inşa süreçleri Sovyet dönemine atfedilmekte ve Sovyetlerin devamı olarak görülen Rusya, ilişkilerin geliştirilebileceği en yakın bölgesel oyuncu olarak görülmektedir. Ancak, Ermeni nüfusun kayda değer bir bölümünün ülke sınırları dışında yaşaması dış ilişkilerin tek bir ülkeye odaklanmasındansa, oldukça fazla aktör ile çeşitlendirilmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda, AB önemli bir siyasi ve ekonomik blok olarak görülmektedir (Vieira ve Vasilyan, 2018, s. 477). AB ile ilişkilerin Ortaklık Anlaşması’nın imzalanma aşamasına kadar derinleştiği Ermenistan’da Rusya’nın Anlaşma’nın imzalanmasının önüne geçmek için uyguladığı enerji tedarikine ve ticaretine yönelik yaptırımlar ile ülkenin güvenliğinin sağlanması için oldukça önemli olarak görülen askeri desteğini çekeceğini açıklaması, AB ile Ortaklık Anlaşması’nın imzalanmasından vazgeçilmesine sebep olmuştur. Ermenistan Rusya’nın nüfuzu altındaki AEB’ye üye olarak AB ile ekonomik entegrasyon yerine Rusya’yı tercih etmiş olarak gözükmeye rağmen AB ile ilişkileri benzer bir düzeyde devam ettirerek yeni bir çerçeve anlaşma imzalamıştır. Ermenistan’ın Rusya faktörüne rağmen AB ile ilişkilerini derinleştirmeye yönelik yaptığı tercihte iki önemli nedenden bahsetmek mümkündür. Ermenistan’ın AEB’nin üye devletleri ile arasında kara bağlantısının yokluğu ve işlevli bir demiryolu bağlantısının olmayışı yapısal bir engel olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, AEB üyeliği gümrük tarife oranlarını artırmamasını ve Ermenistan’ın Batı pazarı ile olan ticari ilişkilerini tek merkezli Rusya pazarına yönlendirmesini gerektirmektedir

(Giragosian, 2015, s. 8). Bu hususların ise Ermenistan'ın dış politikasında uygulamaya çalıştığı çok taraflılığa tezat oluşturacağı açıktır.

Koşulluluk ilkesinin uygulanması açısından bir değerlendirme yapıldığında ise AB, Ermenistan'a demokratik koşulluluk ilkesini uygulamada istikrar göstermediği grlmektedir. Demokrasinin temel prensiplerine ve hukukun üstünlüğüne ilişkin ihlallerde bulunan Ermenistan'a karşı AB, seçimleri eleştirmenin ötesine gitmeyerek ülkedeki demokrasi ve insan hakları ihlallerine karşı bir yaptırımında bulunmamıştır (Börzel ve Lebanidze, 2017, s. 20). Ermenistan, komşuluk politikası çerçevesinde başlatılan süreçte ekonomik kaygılarla hareket etmiş ve ilişkilerin yönünü ekonomik gelişimini artırma ihtiyaı şekillendirmiştir. Bununla birlikte AB de Ermenistan'ın demokratikleşmesi için hayati önem taşıyan, bölgesel çatışmaları sonlandırarak uzun vadeli reformlar gerçekleştirmesini beklemiş ve Ermenistan'daki finansal ve ekonomik kapasitesinden yararlanarak koşulluluk ilkesini belirli bir seviyede ilerletmeyi hedeflemiştir. Ancak, bu yaklaşım Ermenistan'da siyasi dönüşümü başlatamamıştır (Simao, 2012, s. 197). Ermenistan'da ekonomik kayırmacılık, çok partili siyasi hayatın fiiliyatta olmaması, sivil katılımın eksikliği ve dönem dönem hukukun üstünlüğünün çiğnenmesi nedenleriyle taraflar arasında uyumsuzluklar ortaya çıkmıştır (Freire ve Simao, 2013). Ancak, Batı'nın kayıtsızlığı ve ekonomik ilişkilerin derinleştirilmesine devam edilmesi Ermenistan'da demokratikleşme sürecinin aksine otoriter rejimin hayatta kalmasına katkıda bulunan bir faktör olarak görülmesini beraberinde getirmektedir (Börzel ve Lebanidze, 2017, s. 20).

Bağımsızlık sonrası dış politikasında Batı ile ilişkilerine önem veren Azerbaycan, AB ile yakın ilişkiler kurmuş ancak her zaman Rusya'nın baskısını göz önünde bulundurmuştur. Azerbaycan'ın Batı ile kurduğu ilişkilerin temelinde Soğuk Savaş sonrası dönemde yaşadığı siyasi ve ekonomik istikrarsızlığı düzeltme çabası ile toplumun demokrasi ve özgürlük isteği yatmaktadır. Bu erevede, AB'nin demokrasi ve insan haklarının simgesi olarak görülmesinin de etkisiyle AB ile ilişkiler geliştirilmiş, enerji ihracatından sağlanacak gelirlerle ülkenin siyasi ve ekonomik istikrarının sağlanmasına yönelik adımlar atılmıştır (Memmedli, 2017, s. 210). Ancak, Azerbaycan'ın 2006 yılından beri petrolden elde ettiği gelirin kayda değer oranda artması AB'nin demokratik reformlar karşılığında önerdiği teşviklerin değerini görece azaltmaktadır. Bununla birlikte; 2015 yılında petrol fiyatlarında düşüş yaşanması, ekonomisi petrol ihracatına dayalı olan Azerbaycan'ı olumsuz etkilemiş ve devalüasyona gidilmiştir. Ekonomide yaşanan olumsuzluk Azerbaycan'ı ortaklarıyla daha sıkı ilişkiler kurmaya itmifitir (Carrion, 2016: 3). Azerbaycan'ın siyasi reformları gerçekleştirmedeki isteksizliği ile AB pazarına doğalgaz tedarik etmedeki konumu sebebi ile AB için artan nemi AB'nin ülkenin demokratikleşmesi üzerindeki etkisini azaltmaktadır (Alieva, 2015, s. 12). Bu bağlamda, demokratik değerlerin ve insan hakları ihlallerinin karşında Azerbaycan hükümetinin eleştirilmesine rağmen, finansal yardım demokrasinin iyileştirilmesine yönelik reformların gerçekleştirilmesine bağlanmamış ve ikili enerji ve ticaret ilişkileri artırılmıştır. Böylelikle, koşulluluk ilkesi önemli bir enerji ortağı olan Azerbaycan'da uygulanmamıştır (Lehne, 2014, s. 10). İnsan hakları ve gazeteciliğe ağırlık veren hükümet dışı örgütlerin kapatıldığı; sivil toplum kuruluşlarının Batı'nın verdiği hibelere erişiminin engellendiği ve topluma yönelik ciddi baskının olduğu durumda bile AB'nin tepkisi ılımlı olmuştur (Alieva, 2015, s. 12). Azerbaycan için AB ticaret, yatırım ve eğitim, ekonomik krizden etkilenen kırsal kesimin gelişmesine yardımcı olan bir ortak anlamına gelmektedir (Carrion, 2016, s. 4).

Azerbaycan rneği, AB'nin enerji ihtiyaçlarını karşılamada dışa bağımlılığından kaynaklanan hassasiyetlerinin enerji zenginini ülkelerde demokrasi teşvikini arka plana

atabildiğini göstermektedir. AB, enerji tüketiminde en fazla yere sahip ham petrol, doğalgaz ve katı yakıtta net ithalatçı konumundadır ve enerji tedarikinde dışa bağımlılığı gittikçe artmakta ve Rusya bu alanlarda AB’nin enerji tedarikinde birinci sırada yer almaktadır (Eurostat, 2017). Rusya’nın enerji ve ticaret ilişkileri açısından önemli bir ortak olması AB’nin, 1990’lı yıllar boyunca eski Sovyet ülkeleri olan Doğu komşuları ile ilişkilerini Rusya’yı kendisine düşman etmeyecek şekilde kurgulamıştır. Doğu komşuları ile mevcut tüm kurumsal ilişkiler Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları, Ortak Stratejiler, vize kolaylığı anlaşmaları ve Rusya’nın içinde yer almayı reddettiği AKP ve daha sonra Karadeniz Sinerjisi, Rusya’yı da dâhil edecek şekilde kurulmuştur. AB’nin izlediği bu “önce Rusya” politikası (Solonenko, 2009, s. 714-715), Doğu Ortaklığı ülkeleri ile kurulan ilişkiler kapsamında da sürdürülmüştür.

AB’nin Rusya ile ilişkilerinin ötesinde Rusya’nın Doğu komşularında sahip olduğu siyasi, askeri, iktisadi ve kültürel nüfuz AB’nin dönüştürücü gücünü kısıtlayıcı bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Rusya arka bahçesi olarak gördüğü ülkelerde AB etkisini kırmaya yönelik “çapraz koşulluluk” uygulamaktadır. AB ile entegrasyon düzeylerini artırma isteğinde olan Ukrayna, Moldova, Gürcistan ve Ermenistan’a karşı Rusya’nın ticari yaptırım uygulama kararı ile enerji tedarikinde kesintiye gitmesi ve Ermenistan örneğinde askeri desteği çekeceğini açıklaması, ilgili ülkeler üzerindeki Rusya baskısını artırmıştır. Sonuç; Ukrayna ve Ermenistan’ın Ortaklık Anlaşmaları’nı imzalamadan çekilmesi olmuştur. Rusya AB karşıtı bu davranışı Ukrayna’ya 11 milyar avroluk kredi vererek, ticari yaptırımı kaldırarak ve doğalgaz fiyatını indirerek ödüllendirmiştir (Lehne, 2014, s. 8). Ermenistan ise Rusya, Belarus ve Kazakistan’ın yer aldığı, Avrasya Gümrük Birliği’ni kapsayan Avrasya Ekonomik Birliği’ne üye olmuştur. Ancak, hem Ukrayna Ortaklık Anlaşması aracılığıyla, hem de Ermenistan Kapsamlı ve Genişletilmiş Ortaklık Anlaşması aracılığıyla Avrupa entegrasyonunu sürdürmeye devam ettirmektedir. Rusya’nın Euro Meydan Olayları sonrası Avrupa ve AB yanlısı hükümetin iktidara geldiği Ukrayna’da Kırım’ı ihlali sonrasında ise AB’nin Rusya’ya enerji bağımlılığına rağmen yaptırım kararını alıp günümüze kadar sürdürebilmesi, AB’nin normatif değerlere verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir.

5. Sonuç

AB’nin genişleme sürecinde aday ülkelerin demokrasilerini sağlamlaştırmasında yakaladığı başarı AB’nin demokrasi teşviki üzerine alanyazında geniş kabul görmektedir. AB’nin demokrasi teşvikindeki bu başarısı büyük oranda aday ülkelere güvenilir bir üyelik perspektifinin verilmiş ve müzakere sürecinde siyasi/demokratik koşulluluk ilkesinin kullanılmış olmasına atfedilmektedir. Ancak, genişleme politikası kapsamında koşulluluk ilkesinin yanı sıra, demokrasinin temel prensiplerine ilişkin normların ve değerlerin yerleşmesini/pekişmesini sağlayan sosyalleşme mekanizması da hayati öneme sahiptir. Sosyalleşme sürecinin ortaya çıkarması beklenen sonucu, aktörlerin tercih ve davranışlarını, ödüller ve koşullar yerine AB norm ve standartlarını içselleştirerek değiştirmeleridir.

AB’nin en başarılı dış politika ve güvenlik stratejisi aracı olarak görülen üyelik vaadinin AB açısından sürdürülebilirliğini yitirdiği kabul edilmiştir. Başta AKP olmak üzere yakın ve uzak komşuları ile ilişkilerini, etrafında bir dost çemberi yaratarak sürdürmeyi amaçlayan AB, demokrasi teşvikini güvenlik stratejisinin bir parçası olarak ele almaktadır. Genişleme politikasında kullandığı demokratik koşulluluk ilkesini tüm bölgelerle kurduğu ilişkilerin bir parçası haline getiren AB, bu ilkenin uygulanmasında ise seçici davranmaktadır. AB’nin bu

seçiciliği temel olarak güvenlik ve enerji kaynaklarına sorunsuz ulaşıma dair duyduğu kaygılardan ileri gelmekle birlikte; AB'nin bölgede hayati çıkarları olan Rusya'nın nüfuzunu pekiştirmeye yönelik izlediği pragmatik dış politikaya karşı normatif bir güç olma arzusu ile zaman zaman demokrasi, insan haklarına saygı ve hukukun üstünlüğü prensiplerinin ihlallerine karşı ılımlı davranmasından da kaynaklanmaktadır.

Çalışmada ele alınan Doğu komşuları ile imzaladığı Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları'nda demokratik ilkelere bağlılık ve insan haklarına saygı vurgusu yapan AB, demokrasi teşviki için çeşitli politikalar geliştirmiş ancak herkese uyan bir yaklaşım benimseyemeyerek ülkelere yönelik yaklaşımında farklılaşmıştır. AB'nin Doğu ortaklarıyla yürüttüğü politikalarda bazı ülkelerde koşulluluk mekanizmalarını daha fazla ön plana çıkardığı, sivil toplum ve demokratikleşme alanlarına ilişkin daha ayrıntılı ve kapsamlı politikalar geliştirdiği grlmektedir. Bu durumda, Ukrayna, Moldova ve Gürcistan örneklerinde görüldüğü üzere ülkelerin AB entegrasyonuna yönelik isteklerinin ve AB'nin talep ettiği siyasi reformları gerçekleştirmek için iradelerinin olması belirleyici olmuştur. AKP çerçevesinde ilişkilerin en st seviyeye ulaştığı bu üç ülkenin iç dinamikleri incelendiğinde, Ukrayna'da Avrupa'nın tarihsel ve coğrafi olarak kimliğin bir parçası olmasının belirleyiciliği, Moldova'da ekonomik kaygıların yarattığı AB'ye yönelimin ön plana çıkması, Gürcistan'da ise 2008'de tecrübe ettiği Rusya ile savaşın etkilerinin anlaşılması önem kazanmaktadır. İ dinamikler, bölgede hkimiyetini pekiştirmek için yumuşak gücün yanı sıra askeri gücünü kullanmaktan çekinmediğini Gürcistan rneğinde açıkça gösteren ve Ukrayna rneğinde açıkça göstermeye devam eden Rusya faktörüne rağmen AB ile ilişkilerin geliştirilmesinde açıklayıcı bir unsur sunmaktadır. Benzer şekilde, uzun yıllar ilişkilerin en düşük seviyede kaldığı Belarus'un Rusya'nın ülkenin egemenliğini indirgemeye yönelik vizyonu karşısında AB'ye yönelimi sayesinde AB'nin ülkede demokrasi ve insan haklarına saygı yönünde atılan somut adımlar karşısında sessiz kalmaması ile etkisini artırabilmesinde yine i dinamikler açıklayıcı olmaktadır.

Rusya'nın çapraz koşulluluk uygulamasında en etkili ülke olduğu Ermenistan rneği; Ortaklık Anlaşması'nın imzalanmamasına rağmen yeni bir ereve anlaşma ile AB entegrasyonunun benzer bir seviyede devam ettirilebilmesinde i dinamiklere başvurulmasını gerektirmektedir. Ülkenin siyasi ve ekonomik ilişkilerini çeşitlendirme ihtiyacı ve coğrafi konumu bu durumun belirleyici etmenleri olarak Rusya faktörünü aşabilmesini sağlamıştır. Azerbaycan'ın da bölge ülkeleri ile benzer şekilde bağımsızlık sonrası yaşadığı ekonomik sorunlar AB ile ilişkilerin seyrinde belirleyici olmuştur. Böylelikle, Doğu komşularında demokrasi teşviki temelli izlediği politikalar ile ülkelerin kendilerine has özelliklerine göre farklı derecelerde etkiler elde eden AB'nin keskin bir başarisından ya da başarisızlığından bahsetmek mümkün olamamaktadır. Ancak, literatürde AKP'nin sınırlı etkisinin sebebi olarak gösterilen dln üyelik olmaması ve azlığı hususu değişmemesine rağmen bölge ülkeleri ile ilişkilerin seyri değişebilmektedir. Bu durum da, üyelik vaadinin olmaması sebebiyle AB'nin bölgedeki dönüşümü yaratmada etkisiz ya da sınırlı derecede etkili olabileceği savını geçersiz kılmakta; ülke içi bağlımların dinamik yapılarını açıklayıcı bir unsur kılmaktadır.

Kaynakça

- A summary list of all details related to EU sanctions on Belarus, until the date 8 February 2011. (2011) Retrieved from http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/nest/dv/nest_20110503_23/nest_20110503_23en.pdf
- Alieva, L. (2015). The European neighbourhood policy and Azerbaijan: When soft power and security are tightly related. In A. Inayeh and J. Forbrig (Eds.), *Reviewing the European neighbourhood policy: Eastern perspectives* (pp. 12-17). Washington: The German Marshall Fund of the United States.
- Balkır, C. ve Soyaltın, D. (2018). *Avrupalılılaşma: Tarih, kavram, kuram ve Türkiye uygulaması*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Biscop, S. (2016). The EU global strategy: Realpolitik with European characteristics. *EGMONT Security Policy Brief*, 75, 1-6. Retrieved from <http://www.egmontinstitute.be/>
- Börzel, T. A., & Lebanidze, B. (2017). ‘The transformative power of Europe’ beyond enlargement: The EU’s performance in promoting democracy in its neighbourhood. *East European Politics*, 33(1), 17-35. doi: 10.1080/21599165.2017.1280473
- Braithwaite, M., Eberhardt, E., & Johnson, T. (1998). *The European Union’s Phare and Tacis Democracy Programme: Compendium of Ad-hoc Projects 1993-1997*. Brussels: Brown and Milavec Publication Services.
- Browning, C. S., & Christou, G. (2010). The constitutive power of outsiders: The European Neighbourhood Policy and the Eastern dimension. *Political Geography*, 29(2), 109-118. Retrieved from <http://cris.unu.edu/>
- Brudny, Y. M., & Finkel, E. (2011). Why Ukraine is not Russia? Hegemonic national identity and democracy in Russia and Ukraine. *East European Politics and Societies and Cultures*. 25(4), 813-833. doi: 10.1177/0888325411401379
- Burlyuk, O., & Shapovalova, N. (2017). “Veni, vidi, ... vici?” EU performance and two faces of conditionality towards Ukraine. *East European Politics*. 33(1), 36-55. doi: 10.1080/21599165.2017.1280470
- Carrion, C. J. (2016). *Why Azerbaijan needs a strategic reform of its foreign policy towards the European Union?* [Research Paper]. Retrieved from Center for Economic and Social Development website: <http://cesd.az/>
- Chirila, V. (2015). Moldova: More focus, flexibility, and visibility for the European Neighbourhood Policy. In A. Inayeh and J. Forbrig (Eds.), *Reviewing the European Neighbourhood Policy: Eastern perspectives* (pp. 32-37). Washington: The German Marshall Fund of the United States.
- Commission of the European Communities. (1995). *Communication from the Commission on the inclusion of respect for democratic principles and human rights in agreements between the community and third countries*. Retrieved from <http://aei.pitt.edu/4097/1/4097.pdf>
- Commission of the European Communities. (2003). *Wider Europe-neighbourhood: A new framework for relations with our Eastern and Southern neighbours*. Retrieved from http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/com03_104_en.pdf
- Commission of the European Communities. (2004). *European Neighbourhood Policy Strategy Paper*. Retrieved from https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/2004_communication_from_the_commission_-_european_neighbourhood_policy_-_strategy_paper.pdf
- Commission of the European Communities. (2007). *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament Black Sea Synergy – A new regional cooperation initiative*. Retrieved from http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/com07_160_en.pdf
- Commission of the European Communities. (2008). *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council – Eastern Partnership*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52008DC0823&from=EN>
- Council of the European Union. (2002). *2421st Council meeting – general affairs*. Retrieved from http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/gena/70160.pdf
- Council of the European Union. (2009). *Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit*. Retrieved from https://www.consilium.europa.eu/media/31797/2009_eap_declaration.pdf
- Dandashly, A. (2017). EU democracy promotion and the dominance of the security-stability nexus. *Mediterranean Politics*, 23(1), 62-82. doi: 10.1080/13629395.2017.1258900

- Del Sarto, R. A. (2016). Normative empire Europe: The European Union, its borderlands, and the 'Arab Spring'. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 54(2), 215-232. <https://doi.org/10.1111/jcms.12282>
- Duchêne, F. (1973). *The European Community and the uncertainties of interdependence*. In M. Kohnstamm and W. Hager (Eds.), *A nation writ large? Foreign policy problems before the European Community* (pp. 1-21). Londra: Palgrave Macmillan.
- EaP Summit Fact Sheet. (t.y.). *facts and figures about EU-Ukraine relations*. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/media/31661/eap-summit-factsheet-ukraine-eng.pdf>
- EaP Summit Fact Sheet. (t.y.). *facts and figures about EU-Moldova relations*. Retrieved from https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/eap_factsheet_moldova.pdf
- EaP Summit Fact Sheet. (t.y.). *facts and figures about EU-Georgia relations*. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/media/31659/eap-summit-factsheet-georgia-eng.pdf>
- EaP Summit Fact Sheet. (t.y.). *facts and figures about EU-Belarus relations*. Retrieved from https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/eap_factsheet_belarus.pdf
- EaP Summit Fact Sheet. (t.y.). *facts and figures about EU-Armenia relations*. Retrieved from https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eap_summit_factsheet_armenia_eng.pdf
- EaP Summit Fact Sheet. (t.y.). *facts and figures about EU-Azerbaijan relations*. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/media/31691/eap-summit-factsheet-azerbaijan-eng.pdf>
- Eastern Partnership Civil Society Facility. (t.y.) *Ukraine*. Retrieved from <http://eapcivilsociety.eu/ukraine>
- Ekinci, F. (2018). Why Belarus has a distinctive position in the ENP. *UA: Ukraine Analytica*. 3(13), 46-54. Retrieved from: <http://ukraine-analytica.org/>
- Eriş, Ö. Ü. (2012). European Neighbourhood Policy as a tool for stabilizing Europe's neighbourhood. *Southeast European and Black Sea Studies*, 12(2), 243-260. doi: 10.1080/14683857.2012.686012
- EU-Belarus Relations. (t.y.) Retrieved from http://www.eeas.europa.eu/archives/docs/belarus/pdf/belarus_trade_en.pdf
- EU/Moldova Action Plan. (2005). Retrieved from https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/moldova_enp_ap_final_en.pdf
- EU/Ukraine Action Plan. (2005). Retrieved from <https://library.euneighbours.eu//content/eu-ukraine-action-plan-0>
- Euractiv. (2015). *EU freezes funding for Moldova*. Retrieved from <https://www.euractiv.com/section/europe-s-east/news/eu-freezes-funding-for-moldova/>
- EUR-Lex (2007). *The 2004 enlargement: The challenge of a 25-member EU*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ae50017>
- European Commission. (2002). *A wider Europe- a proximity policy as the key to stability – Romano Prodi speech*. Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-02-619_en.htm
- European Commission. (2011). *Joint communication by the high representative of the Union for foreign affairs and security policy and the European Commission - A new response to a changing neighbourhood: A review of European Neighbourhood Policy*. Retrieved from <https://library.euneighbours.eu/content/new-response-changing-neighbourhood-review-european-neighbourhood-policy>
- European Commission. (2012). *Joint statement by high representative/Vice-President Catherine Ashton and Commissioner Ștefan Füle, on EU-Georgia relations and the upcoming elections*. Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-12-640_en.htm?locale=en
- European Commission. (2014). *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council–European Energy Security Strategy*. Retrieved from <https://www.eesc.europa.eu/resources/docs/european-energy-security-strategy.pdf>
- European Commission. (2014). *European Neighbourhood and Partnership Instrument 2007-2013*. Retrieved from https://ec.europa.eu/europeaid/sites/devco/files/overview_of_enpi_results_2007-2013_en_0.pdf
- European Commission. (2015). *Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – Review of the European Neighbourhood Policy*. Retrieved from

http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/documents/2015/151118_joint-communication_review-of-the-enp_en.pdf

- European Commission. (2017). *Revised European Neighbourhood Policy: Supporting stabilisation, resilience, security*. Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_IP-17-1334_en.htm
- European Commission. (2018). *Visa liberalisation with Moldova, Ukraine and Georgia*. Retrieved from https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/international-affairs/eastern-partnership/visa-liberalisation-moldova-ukraine-and-georgia_en
- European External Action Service. (2008). *Joint Statement of the Ministers of the countries of the European Union and of the wider Black Sea area*. Retrieved from http://eeas.europa.eu/archives/docs/blacksea/doc/joint_statement_blacksea_en.pdf
- European External Action Service. (2016). *Black Sea Synergy*. Retrieved from https://eeas.europa.eu/arctic-policy/eu-arctic-policy/346/black-sea-synergy_en
- European External Action Service. (2016). *Shared vision, common action: A stronger Europe - a global strategy for the European Union’s Foreign and Security Policy*. Retrieved from http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf
- European External Action Service. (2018). *Eastern Partnership*. Retrieved from https://eeas.europa.eu/diplomatic-network/eastern-partnership/419/eastern-partnership_en
- European External Action Service. (2018). *Georgia and EU*. Retrieved from https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/49070/Georgia%20and%20the%20EU
- European Parliament. (2002). *Oral question with debate pursuant to Rule 42 of the Rules of Procedure by Elmar Brok, on behalf of the Committee on Foreign Affairs, Human Rights, Common Security and Defence Policy to the Council – Subject: The 'New Neighbours Initiative' and 'Wider Europe'*. Retrieved from <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+OQ+O-2002-0102+0+DOC+XML+V0//EN&language=en>
- European Union. (2003). *European Security Strategy – A secure Europe in a better World*. Retrieved from <https://europa.eu/globalstrategy/en/european-security-strategy-secure-europe-better-world>
- Eurostat. (2017). *Energy production and imports*. Retrieved from http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Energy_production_and_imports#More_than_half_of_EU-28_energy_needs_are_covered_by_imports
- Ferreira-Pereira, L. C., & Viera, A. V. G. (2014). Ukraine in the European Union’s Partnership Policy: A case of institutionalized ambiguity. *European Politics and Society*, 16(2), 143-158. doi: 10.1080/23745118.2014.981949
- Franke, A., Gawrich, A., Melnykovska, I., & Schweickert, R. (2010). The European Union’s relations with Ukraine and Azerbaijan. *Post-Soviet Affairs*, 26(2), 149-183. doi: 10.2747/1060-586X.26.2.149
- Freire, M. R., & Simao, L. (2013). From words to deeds: European Union democracy promotion in Armenia. *East European Politics*, 29(2), 175-189. doi: 10.1080/21599165.2013.780163
- Freyburg, T., Lavenex, S., Schimmelfennig, F., Skripka, T., & Wetzels, A. (2015). *Democracy promotion by functional cooperation: The European Union and its Neighbourhood*. The United Kingdom: Palgrave Macmillan.
- Gawrich, A., Melnykovska, I., & Schweickert, R. (2009). Neighbourhood Europeanization through ENP: The case of Ukraine. *KFG The Transformative Power of Europe*, Working Paper, 3. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.2010.02110.x>
- Giragosian, R. (2015). The European Neighbourhood Policy: An Armenian perspective. In A. Inayeh and J. Forbrig (Eds.), *Reviewing the European Neighbourhood Policy: Eastern perspectives* (pp. 7-11). Washington: The German Marshall Fund of the United States.
- Grabbe, H. (2006). *The EU’s transformative power: Europeanization through conditionality in Central and Eastern Europe*. New York: Palgrave Macmillan.
- Haukkala, H. (2015). From cooperative to contested Europe? The conflict in Ukraine as a culmination of a long-term crisis in EU–Russia relations. *Journal of Contemporary European Studies*, 23(1), 25-40. doi: 10.1080/14782804.2014.10011822

- Hürsoy, S. ve Kutlu, E. (2018). Yenilenen Avrupa Komşuluk Politikası perspektifinden Avrupa Birliği'nin Doğu komşularına yönelik yaklaşımı. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, (2), 169-189. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/esam>
- Kelley, J. (2006). New wine in old wineskins: Promoting political reforms through the New European Neighbourhood Policy. *Journal of Common Market Studies*, 44(1), 29-55. doi: 10.1111/j.1468-5965.2006.00613.x
- Korosteleva, E. (2012). *The European Union and its Eastern Neighbours: Towards a more ambitious partnership?*. New York: Routledge.
- Kostanyan, H., & Vandecasteele, B. (2013a). The socialization potential of the Eastern Partnership Civil Society Forum. *Eastern Journal of European Studies*, 4(2), 95-110. Retrieved from <http://ejes.uaic.ro/>
- Kostanyan, H., & Vandecasteele, B. (2013b). The EuroNest Parliamentary Assembly: The European Parliament as a socializer of its counterparts in the EU's Eastern Neighbourhood?. *EU Diplomacy Paper*, 5, 1-27. Retrieved from <https://www.ceps.eu/>
- Lavenex, S. (2008). A governance perspective on the European neighbourhood policy: Integration beyond conditionality?. *Journal of European Public Policy*, 15(6), 938-955. doi: 10.1080/135017608021966879
- Lehne, S. (2014). *Time to reset the European Neighbourhood Policy*. Brussels: Carnegie Endowment for International Peace. [Adobe Acrobat Reader sürümü] Retrieved from <https://carnegieendowment.org/>
- Manners, I. (2002). Normative power Europe: A contradiction in terms?. *Journal of Common Market Studies*, 40(2), 235-258. doi: 10.1111/1468-5965.00353
- Mcdonagh, E. (2008). Is democracy promotion effective in Moldova? The impact of European institutions on development of civil and political rights in Moldova. *Democratization*, 15(1), 142-161. doi: 10.1080/13510340701770022
- Memmedli, E. (2017). Azerbaycan-Avrupa Birliği ilişkilerinde enerji faktörü. *Akademik Bakış Dergisi*, 61, 206-215. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/abuhsbd>
- Nilsson, M., & Silander, D. (2016). Democracy and security in the EU's Eastern Neighbourhood? Assessing the ENP in Georgia, Moldova and Ukraine. *Democracy and Security*, 12(1), 44-61. doi: 10.1080/17419166.2015.1135744
- Olsen, G. R. (2000). Promotion of democracy as a foreign policy instrument of 'Europe': Limits to international idealism. *Democratization*, 7(2), 142-167. doi: 10.1080/13510340008403663
- Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States, of the one part and the Republic of Armenia, of the other part. (1996). Retrieved from https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eu-armenia_partnership_and_cooperation_agreement_en.pdf
- Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member states and Ukraine. (1994). Retrieved from http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2003/october/tradoc_111612.pdf
- Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States, of the one part and the Republic of Georgia, of the other part. (1996). Retrieved from https://www.fdfa.be/sites/default/files/atoms/files/138_Agreement%20in%20English.pdf
- Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States, of the one part and the Republic of Azerbaijan, of the other part. (1996). Retrieved from https://cdn5-eeas.fpfis.tech.ec.europa.eu/cdn/farfuture/xaKFrrfNKU5HSVe_Lp3URazcPs6PsEYsi0ht-XnE9Qs/mtime:1475232282/sites/eeas/files/eu-az_pca_full_text_0.pdf
- Partnership and Cooperation Agreement between the European Union and the Republic of Moldova. (1994). Retrieved from http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2007/august/tradoc_135737.pdf
- Pomorska, K. (2011). Poland: learning to play the Brussels game. In R. Wong and C. Hill (Eds.), *National and European foreign policies: Towards Europeanization* (pp. 167-188). London and New York: Routledge.
- Powel, B. T. (2009). The stability syndrome: US and EU democracy promotion in Tunisia. *The Journal of North African Studies*, 14(1), 57-73. doi: 10.1080/13629380802383562

- Pridham, G. (2011). Ukraine, the European Union and the democracy question. *Romanian Journal of European Affairs*, 11(4), 18-33. Retrieved from <https://papers.ssrn.com/>
- Rinnert, D. (2013). The Republic of Moldova in the Eastern Partnership. *Friedrich Ebert Stiftung*. Retrieved from <http://library.fes.de/>
- Sasse, G. (2008). The European Neighbourhood Policy: Conditionality revisited for the EU's Eastern Neighbours. *Europe-Asia Studies*, 60(2), 295-316. doi: 10.1080/09668130701820150
- Schimmelfennig, F., & Sedelmeier, U. (2004). Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe. *Journal of European Public Policy*, 11(4), 669-687. doi: 10.1080/1350176042000248089
- Sedelmeier, U. (2011). Europeanisation in new member and candidate states. *Living Reviews in European Governance*, 6(1), 1-52. Retrieved from edoc.vifapol.de
- Shapovalova, N., & Youngs, R. (2012). EU democracy promotion in the Eastern Neighbourhood: A turn to civil society?. *FRIDE*, 115, Retrieved from <http://epd.eu/2012/12/18/fride-eu-democracy-promotion-in-the-eastern-neighbourhood-a-turn-to-civil-society/>
- Simao, L. (2012). The problematic role of EU democracy promotion in Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh. *Communist and Post-Communist Studies*, 45(1-2), 193-200. doi:10.1016/j.postcomstud.2012.03.001
- Smith, K. E. (2005). The outsiders: The European Neighbourhood Policy. *International Affairs*, 81(4), 757-773. Retrieved from <https://www.jstor.org/>
- Solonenko, I. (2005). The European Union as democracy promoter: The case of Ukraine. *Roman Journal of Political Science*, 5(2), 58-59. Retrieved from <http://www.sar.org.ro/>
- Solonenko, I. (2009). External democracy promotion in Ukraine: The role of the European Union. *Democratization*, 16(4), 709-791. doi: 10.1080/13510340903083851
- Stewaer, S. (2009). The interplay of domestic contexts and external democracy promotion: Lessons from Eastern Europe and the South Caucasus. *Democratization*, 16(4), 804-824. Doi: 10.1080/13510340903083034
- Vieria, A., & Vasilyan, S. (2018). Armenia and Belarus: Caught between the EU's and Russia's conditionalities?. *European Politics and Society*, 19(4), 471-489. doi: 10.1080/23745118.2018.1455337

TÜRKİYE'DE DÖVİZ KURU VE FAİZ ORANININ DIŞ TİCARET ÜZERİNE ETKİLERİ: YAPISAL KIRILMALI BİR ANALİZ

Effects of Exchange Rate and Interest Rate on Foreign Trade in Turkey: An Analysis with Structural Breaks

Hüseyin USLU*

Özet

Bu çalışmada; Türkiye'de faiz oranı ve döviz kurunun dış ticaret üzerindeki etkileri, 1989:M01-2018:M06 dönemi için yapısal kırılmalı zaman serisi analiziyle araştırılmıştır. Serilerin durağanlığı Kapetanios (2005) testiyle incelenmiş, serilerin I(1) oldukları görülmüştür. Seriler arasındaki eşbütünleşme, Maki (2012) testiyle incelenmiş, serilerin eşbütünleşik oldukları, yani faiz, döviz kuru ve dış ticaret serilerinin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri belirlenmiştir. Uzun ve kısa dönem analizleri FMOLS yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Uzun dönem analizinde; döviz kurlarındaki artışların, ihracatı arttırdığı, ithalatı azalttığı, kur artışlarının ihracat üzerindeki etkisinin, ithalat üzerindeki etkisinden daha büyük olduğu, faiz oranlarındaki artışların ihracat ve ithalat üzerindeki etkilerinin istatistiksel olarak anlamsız olduğu belirlenmiştir. Faiz oranındaki artışların döviz kurunu azaltmakta olduğu görülmüştür. Kısa dönem analizinde; döviz kurundaki artışların ihracatı hemen etkilemediği, fakat ithalatı azalttığı belirlenmiştir. Faiz oranlarındaki artışların kısa dönemde de döviz kurlarını azaltıcı etkisinin olduğu görülmüştür. Modellerin hata düzeltme mekanizmaları çalışmaktadır. Seriler arasındaki nedensellik ilişkileri Granger testiyle incelenmiş ve faizden döviz kuruna, döviz kurundan ithalata doğru tek yönlü, faiz ile ithalat arasında ve ihracat ile ithalat arasındaysa iki yönlü nedensellik ilişkileri tespit edilmiştir. Bu durum; Türkiye'de uygulanan para politikaları ile döviz kurunun, döviz kuru politikaları ile de ithalatın etkilenebildiğini göstermektedir.

Anahtar

Kelimeler:

Döviz Kuru,
Faiz Oranı, Dış
Ticaret, Yapısal
Kırılmalı
Zaman Serisi
Analizi

JEL Kodları:

D51, E43, E63,
O24.

Abstract

In this study; impacts of interest rate and exchange rate on foreign trade in Turkey are investigated by time series analysis with structural breaks for 1989:M01-2018:M06 period. The stationarity of the series is examined by Kapetanios (2005) test, all series are found to be I(1). Cointegration relations between the series are investigated by Maki (2012) test, they are found to be cointegrated. That is, interest rate, exchange rate and foreign trade series of Turkey move together in the long run. Long and short run analyzes are performed by FMOLS method. In long run analysis; it is estimated that the increases in exchange rates increase exports, decrease imports and that the effect of increase in exchange rates on exports is greater than its effect on imports while the effects of increases in interest rates on exports and imports are statistically insignificant. It is seen that the increase in the interest rate decreases the exchange rate. In short run analysis; it is determined that the increases in exchange rates don't immediately affect exports but reduce imports. Increases in interest rates are seen to have an effect of reducing exchange rates in the short run. Error correction mechanisms of the models operate. The causality relations between the series are examined by Granger test and it is determined that one-way causality from exchange rate to import and two-way causality between interest rate and export and between export and import exist. This situation reveals that the exchange rate is influenced by the monetary policies implemented in Turkey, also that the imports are affected by exchange rate policies.

Keywords:

Exchange Rate,
Interest Rate,
Foreign Trade,
Time Series
Analysis with
Structure
Breaks

JEL Codes:

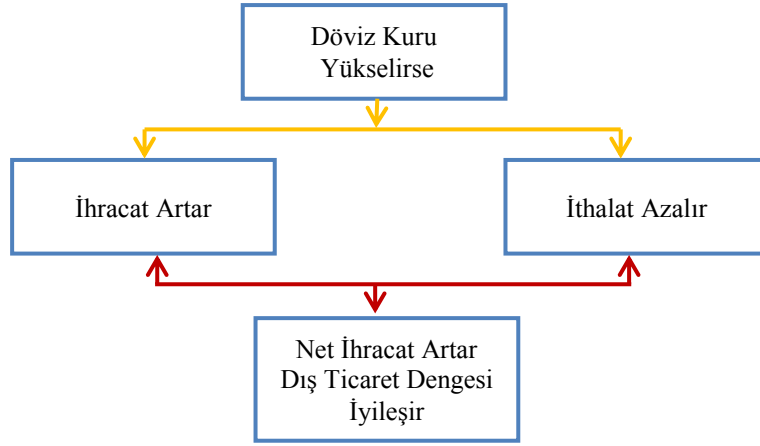
D51, E43, E63,
O24.

* Bilim Uzmanı, Erciyes Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, h.uslu80@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-2642-1175

1. Giriş

Serbest dış ticaret, ülkeler arasında iş bölümü ve uzmanlaşmayı sağlayarak, kaynakların etkin kullanımına yardım edip, taraf ülkelerin aynı anda ekonomik büyümelerini olumlu yönde etkileyen çok önemli bir makroekonomik olaydır (Drozd ve Mişkinis, 2011, s. 41-43). Özellikle gelişmekte olan ve ekonomik büyümesini hızlandırmak isteyen ülkelerin, serbest dış ticareti kolaylaştırıcı/arttırıcı önlemleri alması, yararlarına olacaktır (Gould, Ruffin ve Woodbridge, 2015, s. 7-8).

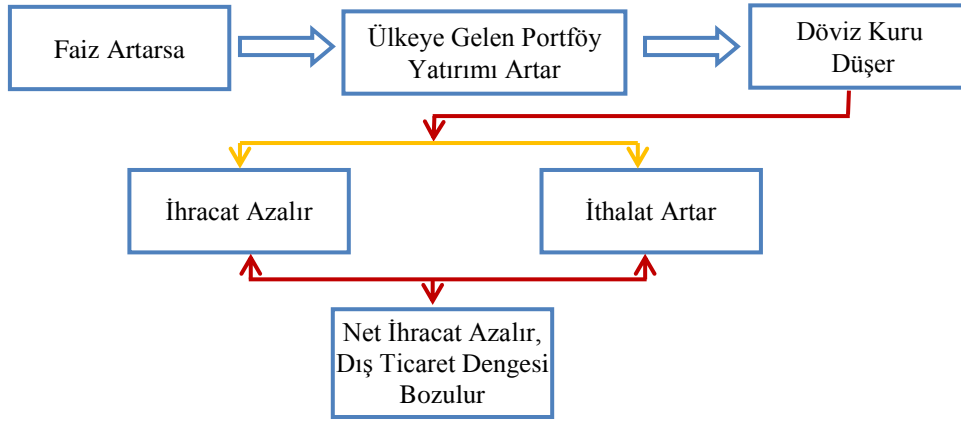
Dış ticareti kolaylaştıran başlıca faktörler arasında; ülkeler arasında imzalanan serbest ticaret anlaşmaları (Amadeo, 2018), kurulan ekonomik entegrasyonlar ve kurulan serbest bölgelerin (Ohlan, 2012, s. 68) yanında, ülkelerin uyguladıkları makroekonomi politikalarının da büyük önemi vardır (Milner, 1999, s. 98-99). Ülkeler uyguladıkları para politikaları ile faiz oranlarını, döviz kuru politikalarıyla da dış ticareti yakından etkileyebilmektedirler. İktisat teorisine göre; artan döviz kuruyla birlikte ihracat mallarının fiyatları düşer ve ihracat yükselir, ithalat malları görece pahalı hale gelir ve ithalat düşer (Yıldırım, Karaman ve Taşdemir, 2009, s. 74-76). Böylece ülkelerin net ihracatı yükselir. Döviz kuru artışının dış ticaret üzerindeki etkileri Şekil 1 yardımıyla incelenebilir:

Şekil 1: Döviz Kuru Artışının Dış Ticaret Üzerindeki Etkileri

Kaynak: Yıldırım vd. (2009, s. 74-76)’den yararlanılarak, yazar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 1’den de görüldüğü gibi; artan döviz kurlarıyla birlikte ihracat artar, ithalat azalır ve ülkelerin dış ticaret dengesi bundan olumlu yönde etkilenir. Ülkelerin uyguladıkları para politikalarıyla şekillenen faiz oranları ise ülkeye gelecek portföy yatırımlarını etkileyerek, ülkedeki döviz kurlarını ve dış ticareti etkileyebilmektedir. Faiz oranlarını arttırıcı bir politikanın dış ticaret üzerindeki etkileri ise Şekil 2 yardımıyla incelenebilir.

Şekil 2: Faiz Artışının Döviz Kuru ve Dış Ticaret Üzerindeki Etkileri

Kaynak: Mevcut Literatür Çerçevesinde Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Şekil 2’den de görüldüğü üzere, ülkeler tarafından uygulanan sıkı para politikalarının etkisiyle artan faiz oranları, ülkelere daha fazla portföy yatırımı (sıcak para) gelmesini sağlayarak, ülkedeki döviz miktarının artmasına ve döviz kurlarının düşmesine neden olabilecektir. Bunun doğal bir sonucu olarak da ülkelerin ihracatının azalması, ithalatının artması ve dış ticaret dengesinin bundan olumsuz yönde etkilenmesi beklenmektedir.

Artan döviz kuruyla birlikte, ülkelerin dış ticaretlerinin ne kadar olumlu etkileneceğine, ithal ve ihracat mallarının döviz kuruna göre olan esnekliklerine (duyarlılıklarına) bakılarak karar verilmektedir (Göçer ve Elmas, 2013, s. 140). Aşağıdaki denklemler, ihracat (X) ve ithalat (M) ile döviz kuru (KUR) arasındaki ilişkileri göstermektedir:

$$X = \beta_0 + \beta_1 KUR \quad (1)$$

$$M = \gamma_0 + \gamma_1 KUR \quad (2)$$

Buradan ihracatın döviz kuru değişimlerine olan duyarlılığı (esnekliği);

$$\beta_1 = \frac{\partial X}{\partial KUR} \quad (3)$$

$$\gamma_1 = \frac{\partial M}{\partial KUR} \quad (4)$$

şeklinde elde edilebilir. Marshall-Lerner Koşuluna göre; ihracat ve ithalatın döviz kuruna göre esneklikleri toplamı, mutlak değerce 1’den büyük olduğunda, dalgalı kur rejiminde piyasada gerçekleşen döviz kuru artışlarının, sabit kur rejiminde devletler tarafından uygulanan devalüasyonların, ülkelerin dış ticaret dengelerini olumlu yönde etkileyeceği beklenmektedir. Bu durum 5 numaralı denklem yardımıyla gösterilebilir:

$$|\beta_1 + \gamma_1| > 1 \quad (5)$$

Denklem 5’teki koşul, literatürde Marshall-Lerner Koşulu olarak adlandırılmaktadır (Bahmani-Oskooe ve Brooks, 1999; Ersungur, Aslan ve Doru, 2017; Rose ve Yellen, 1989).

Görüldüğü gibi döviz kuru doğrudan, faiz oranı ise dolaylı biçimde dış ticareti etkileyebilmektedir. Bu nedenle faiz oranı ve döviz kurunun dış ticaret üzerindeki etkilerinin sıklıkla incelenmesinde ve gerekli politika önerilerinin geliştirilmesinde yarar vardır.

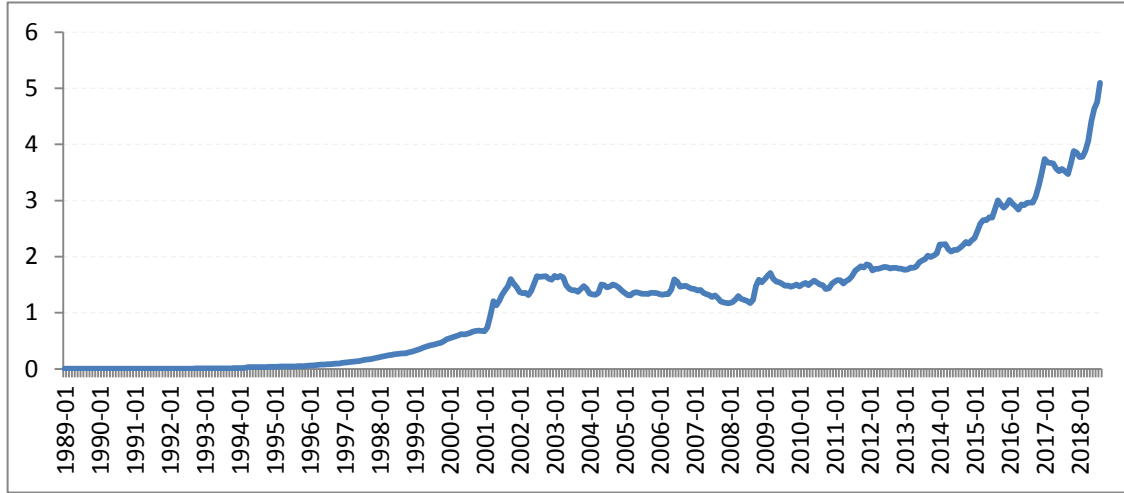
Bu çalışmada Türkiye’de faiz oranı ve döviz kurunun dış ticaret üzerindeki etkileri, 1989:M01-2018:M06 dönemi için, yapısal kırılmalı zaman serisi analizi yöntemleriyle araştırılmıştır. Çalışmanın, incelenen konunun önemi, kullanılan veri setinin uzunluğu ve frekansının yüksekliği, analizlerde yararlanılan ekonometrik analiz tekniklerinin güçlülüğü yönleriyle literatüre bir katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir. Ayrıca, politika yapıcıların dikkatlerini bir kez daha döviz kuru ve faiz politikalarına çekerek, bu politika araçlarının dış ticareti olumlu yönde etkileyecek biçimde kullanılmasına katkı sağlaması ve bu yönüyle ülke ekonomisine küçük de olsa bir katkıda bulunması beklenilmektedir. Çalışmanın bundan sonraki ikinci bölümünde Türkiye’deki döviz kuru, faiz oranı ve dış ticaret verileri hakkında bilgiler sunulmuş, üçüncü bölümde literatür özeti verilmiş, dördüncü bölümde ekonometrik analiz gerçekleştirilmiştir. Sonuç ve önerilerle çalışma tamamlanmıştır.

2. Türkiye’de Döviz Kuru, Faiz Oranı ve Dış Ticaret

Türkiye, 1980 öncesi dönemde büyük oranda dışa kapalı, ithal ikamesine dayalı bir üretim ve ekonomik büyüme modeli uygularken, 24 Ocak 1980 Kararları ile birlikte ihracata dayalı, dışa açık ekonomik büyüme modelini benimsemiştir. Önceleri uygulanan kambiyo rejimi kapsamında, bireylerin döviz bulundurması ve kullanması yasak, firmaların döviz cinsi işlemlerinin Merkez Bankası iznine tabi iken, 11.08.1989 tarihli 32 Sayılı “Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Karar” ile döviz kullanımını serbest bırakılmış, ülkeye yönelik uluslararası sermaye hareketleri serbest hale getirilmiştir (Savrul, Özekicioğlu ve Özel, 2013, s. 227).

Merkez Bankasının kurulduğu 1930’lu yılların başlarından itibaren sabit kur rejiminin baskın olduğu Türkiye’de, önce Frank ve Sterlin gibi para birimlerine bağlanan Türk Lirası, 1944’te başlayan Bretton-Woods sisteminde ABD Dolarına bağlanmıştır. 1971’de sona eren Bretton-Woods uygulaması sonrasında yaşanan kısa bir bocalamanın ardından 1980’li yıllardan itibaren yönetimli dalgalı kur rejimi uygulanmış, 1990 sonrası dönemde enflasyonu düşürebilmek için hayata geçirilen nominal çapa ve Avrupa ekonomisi ile bütünleşme sürecinde önce Alman Markı, sonra Euro ile devam eden bir sabitleme süreci yaşanmıştır (Bağış, 2018, s. 373). 1 Ocak 2000 - 21 Şubat 2001 döneminde denenen sabit kur rejiminin (dar bantta dalgalı kur da denilebilir) ardından, kontrollü dalgalı kur (geniş bantta dalgalı kur) rejimi uygulayan Türkiye’de döviz kurları her dönemde ekonominin en önemli gündem maddelerinden biri olmuştur (Dinçer, 2005; Karaca, Demirgil ve Konak, 2017; Ordu, 2013). Analiz döneminde döviz kurlarının izlediği seyir, Grafik 1 yardımıyla takip edilebilir.

Grafik 1: Döviz Kurunun Zaman İçindeki Değişimi (Ortalama ABD Doları Kuru)

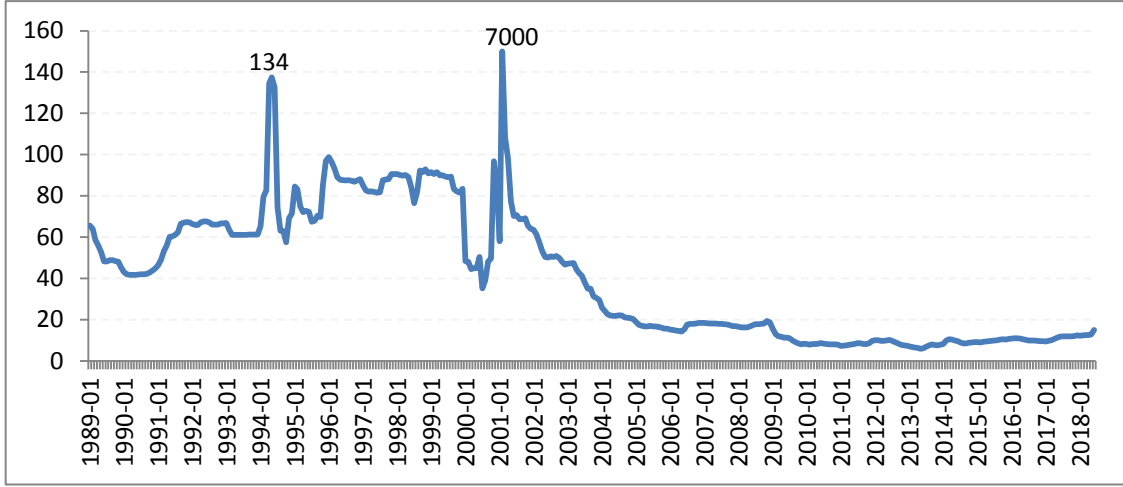
Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (TCMB EVDS)

Grafik 1’den de görüldüğü üzere; TCMB EVDS’den alınan verilere göre Mart 2001’e kadar 1 TL’nin altında olan ABD Doları, bu tarihten sonra hızla artarak Haziran 2002’de 1.52 TL’ye ulaşmış, Haziran 2013’e kadar 1-2 TL aralığında dalgalanmıştır. Mayıs 2014’te ABD Merkez Bankası’nın (FED) 2008 küresel ekonomik krizi sonrasında uygulamakta olduğu genişletici para politikasını sonlandıracağını açıklamasının (Artekin ve Soydal, 2017, s. 175) ardından hızla yükselmeye başlayan ABD Doları, 13 Ağustos 2018’de 6.84’e kadar yükselmiştir.

Diğer yandan faiz, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası’nın (TCMB) en önemli para politikası aracı olup, özellikle TCMB’nin tam bağımsız hale getirildiği ve birincil hedefinin fiyat istikrarını sağlamak (yüksek enflasyonu önlemek, düşürmek) olarak belirlendiği 25 Nisan 2001 tarihinden sonra faizler, Türkiye ekonomisi için daha fazla önem arz eder hale gelmiştir. Ülkede döviz ihtiyacının arttığı ve döviz talebinin yükseldiği dönemlerde TCMB, bankaları fonlama faizlerini arttırarak, ülkeye daha fazla yabancı finansal sermaye çekmeye çalışmaktadır. Bunun en son örneği 2018 yılında yaşanmış olup, Mayıs 2018’de %9.25 olan TCMB gecelik borç verme faizi, artan döviz kurunu frenleyebilmek için 1 Haziran 2018’de %16.50’ye, 8 Haziran 2018’de %19.25’e çıkartılmıştır. Bunu da yeterli görmeyen TCMB, bankalara saat 16:00’dan sonra borç vermede kullandığı geç likidite penceresi borç verme faizlerini 8 Haziran 2018’de %20.75’e yükseltmiştir.

Türkiye’de faiz oranlarının zaman içinde aldığı değerler, Grafik 2’de görülmektedir. Grafik 2’den de görüldüğü üzere; 1990’lı yılların başlarında %40-60 aralığında dalgalanan nominal faiz oranları, 5 Nisan 1994’te yaşanan ekonomik krizde %134’e, Şubat 2001’de %7000’e çıkmış, sonrasında alınan önlemler ve düşen enflasyon oranıyla birlikte faizler de düşmüştür. Şubat 2013’te %6.8 ile en düşük değerini alan faizler, sonrasında döviz kurlarında yaşanan yükselişle birlikte¹, yabancı sermayeyi yurtiçinde tutabilmek için kademeli olarak arttırılmıştır.

¹ Son yıllarda artan enflasyonun da bu artışta rolü olduğu unutulmamalıdır.

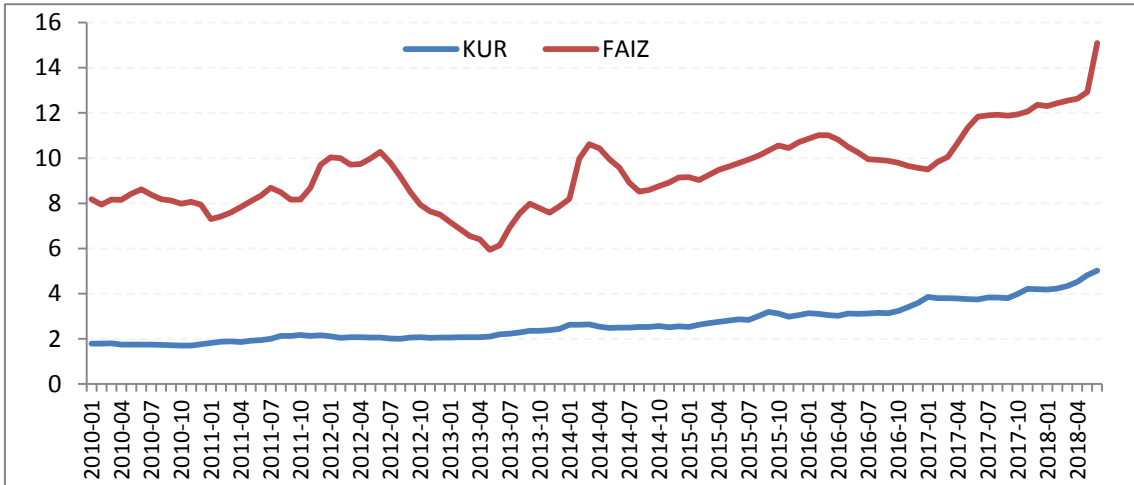

Grafik 2: Nominal Faiz Oranlarının Zaman İçindeki Değişimi

Kaynak: TCMB EVDS.

Not: Şubat 2001’de faiz oranı %7000’e ulaşmış olup, bu değeri grafikte göstermek mümkün olmadığı için, o döneme temsili olarak %150 değeri verilmiştir.

Faizler ile döviz kuru arasındaki etkileşim Grafik 3’ten gözlenebilir. Grafik 3’ten de görüldüğü üzere; Türkiye’de artan döviz kurunu frenleyebilmek için faizler arttırılmakta, bu yolla ülkeye daha fazla portföy yatırımı çekilerek, kurların düşmesi (istikrarlı kalması) sağlanmaya çalışılmaktadır.

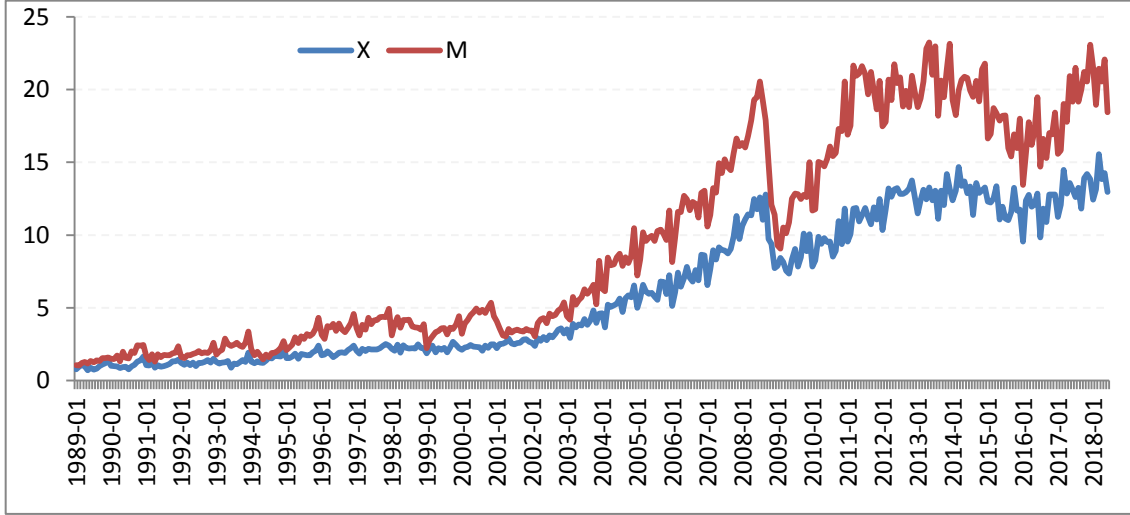
Grafik 3: Faizler ile Döviz Kuru Arasındaki Etkileşim

Kaynak: TCMB EVDS.

Not: 2005 öncesi dönemde faizler çok yüksek, döviz kurları çok düşük olduğu için, aynı grafikte göstermekte güçlük yaşanmış, bu nedenle faizlerin görece daha düşük olduğu 2010-2018 dönemi verileri grafiğe aktarılmıştır.

Türkiye’nin ihracat (X) ve ithalat (M) verilerinin zaman içindeki değişimleri Grafik 4’te yer almaktadır. Grafik 4’ten de görüldüğü üzere; Türkiye’de her dönemde ithalat, ihracattan daha fazla olmuştur. Bu durum, dış ticaret açığına ve cari işlemler açığına neden olarak, ülkeyi

ekonomik krizlere sürüklemiştir. Özellikle 1994, 2001 ve 2008 ekonomik krizlerinde dış ticaret verilerinin önemli ölçüde düştüğü ve aralarındaki farkın azaldığı da grafikte dikkatleri çekmektedir. 2011 yılı Eylül ayında ithalat 21.2; ihracat 10,7 Milyar Dolar olup, dış ticaret açığı aylık bazda 10.5 Milyar Dolar ile en yüksek değerine ulaşmıştır. Artan döviz kurunun, dış ticaret açığını azaltmada bir etkisinin olup olmadığı, Grafik 5 yardımıyla izlenebilir.

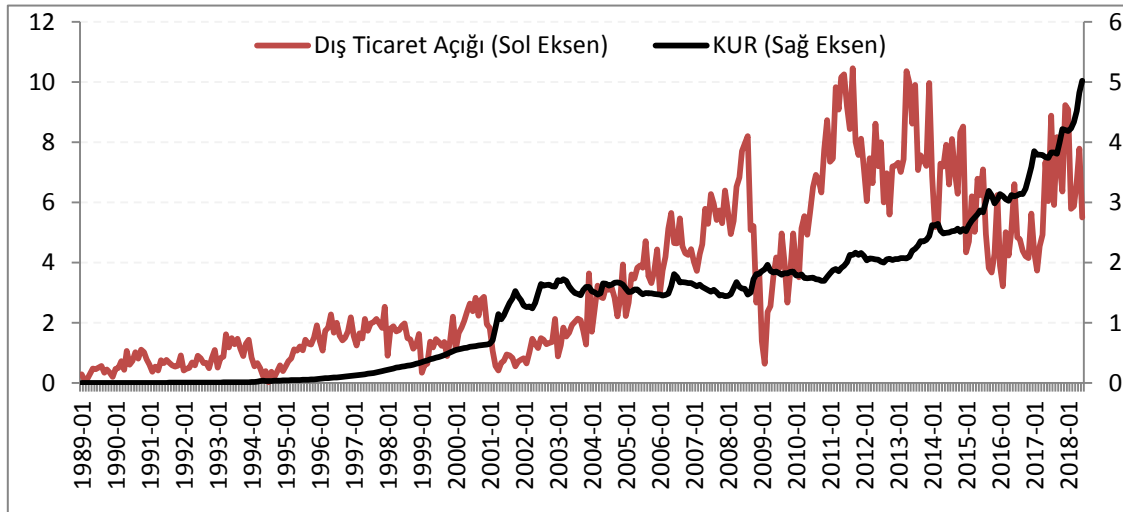

Grafik 4: Türkiye'nin İhracat ve İthalat Verilerinin Zaman İçindeki Değişimleri

Kaynak: TCMB EVDS.

Not: Veriler, aylık akım değerlerinden oluşmaktadır.

Grafik 5'te 2001-2003, 2014-2016 ve Kasım 2017 sonrası dönemlerde artan döviz kuruyla birlikte dış ticaret açığının azaldığı görülmektedir. Bu durum, Türkiye'de döviz kurunun, dış ticareti önemli ölçüde etkilediğinin bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle, dış ticaret açığını ve cari işlemler açığını azaltabilmek için, döviz kurlarının etkin bir politika aracı olduğu söylenebilir.

Grafik 5: Döviz Kuru ile Dış Ticaret Açığı Arasındaki Etkileşim

Kaynak: TCMB EVDS.

3. Literatür Özeti

Çalışmanın literatür özeti kapsamında önce döviz kuru ile dış ticaret arasında, sonra döviz kuru ile faiz arasındaki ilişkilerin incelendiği çalışmaların özeti, tarih sırasına göre verilmiştir.

Karagöz ve Doğan (2005), Türkiye’de döviz kuru ile dış ticaret arasındaki ilişkileri 1995:M01-2004:M06 dönemi için araştırmış ve döviz kuru ile ihracat ve ithalat arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edememiştir. Yazarlar bu nedenle uzun ve kısa dönem analizlerine geçmemiş, sadece 2001 yılında yaşanan devalüasyonun dış ticaret üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğunu ifade etmişlerdir.

Ordu (2013), Türkiye’de döviz kurları ile ihracat ve ithalat arasındaki ilişkileri 1989: Q1-2012: Q4 dönemi için Granger nedensellik testi ve EKK (En Küçük Kareler) yöntemleriyle araştırmış ve döviz kurları ile dış ticaret dengesi arasında sağlıklı bir bağlantının olmadığını, devalüasyon ve kur yükselmelerine rağmen dış ticaret açığının arttığını belirlemiştir. Çalışmada ayrıca, Türkiye’nin ithalatındaki artışın iç taleple bağlantılı olduğunu, ihracatın ise dış pazar sayısı ve bu pazarların ekonomik büyümeleriyle ilişkili olduğunu ortaya koymuştur.

Kızıldere, Kabadayı ve Emsen (2014), Türkiye’de dış ticaretin döviz kurlarındaki değişimlere olan duyarlılığını, 1980-2010 dönemi verilerini kullanarak araştırmış ve Türkiye’nin dış ticareti üzerinde döviz kurlarının anlamlı bir etkiye sahip olmadığını tespit etmiştir. Çalışmanın sonunda yazarlar, Türkiye’nin dış ticaretinin giderek ihraç etmek amacıyla ithal eden bir yapıya dönüştüğünü ifade etmişlerdir.

Oluyemi ve Isaac (2017), Nijerya ekonomisinde döviz kurunun ihracat ve ithalat üzerindeki etkilerini, 1996-2015 dönemi aylık verilerini kullanarak VAR (Vector Autoregression) yöntemiyle incelemiş ve döviz kurlarındaki artışların ithalatı negatif, ihracatı pozitif etkilediğini belirlemiştir.

Genemo (2017), Afrika ülkelerinde döviz kurunun, dış ticaret üzerindeki etkilerini, 1990-2014 dönemi için panel FMOLS (Fully Modified Ordinary Least Squares) yöntemiyle incelemiş ve döviz kurundaki düşmelerin, bu ülkelerin dış ticaret dengelerini olumsuz yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

Barak ve Naimoğlu (2018), kırılmalı beşli ülkelerinde (Türkiye, Arjantin, Pakistan, Mısır ve Katar) reel döviz kurunun ticari açıklık üzerindeki etkilerini, 2000-2014 dönemi için Panel ARDL (Autoregressive Distributed Lag) yöntemi ve Panel Granger nedensellik testiyle araştırmış ve hem kısa dönemde hem de uzun dönemde dış ticaret ile reel döviz kuru arasında negatif bir ilişki bulmuştur. Ek olarak bu ülkeler için reel döviz kuru ile dış ticaret arasında bir nedensellik ilişkisi de tespit edilememiştir.

Uslu (2018), farklı gelir guruplarında yer alan ülkelerde döviz kuru ile dış ticaret arasındaki ilişkileri Marshall-Lerner koşulu çerçevesinde incelemiş ve yüksek gelirli ülkeler haricindeki ülkelerde bu koşulun geçerli olduğunu ve döviz kurundaki artışların, dış ticaret dengesini olumlu yönde etkilediğini belirlemiştir.

Nchor ve Darkwah (2005), Gana’da faiz oranı ve döviz kuru arasındaki ilişkileri, 1991-2013 dönemi için ARDL yöntemiyle araştırmış ve faiz oranlarındaki %1’lik artışın döviz kurunu %1 civarında azalttığını belirlemiştir.

Perra, Silva ve Silva (2017), Sri Lanka’da faiz oranı ile döviz kuru arasındaki ilişkileri 2010-2014 dönemi günlük verilerini kullanarak araştırmış ve artan faiz oranı ile birlikte döviz kurlarının da arttığını belirlemiştir.

4. Ekonometrik Analiz ve Bulgular

4.1. Veri Seti

Çalışmada faiz oranı ve döviz kurlarının, dış ticaret üzerindeki etkilerini araştırmak üzere, Türkiye’nin 1989:M01-2018:M06 dönemine ait aşağıdaki verileri kullanılmıştır. Veriler TCMB EVDS’den alınmıştır.

Faiz Oranı (FAIZ): Bankalarca, açılan TL mevduatlara uygulanan ağırlıklı ortalama faiz oranları verileri kullanılmıştır.

Döviz Kuru (KUR): ABD Doları alış ve satış fiyatının ortalaması ile elde edilen Dolar kuru, Euro alış ve satış fiyatının ortalaması ile elde edilen Euro kurunun aritmetik ortalaması (Yani Dolar*0,5+Euro*0,5) şeklinde elde edilmiştir. Euro para birimi Ocak 1999’dan itibaren kullanılmaya başlanmış olup, bu tarihten öncesi için Alman Markı (DEM) verileri kullanılmıştır. Alman Markı’nın Euro’ya çevrilmesinde CoinMill (2018) baz alınarak; 1 EUR =1,95583 DEM eşitliği kullanılmıştır. Veriler, Hareketli Ortalamalar (Moving Average) yöntemiyle mevsim etkilerinden arındırılmıřtır².

Dış Ticaret (X, M): Dış ticaret göstergeleri olarak; toplam ihracat (X) ve toplam ithalat (M) verileri kullanılmıştır. Veriler, Hareketli Ortalamalar yöntemiyle mevsim etkilerinden arındırılmış, doğal logaritmaları alınarak, analiz sonucunda oluşması muhtemel değişen varyans sorununun önüne geçilmeye çalışılmıştır.

4.2. Model

Faiz oranı ve döviz kurlarının, dış ticaret üzerindeki etkilerini araştırmak üzere aşağıdaki ekonometrik modeller kullanılmıştır:

$$\text{Model 1: } \ln X_t = \beta_0 + \beta_1 KUR_t + \beta_2 FAIZ_t + u_t \quad (6)$$

$$\text{Model 2: } \ln M_t = \alpha_0 + \alpha_1 KUR_t + \alpha_2 FAIZ_t + v_t \quad (7)$$

$$\text{Model 3: } KUR_t = \gamma_0 + \gamma_1 FAIZ_t + e_t \quad (8)$$

Bu modellerde yer alan t; zaman boyutunu göstermekte olup, bu çalışmada 1989:M01-2018:M06 dönemine ait 354 veriden oluşmaktadır. u_t , v_t ve e_t ise ortalaması sıfır, varyansı sabit olan hata terimleri serilerini göstermektedir. Model 1 ile döviz kuru ve faizlerin ihracat üzerindeki etkileri ortaya çıkartılmaya çalışılmakta olup, analiz sonucundaki beklentimiz;

² Bu çalışmada, nominal döviz kuru (kur sepeti) yerine dış ticaretle yakından ilintili olan Reel Efektif Döviz Kuru (REER) verilerinin kullanılması da düşünölmüş, ancak TCMB tarafından yayınlanan REER verileri, Türkiye’deki makroekonomi kitaplarındaki “kur yükselince ihracat artar, ithalat azalır” (Yıldırım vd. (2009, s. 74-76) mantığının zıddına çalışıp, “REER arttığında, ülkenin dış ticaret rekabet gücünün azaldığı ve ihracatın azalması, ithalatın artması” (Saygılı, Saygılı ve Yılmaz, 2010, s. 16-17) yönünde olduğu için, analiz sonucunda yorumlama gücölüğu ortaya çıkmasını önlemek adına bundan vazgeçilmiştir.

$\beta_1 > 0$ ve $\beta_2 < 0$ çıkması yönündedir. Model 2’de döviz kuru ve faizlerin ithalat üzerindeki etkileri ortaya çıkartılmaya çalışılmakta olup, analiz sonucundaki beklentimiz; $\alpha_1 < 0$ ve $\alpha_2 > 0$ çıkması yönündedir. Model 3’ün kurulma amacı; TCMB’nin uyguladığı faiz politikaları ile gerçekten döviz kurlarını etkileyip, etkileyemediğini ortaya çıkartmaktır. Bu modelin tahmini sonucundaki beklentimiz; $\gamma_1 < 0$ çıkması yönündedir.

4.3. Yöntem

Analiz döneminde Türkiye ekonomisini derinden etkileyen 1994, 2001, 2008 ekonomik krizleri, 1996 yılında Gümrük Birliğine girilmesi, 15 Nisan 2001’de ilan edilen Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ve 2004’te Avrupa Birliği ile tam üyelik müzakerelerinin başlaması gibi çok sayıda olay olduğu için, çalışmada çoklu yapısal kırılmalı zaman serisi analiz yöntemleri uygulanmıştır. Bu kapsamda; çalışmada serilerin durağanlığı Kapetanios (2005) yapısal kırılmalı birim kök testiyle, modellerde yer alan seriler arasında eşbütünleşme ilişkilerinin varlığı Maki (2012) yapısal kırılmalı eşbütünleşme testiyle, uzun ve kısa dönem analizleri Tam Değiştirilmiş En Küçük Kareler (Fully Modified Ordinary Least Squares-FMOLS) yöntemiyle, nedensellik ilişkileri Granger (1969) testiyle incelenmiştir.

4.4. Birim Kök Testi

Ekonometrik analizler, serilerin durağanlık derecesine büyük ölçüde duyarlıdır (Uzunöz ve Akçay, 2016, s. 7). Bu nedenle analizin başında serilerin durağanlık derecelerinin bilinmesi ve sonraki analizlerin buna göre analizlerin yapılması gerekmektedir. Bu çalışmada serilerin durağanlığı, serilerdeki muhtemel yapısal kırılmaların varlığını da göz önünde bulunduran ve yapısal kırılma tarihlerini içsel olarak belirleyen, seride çoklu yapısal kırılmaya izin veren Kapetanios (2005) birim kök testiyle incelenmiştir. Bu testin hipotezleri:

H_0 : Seri durağan değildir

H_1 : Seri durağandır

şeklinde. Bu çalışmada, Kapetanios (2005) birim kök testi Gauss 10 programı kullanılarak yapılmış ve ulaşılan bulgular Tablo 1’de, bu test sırasında elde edilen yapısal kırılma grafikleri de Ek 1’de sunulmuştur.

Tablo 1’deki sonuçlara göre; bütün seriler birinci farkta durağan yani $I(1)$ ’dir. O halde Engle ve Granger’e (1987) göre bu serilerin düzey değerleriyle yapılacak analizlerde sahte regresyon problemiyle karşılaşılacaktır. Bu nedenle seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığının test edilmesi gerekmektedir. Kapetanios (2005) birim kök testi tarafından belirlenen yapısal kırılma tarihlerine bakıldığında; 1994, 2001, 2008 ekonomik krizlerinin ve 1998 Rusya borç krizinin başarılı bir şekilde tespit edildiği görülmektedir. Kriz sonrası 2010 yılında yaşanan %9.2’lik ekonomik büyüme, 2011 yılında hızla artan cari açığı azaltabilmek için 2012 yılında uygulanan daraltıcı para politikaları, Türkiye’de Ekim 2013’ten itibaren uygulanmaya başlanan makro ihtiyati politikalar, 2014 yılında FED’in başlattığı parasal sıkılaştırıcı politikalar da Türkiye ekonomisini yakından etkilemiştir.

Tablo 1: Birim Kök Testi

	Test İstatistiği	Kritik Değerler			Yapısal Kırılma Tarihleri
		%10	%5	%1	
<i>KUR</i>	-3.099	-6.192	-5.521	-5.195	1994:M05; 1998:M04; 2001:M10; 2010:M11; 2015:M01
<i>FAIZ</i>	-1.725	-7.395	-6.717	-6.417	2001:M02; 2004:M01; 2008:M11; 2012:M06; 2015:M07
<i>LnX</i>	-4.587	-7.560	-7.104	-6.832	1994:M06; 2003:M02; 2008:M09; 2013:M11
<i>LnM</i>	-5.560	-7.560	-7.104	-6.832	1998:M07; 2003:M11; 2008:M08; 2013:M12
<i>AKUR</i>	-12.254***	-6.162	-5.685	-5.467	2002:M06; 2014:M012
<i>ΔFAIZ</i>	-18.256***	-7.395	-6.717	-6.417	2001:M02; 2005:M01; 2008:M11
<i>ΔLnX</i>	-6.162***	-6.162	-5.685	-5.467	2008:M06; 2014:M02
<i>ΔLnM</i>	-6.700***	-6.162	-5.685	-5.467	2002:M01; 2009:M01

Not: ***, %1 anlamlılık dzeyinde serinin durağan olduğunu göstermektedir. Kritik değerler; 1000 yinelemeli bootstrap döngüsüyle elde edilmiştir. Δ; Serilerin birinci farkının alındığını göstermektedir.

4.5. Eşbütünleşme Testi

Düzey değerlerinde durağan olmayan seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edildiğinde, bu serilerin düzey değerleriyle yapılacak regresyon analizlerinde sahte regresyon problemiyle karşılaşılmayacaktır (Engle ve Granger, 1987). Bu çalışmada da serilerin tamamı düzey değerlerinde durağan çıkmadığı için seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığının test edilmesi gerekmektedir. Analiz döneminde çok sayıda yapısal kırılma yer aldığı için, eşbütünleşme testinin de yapısal kırılmalı bir eşbütünleşme testi ile incelenmesi gerekmektedir. Bu amaçla Gregory-Hansen (1996) tek dışsal kırılmalı eşbütünleşme testi veya Carrion-i-Silvestre ve Sanso (2006) tek içsel kırılmalı eşbütünleşme testi kullanılabilir. Ancak bu testler sadece bir tane yapısal kırılmayı göz önünde bulundururken, Maki (2012) oklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme testi 5 taneye kadar yapısal kırılmayı göz önünde bulundurabilmektedir. Bu nedenle çalışmada seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı Maki (2012) oklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme testi ile incelenmiştir. Bu testin hipotezleri;

H_0 : Yapısal kırılmaların varlığı durumunda eşbütünleşme yoktur.

H_1 : Yapısal kırılmaların varlığı durumunda eşbütünleşme vardır.

şeklinde dir. Bu hipotezleri sınamak için gerekli kritik değerler, Maki (2012) alışmasında verilmiştir. Bu alışmada Maki (2012) oklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme testi uygulanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2’deki bulgulara göre her üç modelde de yer alan serilerin kendi aralarında eşbütünleşik oldukları grlmştir. Bu durumda, bu modellerin tahmininde sahte regresyon sorunu ile karşılaşılmayacaktır. Bu sonuçlar aynı zamanda Türkiye’de döviz kuru, faiz ve dış ticaret serilerinin uzun dönemde birlikte hareket ettiklerini de göstermektedir. Maki (2012) eşbütünleşme testi tarafından belirlenen yapısal kırılma tarihlerine bakıldığında yine 1994, 2001, 2008 ekonomik krizlerinin ve 1998 Rusya borç krizinin başarılı bir şekilde tespit edildiği grlmektedir. 2003-2004’l yıllar ABD’de faiz oranlarının önce %4’ten %1’e düşürüldüğü, sonra hızla arttırılarak %5’e yükseltildiği döneme, Türkiye’de hükümeti kuran güçlü tek parti

iktidarı döneminin ekonomiye getirdiği pozitif ivmeye ve 2004 yılında Avrupa Birliği ile başlayan tam üyelik müzakerelerinin ekonomiye olumlu yansımalarına işaret etmektedir.

Tablo 2: Maki (2012) Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Testi Sonuçları

	RV	Test İstatistiği	Kritik Değerler			Yapısal Kırılma Tarihleri
			%1	%5	%10	
Model 1	2	-15.650***	-8.713	-8.129	-7.811	1993:M11; 1998:M12; 2004:M02; 2008:M09; 2013:M03
Model 2	2	-13.187***	-8.713	-8.129	-7.811	1993:M12; 1998:M12; 2003:M11; 2008:M07; 2013:M07
Model 3	1	-4.766**	-5.709	-4.602	-4.354	1996:M02; 2001:M02; 2013:M03

Not: *** ve **; İlgili modelde yer alan seriler arasında sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeyinde eşbütünleşme ilişkisinin var olduğunu göstermektedir. Kritik değerler; 1000 yinelemeli bootstrap döngüsüyle elde edilmiştir. Kritik değerler Maki (2012, s. 3) Tablo 1’den alınmıştır. RV; Modeldeki açıklayıcı değişken sayısını göstermektedir.

4.6. Uzun Dönem Analizi

Modellerde yer alan seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edildiği için seriler arasındaki uzun dönem analizini FMOLS yöntemiyle tahmin etmek mümkündür. Phillips ve Hansen (1990) tarafından geliştirilen bu yöntemde, OLS (Ordinary Least Squares) tahmincisindeki sapma ve içsellik sorunları düzeltilmiş, otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarına karşı dirençli hale getirilmiştir (Phillips ve Loretan, 1991). Bu çalışmada ayrıca eşbütünleşme testinde elde edilen yapısal kırılma tarihleri, kukla değişkenlerle uzun dönem analizlerine dâhil edilmiştir. Bu işlemde, yapısal kırılmanın olduğu döneme 1, diğer dönemlere 0 değeri verilmiştir. Çalışmada uzun dönem analizinde kullanılan modellerin kukla değişkenlerle genişletilmiş halleri:

$$\text{Model 1: } \ln X_t = \beta_0 + \beta_1 KUR_t + \beta_2 FAIZ_t + \beta_3 K_{1993} + \beta_4 K_{1998} + \beta_5 K_{2004} + \beta_6 K_{2008} + \beta_7 K_{2013} + u_t \quad (9)$$

$$\text{Model 2: } \ln M_t = \alpha_0 + \alpha_1 KUR_t + \alpha_2 FAIZ_t + \alpha_3 K_{1993} + \alpha_4 K_{1998} + \alpha_5 K_{2003} + \alpha_6 K_{2008} + \alpha_7 K_{2013} + v_t \quad (10)$$

$$\text{Model 3: } KUR_t = \gamma_0 + \gamma_1 FAIZ_t + \gamma_2 K_{1996} + \gamma_3 K_{2001} + \gamma_4 K_{2013} + e_t \quad (11)$$

Bu denklemler FMOLS yöntemiyle tahmin edilmiş ve elde edilen bulgular Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3’teki bulgulara göre; döviz kurlarındaki artışlar, teorik beklentilerle uyumlu biçimde ihracatı arttırmakta, ithalatı azaltmaktadır. Kur artışının ihracat üzerindeki etkisi, ithalat üzerindeki etkisinden daha büyüktür. Faiz oranlarındaki artışların ihracat ve ithalat üzerindeki etkileri istatistiksel olarak anlamsız bulunurken, döviz kurunu, teorik beklentilerle uyumlu biçimde azaltmıştır. Bunun anlamı; artan faizler sonrası ülkeye daha fazla portföy yatırımı geldiği ve bu şekilde artan döviz miktarına bağlı olarak, kurların düştüğüdür³. Kukla değişkenlerden sadece 2001 yılı için oluşturulan değişkenin katsayısı istatistiksel olarak anlamlı

³ Bu öngörü, 13 Eylül 2018’de TCMB’nin faizleri 625 baz puan artırması sonrasında Türkiye’de döviz kurlarının hızla gerilemesiyle de doğrulanmış oldu.

bulunmuş, o da bu krizle birlikte döviz kurlarının ciddi biçimde arttığını göstermiştir. R^2 ; belirlilik katsayısı olup, kurulan modelin, bağımlı değişkendeki değişimlerin yüzde kaçını açıklayabildiğini göstermektedir. Bu katsayının 1'e yakın olması, tahminin başarısına işaret etmektedir. Burada modellerin tahmin başarılarının iyi olduğu söylenebilir. Regresyonun standart hatasının düşük olması da tahmin edilen modellerin başarılı olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 3: Uzun Dönem Analizi Sonuçları

Değişken	Model 1	Model 2	Model 3
<i>KUR</i>	0.75*** (0.00)	-0.32*** (0.00)	-
<i>FAIZ</i>	-0.0005 (0.67)	-0.0009 (0.13)	-0.03*** (0.00)
<i>K₁₉₉₃</i>	-0.34 (0.60)	0.02 (0.93)	-
<i>K₁₉₉₆</i>	-	-	0.56 (0.73)
<i>K₁₉₉₈</i>	0.05 (0.95)	-0.53 (0.24)	-
<i>K₂₀₀₁</i>	-	-	210.53*** (0.00)
<i>K₂₀₀₃</i>	-	-0.09 (0.83)	-
<i>K₂₀₀₄</i>	-0.27 (0.76)	-	-
<i>K₂₀₀₈</i>	1.53 (0.10)	0.52 (0.25)	-
<i>K₂₀₁₃</i>	1.01 (0.28)	0.02 (0.96)	-0.37 (0.83)
Sabit Terim	7.39*** (0.00)	7.05*** (0.00)	2.53*** (0.00)
Model Doğrulama Testleri			
<i>R²</i>	0.79	0.94	0.59
<i>R²</i>	0.78	0.94	0.59
<i>RSH</i>	0.42	0.21	0.73

Not: ***; ilgili katsayının %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Parantez içindekiler, *t* testine ait olasılık değerleridir. RSH: Regresyonun Standart Hatası

4.7. Kısa Dönem Analizi

Kısa dönem analizi, serilerin birinci farkı alınmış halleri ve hata düzeltme terimi (Error Correction Term: ECT_{t-1}) kullanılarak gerçekleştirilmektedir. Bu çalışmada kısa dönem analizlerinde kullanılan modeller aşağıda yer almaktadır:

$$\text{Model 1: } \Delta \ln X_t = \theta_0 + \theta_1 \Delta KUR_t + \theta_2 \Delta FAIZ_t + \theta_3 ECT1_{t-1} + \epsilon_t \quad (12)$$

$$\text{Model 2: } \Delta \ln M_t = \rho_0 + \rho_1 \Delta KUR_t + \rho_2 \Delta FAIZ_t + \rho_3 ECT2_{t-1} + \epsilon_t \quad (13)$$

$$\text{Model 3: } \Delta KUR_t = \mu_0 + \mu_1 \Delta FAIZ_t + \mu_2 ECT3_{t-1} + \omega_t \quad (14)$$

Bu modellerin tahmini sonucunda hata düzeltme teriminin katsayısı istatistiksel olarak anlamlı bulunduğunda, modelin hata düzeltme mekanizmasının çalıştığına, yani eşbütünleşik seriler arasında kısa dönemde meydana gelen sapmaların da ortadan kalktığına ve böylece yapılan analizlerin tamamen güvenilir olduğuna karar verilmektedir. Bu çalışmada kısa dönem analizleri de FMOLS yöntemiyle gerçekleştirilmiş ve elde edilen bulgular Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4'teki sonuçlara göre; döviz kurundaki artışlar kısa dönemde ihracatı hemen etkilemezken, ithalatı azaltmaktadır. Bu yönüyle döviz kurlarının Türkiye'de dış ticaret açığını ve cari işlemler açığını azaltmada etkili bir politika aracı olduğu söylenebilir. Faiz oranlarındaki artışların kısa dönemde de döviz kurlarını azaltıcı bir etkisinin olduğu grlmektedir. Modellerin hata düzeltme terimlerinin katsayıları istatistiksel olarak anlamlı olduğu için, modellerin hata düzeltme mekanizmaları çalışmaktadır. Farkı alınmış serilerle

yapılan regresyon analizlerinde belirlilik katsayısı düşük olabilmekte, ancak bu durum bir sorun olarak görülmemektedir (Gujarati, 2003, s. 260). Bu çalışmada da belirlilik katsayıları, serilerin düzey değerleriyle yapılan uzun dönem analizine göre daha düşük çıkmış olmakla birlikte, bu durumun modelin başarısı açısından bir sorun teşkil etmediğine karar verilmiştir.

Tablo 4: Kısa Dönem Analizi Sonuçları

Değişken	Model 1	Model 2	Model 3
ΔKUR	-0.03 (0.62)	-0.30*** (0.00)	-
$\Delta FAIZ$	0.0067 (0.93)	-0.0002 (0.84)	-0.0001** (0.01)
ECT_{t-1}	-0.01* (0.09)	-0.08*** (0.00)	0.01*** (0.00)
Sabit Terim	0.01** (0.02)	0.01** (0.01)	0.008*** (0.00)
Model Doğrulama Testleri			
R^2	0.20	0.17	0.16
$\bar{R}^2$	0.19	0.16	0.15
RSH	0.11	0.12	0.05

Not: ***, ** ve *, ilgili katsayının sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Parantez içindekiler, t testine ait olasılık değerleridir. RSH: Regresyonun Standart Hatası.

4.8. Nedensellik Analizi

Seriler arasında bir etkileşimin varlığını test edebilmek için geliştirilmiş bulunan nedensellik testleri, iktisat teorisinin net bir şey söylemediği veya ülkeden ülkeye değişebilen makroekonomik değişkenler arası etkileşimleri ortaya çıkarmada etkindir. Bu çalışmada seriler arasındaki nedensellik ilişkileri Granger (1969) tarafından geliştirilen nedensellik testi ile araştırılmıştır. Bu yöntemin teorik altyapısı Granger (1969) çalışmasına dayanmakla birlikte, zaman içinde yapılan ekleme ve düzeltmelerle sürekli geliştirilmiştir (Göçer, 2016, s. 271). Eşanlı denklem sistemiyle çalışan Granger nedensellik testi, X ve Y şeklindeki iki değişken için aşağıdaki modeller yardımıyla yapılmaktadır (Gujarati ve Porter, 2012, s. 787):

$$X_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_i X_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_i Y_{t-i} + u_t \quad (15)$$

$$Y_t = \theta_0 + \sum_{i=1}^p \theta_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \gamma_i X_{t-i} + v_t \quad (16)$$

Burada Denklem (15)'te Y'den X'e doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığı sınanmakta olup, bu testin hipotezleri:

$$H_0: \beta_i = 0 \quad Y'den X' doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur.$$

$$H_1: \beta_i \neq 0 \quad Y'den X' doğru bir nedensellik ilişkisi vardır.$$

şeklinde. Granger nedensellik testinde β_i 'lerin grup halinde sifıra eşit olup olmadığı incelenmektedir. β_i katsayıları, belirli bir anlamlılık düzeyinde sıfırdan farklı bulunursa, Y'den, X'e doğru bir nedensellik ilişkisinin var olduğuna karar verilmektedir.

Benzer şekilde Denklem (16)'da yer alan γ_i 'ler belirli bir anlamlılık düzeyinde sıfırdan farklı bulunursa, X'ten Y'ye doğru bir nedensellik ilişkisinin var olduğuna karar verilmektedir. Her ikisi de (β_i , γ_i) sıfırdan farklı ise aralarında iki yönlü (karşılıklı) nedensellik ilişkisinin var

olduğuna, iki parametre de sıfıra eşit olduğuna ise değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisinin olmadığına karar verilmektedir (Göçer, 2016, s. 271-272).

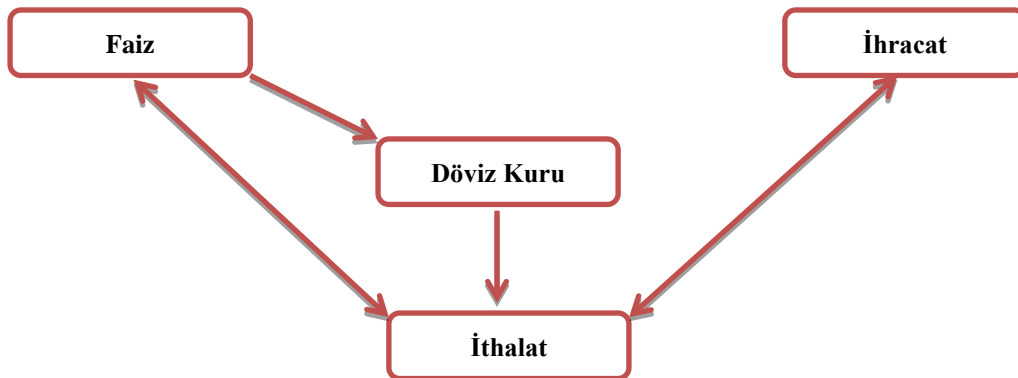
Granger nedensellik testi, gecikme uzunluğuna (p) oldukça duyarlı olup, analizlerin doğru gecikme uzunluğuna sahip modellerle yapılması büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada optimal gecikme uzunlukları Sims (1980) tarafından geliştirilen VAR (Vector Autoregressive) modeli kapsamında yer alan optimum gecikme uzunluğu belirleme kriterleri yardımıyla belirlenmiş olup, bu işleme ait sonuçlar Ek 2’de, bu gecikme uzunluğuna sahip VAR modelinde otokorelasyon sorununun olmadığına ilişin test sonuçları Ek 3’te, bu gecikme uzunluğuna sahip VAR modelinde değişen varyans sorununun olmadığına ilişin test sonuçları Ek 4’te, bu VAR modelinin istikrarlı olduğuna yönelik ters karakteristik kökler grafiği Ek 5’te yer almaktadır. Bu çalışmada Granger nedensellik testi sonuçları Tablo 5’te sunulmuştur.

Tablo 5: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

<i>H₀ Hipotezi</i>	<i>F istatistiği</i>	<i>Olasılık Değeri</i>
<i>FAİZ → KUR</i>	8.20***	0.00
<i>KUR → FAİZ</i>	1.02	0.38
<i>LnM → KUR</i>	1.42	0.23
<i>KUR → LnM</i>	2.30*	0.07
<i>LnX → KUR</i>	1.53	0.20
<i>KUR → LnX</i>	0.86	0.46
<i>LnM → FAİZ</i>	3.59**	0.01
<i>FAİZ → LnM</i>	5.91***	0.00
<i>LnX → FAİZ</i>	1.27	0.28
<i>FAİZ → LnX</i>	0.49	0.68
<i>LnX → LnM</i>	3.64**	0.01
<i>LnM → LnX</i>	7.19***	0.00

Not: →; Birinci değişkenden, ikinci değişkene doğru nedensellik ilişkisinin olmadığını ifade etmektedir. ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde *H₀* hipotezinin reddedildiği ve birinci değişkenden, ikinci değişkene doğru nedensellik ilişkinin var olduğu anlamına gelmektedir. Bu testlerdeki serbestlik derecesi 351’dir.

Tablo 5’te elde edilen nedensellik ilişkilerinin daha kolay takip edilebilmesi için Şekil 3 oluşturulmuştur:

Şekil 3: Değişkenler Arasındaki Nedensellik İlişkileri

Şekil 3’e göre; Türkiye’de faizden kura, kurdan ithalata doğru tek yönlü, faiz ile ithalat arasında ve ihracat ile ithalat arasında ise iki yönlü nedensellik ilişkileri vardır. Bunun anlamı; Türkiye’de uygulanan faiz (para) politikaları ile döviz kurunun, döviz kuru politikaları ile de ithalatın etkilenebildiğidir. Bu bilgi oldukça önemli olup, politika yapımcılar için yararlı olabilecektir. Bu noktada döviz kurları önemli ölçüde yükseldiğinde faizler artırılarak ülkeye daha fazla portföy yatırımı gelmesinin sağlanması ve bu yolla döviz kurlarının düşürülmesi, kurlar aşırı düştüğünde ise faiz oranları düşürülerek, ülkeye yönelik sermaye akımlarının sınırlandırılması iyi bir politika seçeneği olabilecektir. Faiz ile ithalat arasındaki iki yönlü nedensellik ilişkisi; faizden kura, kurdan ithalata doğru olan tek yönlü nedensellik ilişkilerinin bir yansıması gibi gözükmemektedir. Bu noktada; artan faizlerle birlikte kurların düşeceği, düşen kurların ithalat talebini artırabileceği göz önünde bulundurularak, üretim amacıyla yapılan ithalata farklı, tüketim amacıyla yapılacak ithalata farklı faiz oranları üzerinden kredi verilmesinin (selektif, seçici kredi uygulaması) bir politika önerisi olabileceği değerlendirilmektedir. İthalat ile ihracat arasındaki karşılıklı nedensellik ilişkisi ise Türkiye ekonomisinin son yıllardaki en önemli yapısal sorunlarından birini ortaya koymaktadır: üretim ve ihracatın ithalata bağımlılığı. Farklı çalışmalarla (Başkol, 2016; Ersungur, Ekinci ve Takım, 2011; Karakaş, 2017, Uras, 2013; Zeybekçi, 2018) da ortaya konulan bu sorun, Türkiye ekonomisinin dış ekonomik şoklar karşısındaki kırılma eğilimini de arttırmaktadır. Bu sıkı ilişki Türkiye’de dış ticaret açığını ve cari işlemler açığını da tetiklemektedir. Bu sorunun çözülebilmesi için, ekonomi yönetiminin, şirketlerle iş birliği yaparak, üretim için gerekli olan ara mallarının da yurtiçinde üretilmesini sağlamalarında yarar vardır.

5. Sonuç ve Öneriler

Serbest dış ticaret, ülkelerin ekonomik büyümelerini hızlandıran, yerli sanayi kuruluşlarını dış firmalarla rekabete zorlayarak, teknolojilerini geliştirmelerine ve verimliliklerini arttırmalarına olumlu katkı sağlayan, ülkelerin sahip oldukları kıt kaynakların verimli biçimde değerlendirilmesini sağlayan, ülkedeki ürün çeşitliliğini artıran, fiyatları düşüren çok önemli bir faaliyettir. Ülkeler dış ticarete rekabet güçlerini ve gelirlerini artırıcı pek çok makroekonomi politikaları uygulamakta, bu politikalar yetmediğinde/işe yaramadığında Çin ile ABD arasında günümüzde olduğu gibi dış ticaret savaşları yaşanabilmektedir. Bu noktada ülkelerin dış ticaret rekabet güçlerini artırıcı politikaların doğru biçimde belirlenmesine yönelik olarak yapılacak ampirik çalışmalar büyük önem arz etmektedir.

Bu kapsamda çalışmada Türkiye’de faiz oranı ve döviz kurunun, dış ticaret üzerindeki etkileri, 1989:M01-2018:M06 dönemi için, yapısal kırılmalı zaman serisi analizi yöntemleriyle araştırılmıştır. Çalışmada öncelikle faiz oranı ve döviz kuru arasındaki ilişkiler grafik yardımıyla araştırılmış (Grafik 3) ve bu iki değişkenin benzer trende sahip oldukları görülmüştür. Bu veriye dayanarak; Türkiye’de artan döviz kurunu frenleyebilmek için faizlerin arttırıldığı ve bu yolla ülkeye daha fazla portföy yatırımı çekilerek, kurların düşmesinin (istikrarlı kalmasının) hedeflendiği değerlendirilmiştir. İhracat ve ithalat arasındaki ilişkilerin incelendiği Grafik 4’te bu iki serinin uzun dönemde eşanlı hareket ettiği gözlemlenmiş olup, bu durumun nedeninin Ersungur vd. (2011); Uras (2013); Başkol (2016); Karakaş (2017) ve Zeybekçi (2018) tarafından da ifade edildiği gibi, Türkiye’de üretim ve ihracatın, ithalata olan bağımlılığı olduğu değerlendirilmiştir. Döviz kuru ile dış ticaret açığı arasındaki etkileşim Grafik 5’te incelenmiş ve artan döviz kuruyla birlikte dış ticaret açığının azaldığı görülmüştür.

Bu durum, Türkiye’de döviz kurunun, dış ticareti önemli ölçüde etkilediğinin bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle, dış ticaret açığını ve cari işlemler açığını azaltabilmek için, döviz kurlarının etkin bir politika aracı olduğu söylenebilir.

Çalışmanın ampirik analiz kısmında üç farklı ekonometrik model kurulmuş, bu modellerle döviz kuru, faiz oranı, ihracat ve ithalat arasındaki ilişkiler ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır. Çalışmada serilerin durağanlığı Kapetanos (2005) oklu yapısal kırılmalı birim kök testiyle incelenmiş ve bütün serilerin birinci farkları alındığında durağan hale geldikleri görülmüştür. Modellerde yer alan seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkileri Maki (2012) oklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme testiyle incelenmiş ve her üç modelde de yer alan serilerin kendi aralarında eşbütünleşik oldukları, yani uzun dönemde birlikte hareket ettikleri görülmüştür. Bu durum; Türkiye’de faiz, kur ve dış ticaret serilerinin birbirinden etkilendiğini, uzun dönemde birlikte hareket ettiklerini ortaya koymaktadır.

Seriler arasındaki uzun ve kısa dönem analizleri FMOLS yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Uzun dönem analizinde; döviz kurlarındaki artışların, teorik beklentilerle uyumlu biçimde ihracatı arttırdığı, ithalatı azalttığı, kur artışlarının ihracat üzerindeki etkisinin, ithalat üzerindeki etkisinden daha büyük olduğu, faiz oranlarındaki artışların ihracat ve ithalat üzerindeki etkilerinin istatistiksel olarak anlamsız olduğu belirlenmiştir. Öte yandan faiz oranındaki artışların döviz kurunu, teorik beklentilerle uyumlu biçimde azaltmakta olduğu görülmüştür. Bunun anlamı; artan faizler sonrası ülkeye daha fazla portföy yatırımı geldiği ve bu şekilde artan döviz miktarına bağlı olarak, kurların düştüğüdür. Bu sonuç, politika yapıcılar açısından önemli olup; ülkede dış ticaret açığını azaltmak için döviz kurunu yükseltmenin, döviz kurunu düşürmek için ise faizleri artırmamanın etkin birer politika aracı olduğu grlmektedir. Kısa dönem analizi sonucunda; döviz kurundaki artışların kısa dönemde ihracatı hemen etkilemezken, ithalatı azaltmakta olduğu belirlenmiştir. Bu yönüyle döviz kurlarının Türkiye’de dış ticaret açığını ve cari işlemler açığını azaltmada etkili bir politika aracı olduğu söylenebilir. Faiz oranlarındaki artışların kısa dönemde de döviz kurlarını azaltıcı bir etkisinin olduğu grlmektedir. Modellerin hata düzeltme mekanizmalarının çalışmakta olduğu ve yapılan analizlerin güvenilir olduğu görülmüştür. Çalışmada elde edilen bulgular literatürde yer alan Oluymeyi ve Isaac (2017); Genemo (2017) ve Uslu (2018) alışmalarıyla uyumludur.

Çalışmada seriler arasındaki nedensellik ilişkileri Granger (1969) testiyle incelenmiş ve faizden döviz kuruna, kurdan ithalata doğru tek yönlü, faiz ile ithalat arasında ve ihracat ile ithalat arasında ise iki yönlü nedensellik ilişkilerinin var olduğu belirlenmiştir. Bunun anlamı; Türkiye’de uygulanan para politikaları ile döviz kurunun, döviz kuru politikaları ile de ithalatın etkilenebildiğidir. Bu bilgi de ülke ekonomisine yn verenler için oldukça önemli olup, politikalar belirlenirken göz önünde bulundurulmasında yarar vardır. Faiz ile ithalat arasındaki iki yönlü nedensellik ilişkisi; faizden kura, kurdan ithalata doğru olan tek yönlü nedensellik ilişkilerinin bir yansıması gibi gözükmektedir. İthalat ile ihracat arasındaki karşılıklı nedensellik ilişkisi ise Türkiye ekonomisinin son yıllardaki en önemli yapısal sorunlarından biri olan üretim ve ihracatın ithalata bağımlılığını ortaya koymaktadır. Bu durum, Türkiye’deki dış ticaret açığı ve cari işlemler açığının da en önemli nedeni olup, ekonomiyi dış şoklar karşısında kırılğan hale getirmektedir. Bu sorunun çözülebilmesi için, ekonomi yönetiminin, şirketlerle işbirliği yaparak, üretim için gerekli olan ara mallarının da yurtiçinde üretilmesini sağlamalarında yarar olduğu değerlendirilmektedir.

Bu çalışmadan elde edilen bulgulara dayanarak; Türkiye’de faiz oranı, döviz kuru, ihracat ve ithalat arasında yakın etkileşimlerin olduğu, artan faizlerin döviz kurlarını düşürmede etkin olduğu, döviz kurları arttığında ihracatın bundan kısa dönemde etkilenmediği, ancak uzun dönemde ihracatın arttığı, ithalatın ise kurdaki artışlara kısa dönemde uzun dönemde de tepki verdiği, bu nedenle ülkeye yönelik kur ve para politikaları belirlenirken, söz konusu değişkenler arasındaki bu dinamik yapıların mutlaka göz önünde bulundurulmasının ekonomik istikrar açısından faydalı olacağı söylenebilir.

Kaynakça

- Amadeo, K. (2018). Free trade agreement pros and cons. Retrieved from <https://www.thebalance.com/free-trade-agreement-pros-and-cons-3305845>
- Artekin, A. Ö. ve Soydal, H. (2017). 2001-2015 Döneminde uygulanan para politikalarının “Kırılgan Beşli” ülkeleri üzerindeki etkileri. *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17(33), 175-187. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/susead>
- Bağış, B. (2018). Döviz kuru sistemleri, uluslararası ticaret ve parite ilişkileri. N. Eroğlu, H. Dinçer ve Ü. Hacıoğlu (Eds), *Uluslararası finans teori ve politika* içinde. Ankara: Orion Kitabevi.
- Bahmani-Oskooee, M., & Brooks, T. J. (1999). Bilateral j-curve between U.S. and her trading partners. *Weltwirtschaftliches Archives*, 135(1), 156-165. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/40440680>
- Barak, D. ve Naimoğlu, B. (2018). Reel döviz kurunun dış ticaret üzerindeki etkisi: Kırılgan Beşli örneği. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2), 82-95. doi: 10.25287/ohuiibf.396831
- Başkol, M. O. (2016). Türkiye ihracatının ithalata bağımlılığının dâhilde işleme rejimi açısından analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 1-18. Erişim adresi: <http://iibfdergi.ibu.edu.tr>
- Carrion-i-Silvestre, J. L., & Sanso, A. (2006). Testing the null of cointegration with structural breaks. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 68(5), 623-646. doi: 10.1111/j.1468-0084.2006.00180
- CoinMill (2018). Alman Markı (DEM) ve Euro (EUR) döviz kuru dönüşüm hesaplama. Erişim adresi: https://tr.coinmill.com/DEM_EUR.html
- Dinçer, N. N. (2005). *Döviz kuru dalgalanmalarının asimetric etkileri: Türkiye örneği*. Ankara: DPT Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü.
- Drozd, J., & Mişkinis, A. (2011). Benefits and threats of free trade. *Ekonomia Economics*, 2(14), 40-48. Retrieved from <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra>
- Engle, R., & Granger, C. W. J. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation and testing. *Econometrica*, 55(2), 251-276. doi: 10.2307/1913236
- Ersungur, ř. M., Ekinci, E. D. ve Takım, A. (2011). Türkiye ekonomisinde ithalata bağımlılıktaki değişme: Girdi-çıkıtı yaklaşımıyla bir uygulama [Özel Sayı]. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(0), 1-11. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/30430>
- Ersungur, ř. M., Doru, Ö. ve Aslan, M. B. (2017). Türkiye'de GSYH ve döviz kuru hareketlerinin cari denge üzerindeki etkisi: VAR analizi yaklaşımı. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 31(3), 451-463. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/atauniiibd>
- Genemo, K. B. (2017). Effect of exchange rate on trade balance in major east African countries: Evidence from panel cointegration. *European Business & Management*, 3(6), 95-104. doi: 10.11648/j.ebm.20170306.11
- Gould, R. J., Ruffin, G., & Woodbridge, G. L. (2015). The theory and practice of free trade. *Economic Review, Fourth Quarter*, Retrieved from <https://www.dallasfed.org/~media/documents/research/er/1993/er9304a.pdf>
- Göçer, İ. ve Elmas, B. (2013). Genişletilmiş Marshall-Lerner koşulu çerçevesinde reel döviz kuru değişimlerinin Türkiye'nin dış ticaret performansına etkileri: Çoklu yapısal kırılmalı zaman serisi analizi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 7(1), 137-157. Erişim adresi: <http://www.bddk.org.tr/Hakkimizda/BDDK-Bankacilik-ve-Finansal-Piyasalar-Dergisi/18>
- Göçer, İ. (2016). *Ekonometri*. İzmir: Lider Yayınları.
- Granger, C. W. J. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica*, 37, 424-438. doi: 10.2307/1912791

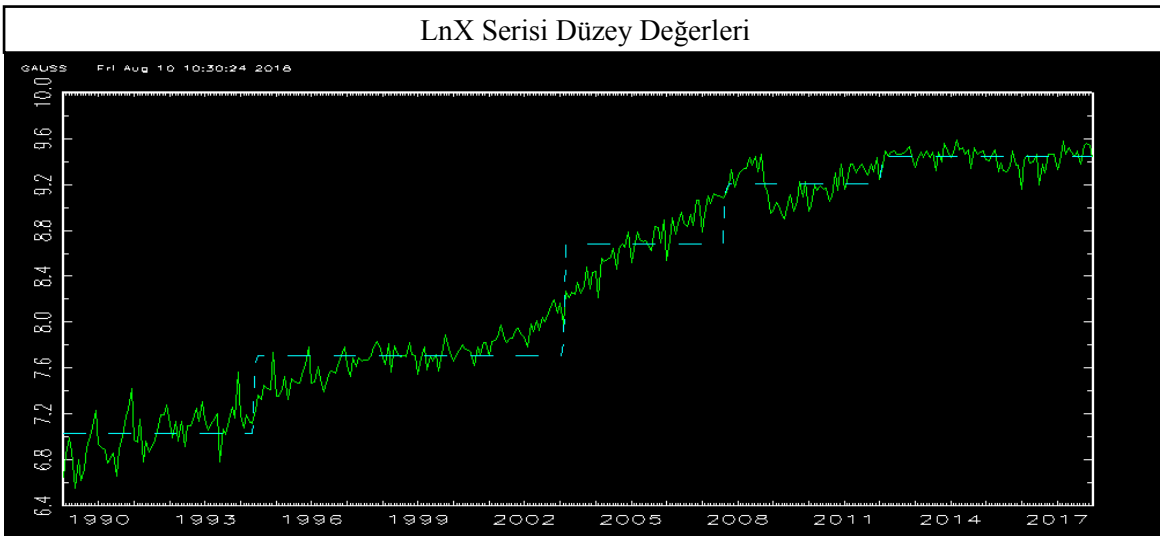
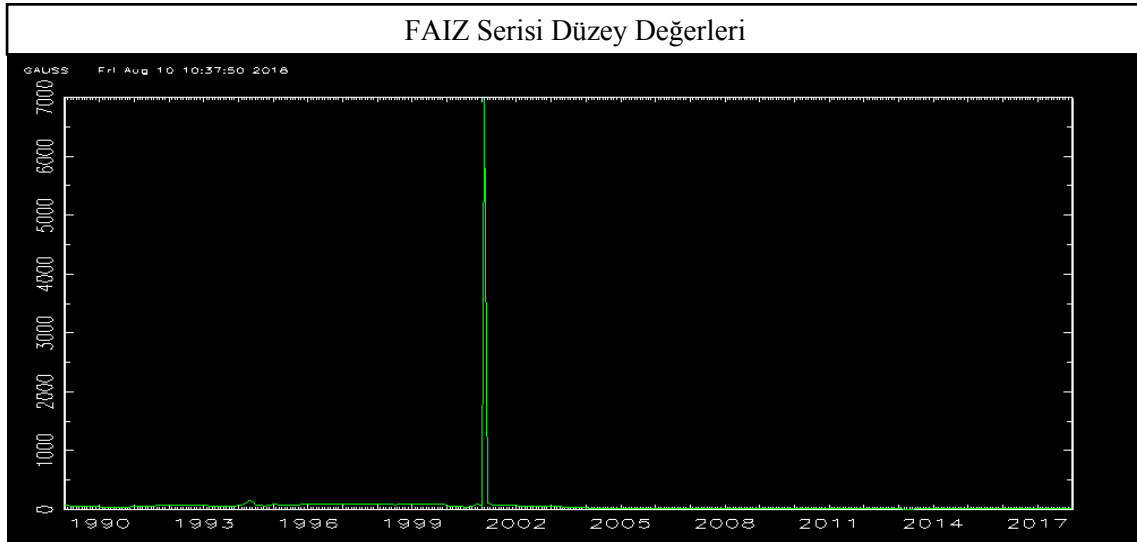
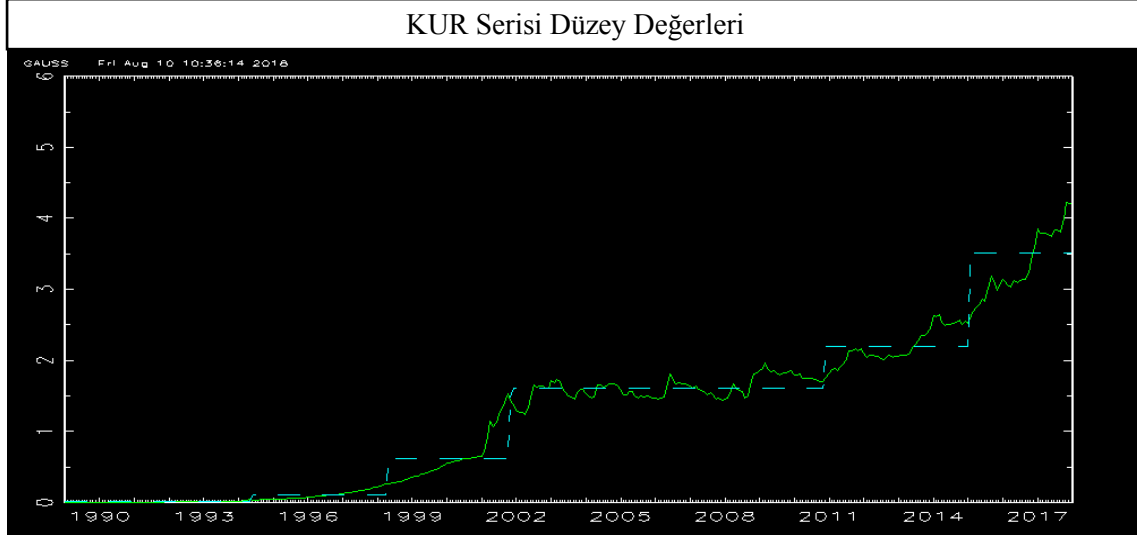
- Gregory, A. W., & Hansen, B. E. (1996). Residual-based tests for cointegration in models with regime shifts. *Journal of Econometrics*, 70(1), 99-126. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(99\)00393-7](https://doi.org/10.1016/0304-4076(99)00393-7)
- Gujarati, D. N. (2003). *Basic econometrics*. New York: McGraw Hill.
- Gujarati, D. N., & Porter, D. (2012). *Temel ekonometri* (Ü. Şenesen ve G. G. Şenesen, Çev.), İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Kapetanios, G. (2005). Unit-root testing against the alternative hypothesis of up to m structural breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 26(1), 123-133. doi: 10.1111/j.1467-9892.2005.00393.x
- Karaca, C., Demirgil, B. ve Konak, A. (2017, April). *Türkiye’de döviz kurları üzerindeki baskının nedenleri ve döviz kuru istikrarının sağlanmasında reel sektöre yönelik politikalar* [Özet]. III. IMCOFE (International Multidisciplinary Congress of Eurasia) Kongresinde sunulan bildiri, Barcelona. Erişim adresi: http://www.imcofe.org/2017/barcelona/Download/imcofe_barcelona_ozet_2017.pdf
- Karagöz, M. ve Doğan, Ç. (2005). Döviz kuru dış ticaret ilişkisi: Türkiye örneği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 219-228.
- Karakaş, A. (2017). İthalata dayalı ihracatın riskli yapısı: Dış ticarete sürdürülebilirliğin Türkiye için analizi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 261-277. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/kusbd>
- Savrul, B. K., Özekicioğlu, H. ve Özel, H. A. (2013). Türkiye’de finansal serbestleşmenin tarihsel gelişimi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38, 227-238. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/dpusbe>
- Kızıldere, C., Kabadayı, B. ve Emsen, Ö. S. (2014). Dış Ticaretin döviz kuru değişimlerine duyarlılığı: Türkiye üzerine bir inceleme. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 6(12), 39-54. Erişim Adresi: <http://dergipark.gov.tr/ulikidince>
- Maki, D. (2012). Tests for cointegration allowing for an unknown number of breaks. *Economic Modelling*, 29(5), 2011-2015. doi: 10.1016/j.econmod.2012.04.022
- Milner, H. V. (1999). The political economy of international trade. *Annual Review of Political Science*, 2, 91-114. doi: 1094-2939/99/0616-0091
- Nchor, D., & Darkwah, S. A. (2005). Inflation, exchange rates and interest rates in Ghana: An autoregressive distributed lag model. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 63(3), 969-977. doi: 10.11118/actaun201563030969
- Ohlan, R. (2012). ASEAN-India free trade agreement in goods: An assessment. *African Journal of Social Science*, 2(3), 66-84. Retrieved from <http://sachajournals.com/african-journal-of-social-sciences.php>
- Oluyemi, O., & Isaac, E. D. (2017). The effect of exchange rate on imports and exports in Nigeria from January 1996 to June 1995. *International Journal of Economics and Business Management*, 3(2), 66-77. Retrieved from <https://www.iiardpub.org/journal/?j=IJEBM>
- Ordu, C. F. (2013). *Döviz kuru dış ticaret ilişkisi: Türkiye örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Perra, P. R. M. R., Silva, N. L. C., & Silva, N. K. L. (2017). The impact of interest rate in determining exchange rate: Revisiting interest rate parity theory. *Journal for Accounting Researchers and Educators*, 1, 1-10. Retrieved from <http://conf.kln.ac.lk/kelac/index.php/JARE/index>
- Phillips, P. C. B., & Hansen, B. E. (1990). Statistical inference in instrumental variables regression with I(1) Processes. *The Review of Economic Studies*, 57(1), 99-125. doi: 10.2307/2297545
- Phillips, P. C. B., & Loretan, M. (1991). Estimating long-run economic equilibria [Special issue]. *The Review of Economic Studies*, 58(3), 407-436. doi: 10.2307/2298004
- Rose, A. K., & Yellen, J. L. (1989). Is there a J-Curve?. *Journal of Monetary Economics*, 24(1), 53-68. doi: 10.1016/0304-3932(89)90016-0
- Saygılı, H., Saygılı, M. ve Yılmaz, G. (2010). *Türkiye için yeni reel efektif döviz kuru endeksleri* (Çalışma Tebliği No:10/12). Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.

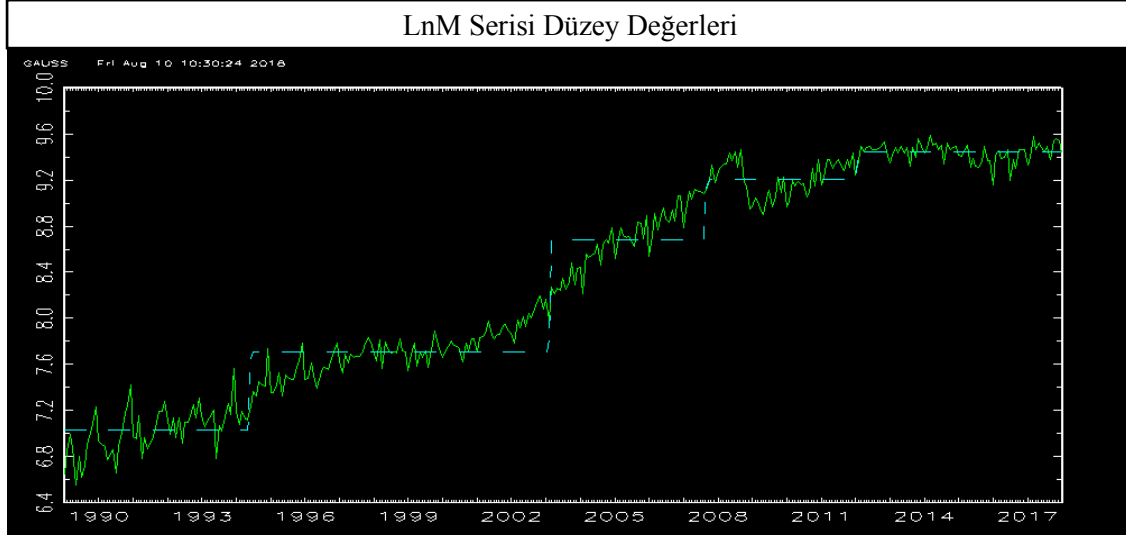

- Sims, C. A. (1980). Comparison of interwar and postwar business cycles: Monetarism reconsidered. *American Economic Review*, 70(2), 250–257. doi: 10.3386/w0430
- Uras, G. (2013, 3 Aralık). Üretim ve ihracat ithalata bağımlı. *Milliyet*. Erişim adresi: <http://www.milliyet.com.tr>
- Uslu, H. (2018). Marshall - Lerner koşulu ve J Eğrisi Hipotezinin geçerliliği: Farklı gelir gurubu ülkeleri için karşılaştırmalı bir analiz. *International Journal of Academic Value Studies*, 4(20), 550-561. doi : 10.23929/javs.787
- Uzunöz, M. ve Akçay, Y. (2016). Türkiye’de büyüme ve enerji tüketimi arasındaki nedensellik ilişkisi: 1970-2010. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 1-16. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/jiss>
- Yıldırım, K., Karaman, D. ve Taşdemir, M. (2009). *Makroekonomi* (8. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Zeybekçi, N. (2018, 17 Şubat). Türkiye’de ihracat bile ithalata bağımlı. *Evrensel*. Erişim adresi: <https://www.evrensel.net>

EKLER

Ek 1: Yapısal Kırılma Grafikleri

Ek 2: Optimum Gecikme Uzunluğu Belirleme İşlemi Sonuçları

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-3038.577	NA	510.6272	17.58715	17.63162	17.60486
1	-1365.873	3297.063	0.035413	8.010827	8.233164	8.099362
2	-1247.983	229.6466	0.019652	7.421868	7.822076*	7.581232*
3	-1226.001	42.31303*	0.018986*	7.387287*	7.965365	7.617480
4	-1215.168	20.60156	0.019565	7.417154	8.173102	7.718175
5	-1210.119	9.485002	0.020849	7.480455	8.414273	7.852305
6	-1200.860	17.17864	0.021686	7.519425	8.631112	7.962103
7	-1193.430	13.61623	0.022800	7.568957	8.858514	8.082463
8	-1180.208	23.92124	0.023187	7.585017	9.052444	8.169352

* indicates lag order selected by the criterion

LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)

FPE: Final prediction error

AIC: Akaike information criterion

SC: Schwarz information criterion

HQ: Hannan-Quinn information criterion

Bu tabloda; en fazla * bulunan 3 gecikme uzunluğu, optimum gecikme uzunluğu olarak alınmıştır.

Ek 3: Optimum Gecikme Uzunluğuna Sahip VAR Modeli İçin Otokorelasyon Testi Sonuçları

Lags	LM-Stat	Prob
1	20.07346	0.2169
2	19.77058	0.2307
3	13.15249	0.6616

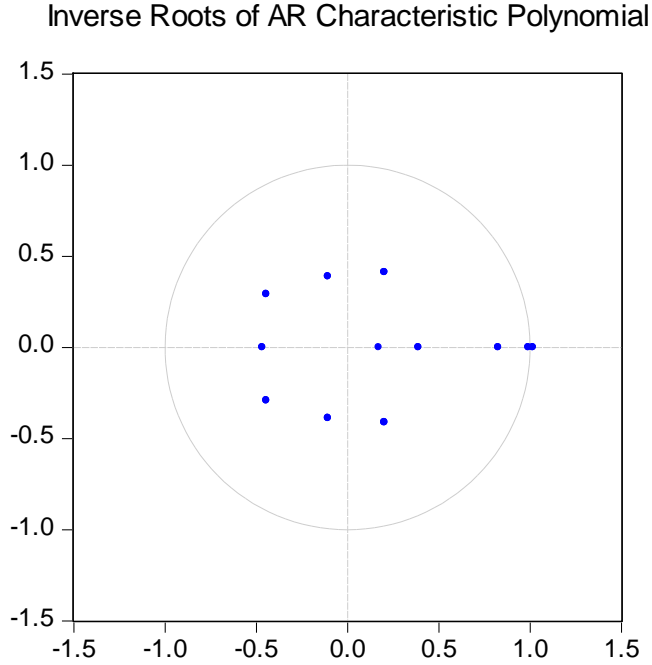
LM testinde olasılık değerleri 0.05'ten buyk olduğunda ilgili modelde otokorelasyon sorununun olmadığına karar verilmektedir. Bu tabloda da 3 gecikmeli modelde olasılık değeri 0.66 çıktığı için, 3 gecikmeli VAR modelinde otokorelasyon sorununun olmadığına karar verilmiştir.

Ek 4: Optimum Gecikme Uzunluğuna Sahip VAR Modeli İçin Değişen Varyans Testi Sonuçları

Joint test:		
Chi-sq	df	Prob.
389.4742	240	0.7500

Bu testte de olasılık değerleri 0.05’ten büyük olduğunda ilgili modelde değişen varyans sorununun olmadığına karar verilmektedir. Bu tabloda da 3 gecikmeli modelde olasılık değeri 0.75 çıktığı için, 3 gecikmeli VAR modelinde değişen varyans sorununun olmadığına karar verilmiştir.

Ek 5: Optimum Gecikme Uzunluğuna Sahip VAR Modelinin İstikrarlı Olduğuna Yönelik Ters Karakteristik Kökler Grafiği

Noktaların tamamı birim çemberin içinde (veya üzerinde) kaldığı için, 3 gecikmeye sahip VAR modelinin istikrarlı olduğuna karar verilmiştir.

DÜŞÜK GELİRLİ ÜLKELERDE SOSYAL KORUMA VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŐKİŐİ

The Relationship between Social Protection and Economic Growth for Low Income Countries

Hakan KUM* & Özlem ÖKTEM**

Özet

Düşük gelirli ülkelerde sosyal koruma teorisi ve pratiği, son on yılda hızlı bir şekilde ilerlemiştir. Sosyal korumanın, düşük gelirli ülkelerdeki yoksulluk ve kırılganlığa etkili bir cevap oluşturduğu, ekonomik ve sosyal kalkınma stratejilerinin önemli bir bileşeni olduğu görüşü etrafında bir fikir birliği bulunmaktadır. Sosyal koruma yükselişü küresel eğilimlere bir cevap oluşturmaktadır. Bu çalışmada sosyal korumanın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Panel ARDL yöntemi ile araştırılmıştır. 2006-2016 döneminde 21 düşük gelirli ülkeye ilişkin veri seti ile ekonometrik uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular, ele alınan sosyal koruma değişkeninin, meydana gelen kısa dönemli şoklarla uzun dönem ekonomik büyüme ortalamasına yakınsadığını göstermektedir yani düşük gelirli ülkelerin ekonomik büyümesinde sosyal korumanın önemli bir etken olduğuna ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda düşük gelirli ülkelerde sosyal korumaya ilişkin politikaların ekonomik büyümeyi teşvik edici önemli bir politika aracı olduğunu söylemek mümkündür. Sosyal koruma sürdürülebilir yoksulluğu azaltarak büyümeyi artıran bir stratejinin potansiyel olarak önemli bir parçasıdır.

Anahtar Kelimeler:

Sosyal Koruma,
Ekonomik Büyüme,
Panel Veri Analizi,
Düşük Gelirli Ülkeler

JEL Kodları:

F43, C33, C23

Abstract

Social protection theory and practice in low-income countries has progressed rapidly in the last decade. Social protection is an effective response to poverty and vulnerability in low-income countries; There is a consensus around the view that it is an important component of economic and social development strategies. The rise of social protection provides an answer to global trends. In this study, the effect of social protection on economic growth is investigated by ARDL method. In the period of 2006-2016, econometric applications are carried out with the data set of 21 low-income countries. The findings of the study show that the social protection variable, which is discussed, converges to the long-term economic growth average with the short term shocks occurring. In this context, it is possible to say that policies related to social protection are an important policy tool in promoting economic growth in low-income countries. Social protection is a potentially important part of a strategy to reduce growth by reducing sustainable poverty.

Keywords:

Social Protection,
Economic Growth,
Panel Data Analysis,
Low Income Countries

JEL Codes:

F43, C33, C23

* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, hakan.kum@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7880-8355

**Doktora Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE İktisat Programı, ozlemoktem123@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9109-6452

1. Giriş

İktisadi büyüme, sermaye, emek, toprak, Ar-Ge benzeri üretim faktörlerinde meydana gelen artışın üretimi meydana getiren faktörlerin oluşturduğu birim başına hasılayı arttırması ile milli gelirden meydana gelen artışıdır (Blomstrom, Lipsey ve Zejan, 1996). Gelişmekte olan ülkeler istikrarı, ekonomik göstergeleri ve ekonomik kalkınmayı dengede tutmak istemektedir; gelişmiş ülke ekonomileri için ise durum bundan biraz farklıdır. Gelişmiş ülke ekonomisinde üzerinde durulan konu reel Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın (GSYH) yıllar içindeki hareketliliğidir. Fakat sonuç olarak ekonomik büyüme gelişmiş ülke ekonomisi için de gelişmekte olan ülke ekonomisi için de önem arz etmektedir. Hızlı iktisadi büyüme sağlamak bütün ülkelerin en önemli makro ekonomik hedeflerinden bir tanesidir (Ünsal, 2000).

Teknolojik gelişme, fiziki ve beşeri sermaye birikimi ekonomik büyümeye kaynak sağlamaktadır. Büyümenin oluşabilmesi için gerekli olan, bu üç kaynağın bir arada çalışmasıdır (Yılmaz, 2004). Bu açıdan bu üç kaynağı destekleyecek bir takım sosyal politikalara ihtiyaç duyulması önem arz etmektedir. Bunlardan bir tanesi de sosyal korumadır.

Sosyal korumanın hane, yerel ve ulusal düzeylerde büyümeyi etkileyebileceği doğrudan ve dolaylı kanalları vardır. Bu bağlamda sosyal koruma, üç ortak sınıflandırma içermektedir. Genel yardım veya diğer (primsiz) kaynaklardan sağlanan düşük gelirli veya savunmasız gruplara yönelik sosyal yardımlar, tipik olarak nakit veya aynı sosyal transferler, sübvansiyonlar veya ücret feragatleri vb., sosyal sigorta, tipik olarak yaşlılık ve iş kaybı dahil olmak üzere belirli yaşam koşullarını kapsayan ve işveren veya çalışanların katkılarıyla finanse edilen, prime dayalı veya sübvansiyonlu sigortalar, işgücü piyasası programları, genellikle istihdam olanakları ve çalışma standartlarının iyileştirilmesi ile ilgili mali destek, hizmet ve mevzuattır. Sosyal koruma, yoksulluğu azaltma hedeflerine katkıda bulunabilecek birçok politika müdahalesinden biridir. Özellikle yoksul haneler arasında üretkenliği ve işgücüne katılımı korumak ve artırmak için ekonomik büyümeye olumlu etkilerinin arttığını göstermektedir (Alderman ve Yemtsov, 2012).

Ekonomik büyümeyi etkileyen birçok etken bulunmaktadır. Bu nedenler ihracattan yolsuzluğa, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına, etnik parçalanmaya, dış yardıma ve demokrasi gibi siyasal kurumlara kadar uzanmaktadır.

Aliyu ve Elijah (2008) yaptıkları çalışmada, yolsuzluğu barındıran bir büyüme modeli kullanmışlar ve yolsuzluğun beşeri sermayenin gelişimi, iktisadi büyüme ve toplam istihdam üzerinde olumsuz bir etki oluşturduğunu bulmuşlardır. Nain ve Ahmad (2010), Hindistan’da ihracat koşullu büyüme teorisini 1996-2009 yılları arası üç aylık veriler ile incelemişlerdir. Çalışmada Granger nedensellik testi kullanılmıştır. İhracat, reel efektif döviz kuru ve ithalat ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi kısa vadede ve uzun vadede incelemek için varyans ayrıştırma yöntemi kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, ihracat koşullu büyüme teorisi desteklenmemektedir fakat büyümeden ihracata doğru bir nedensellik ilişkisi vardır. Zhang (2007), Latin Amerika ve Doğu Asya ülkelerinde iktisadi büyüme ile doğrudan yabancı sermaye yatırımları arasındaki ilişkiyi koentegrasyon (eşbütünleşme) metodu ile incelemiştir. Varolan 11 ülkeden Tayvan, Hong Kong, Meksika, Endonezya ve Singapur için doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının iktisadi büyümeyi olumlu etkilediği tespit edilmiştir. Çalışmadan elde edilen bir diğer sonuç ise beşeri sermayenin yüksekliği, ihracat için büyük ölçüde doğrudan yatırımlara sahip olmak, ticaret rejimlerinin serbestleştirilmesi, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ve makro iktisadi istikrarın iktisadi büyümeyi arttırmada rol

oynamasıdır. Hassan (2010) Sudan için yaptığı çalışmada sosyal korumanın kişi başı GSYİH'yı uzun vadede arttırdığını tespit etmiştir. Patterson ve Patterson (2012) emek, sermaye, ihracat ve sosyal korumanın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 21 Sahraaltı Afrika ülkesi için 2005-2006 yılları arasında incelemiş ve devletin emek, ihracat ve sosyal koruma politikalarını geliştirmesi ile verimliliği ve ekonomik büyümeyi artırabileceği sonucuna ulaşmıştır. Ezcurra ve Rodríguez-Pose (2011) araştırmalarında, 1990-2005 döneminde 20 Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) ülkesi için panel veri kullanarak, sosyal koruma harcamalarının merkezi olmayan dağılımının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelenmişlerdir. Sonuçlar, toplam hükümet harcamalarının ekonomik korumadaki sosyal koruma alt bölümünün pozitif etkisini göstermektedir. Bu bulgu, analize ek açıklayıcı değişkenlerin eklenmesi için sağlamlaştır ve belirli herhangi bir ülke tarafından yönlendirilmemektedir. Yoon (2013) yaptığı çalışmada, Kore'de sosyal koruma harcamalarının verimliliği sağlamada kritik önem taşıdığını tespit etmiştir. Ancak bu örneklere zıt ve alternatif bir çalışma olarak; Gwartney, Lawson ve Holcombe (1999) sosyal koruma harcamalarının büyüme için kötü olduğunu ve sosyal koruma harcamalarının eşitlik ve verimlilik arasında bir dengeyi tetikleyebileceğini ve ekonomik, yenilikçi ve girişimci kapasitenin genel bir kaybına neden olabileceğini belirtmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde sosyal koruma teorisi ve uygulaması son 15 yılda hızla ilerlemiştir. Sosyal korumanın, gelişmekte olan ülkelerdeki yoksulluğa karşı etkili bir politika oluşturduğu; ekonomik, sosyal kalkınma stratejilerinin önemli bir bileşenini oluşturduğu görüşünde artan bir fikir birliği vardır (Barrientos ve Hulme, 2008).

Gelişmekte olan ülkelerde yoksulluğun azaltılmasının büyük oranda yoksul yanlısı ekonomik büyüme ya da bir tür sosyal koruma politikasından kaynaklandığı ve bunun genellikle işyerlerinde, özellikle düşük gelirli ülkelerde büyümenin tek ana faktörü olduğu savunulabilir. Dolayısıyla, sosyal koruma politikalarının tasarımı ile ilgili meydan okuma, büyüme sürecinin doğasından başlamaktadır. Başarılı bir ekonomik ve sosyal politika paketi, yoksulluğun azaltılması için de iyi bir ekonomik büyüme modeli üretmelidir. Elde edilen büyümeye rağmen yoksulluk içinde kalanları da kapsayacak bir sosyal koruma sistemi oluşturulmalıdır. Sosyal koruma politikasının, iyi işlerin yaratılmasıyla mümkün olduğu kadar tutarlı olması da son derece önemlidir, çünkü iş yaratımı yoluyla büyümenin yoksulluğun azaltılmasına katkı sağladığı düşünülmektedir. İstihdam düşük gelirli aileler için büyük bir gelir kaynağı sağladığı için, işgücü piyasası ve serbest meslek kazancı tarafından sağlanan imkanlar, yoksulluktan kurtulma başarısı için en azından bir veya daha fazla kişinin daha fazla sosyal koruma programı yardımı ile desteklenmesini gerektirir (Berry, 2013).

Bu çalışmada sosyal koruma ile ekonomi politikasının yönlendirdiği ekonomik değişkenler arasındaki bağlantı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın amacı 21 düşük gelirli ülke için 2006-2016 yılları arası Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GDP), sermaye (GCF), emek (LAB), sosyal koruma (SPR) verileri kullanılarak ekonomik büyüme ile sosyal koruma arasındaki ilişkiyi tespit etmektir. Çalışma; sosyal koruma politikalarının birçok ülkedeki birçok insan için giderek önem kazanması ve işgücü piyasasının işleyişi, emek çıktıları, yoksulluk ve sosyal koruma politikaları arasında olası birçok nedensel bağlantı bulunması sebebi ile literatüre katkı sağlayabilecektir.

Çalışmanın ikinci bölümde metodolojiden bahsedilecektir. Üçüncü bölümde 21 düşük gelirli ülke için 2006-2016 yılları arası Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GDP), sermaye (GCF), emek (LAB) ve sosyal koruma (SPR) verileri kullanılarak ekonomik büyüme ile sosyal koruma

arasındaki ilişkinin Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Panel Mean Group (PMG) yöntemi ile araştırılmasından elde edilen bulgular tartışılacaktır.

2. Metodoloji

2.1. Veri Seti

Çalışmada 21 düşük gelirli ülke¹ için 2006-2016 yılları arası Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GDP), sermaye (GCF), emek (LAB), sosyal koruma (SPR) verileri kullanılmıştır. Veri tabanında 31 düşük gelirli ülkeden yalnızca 21’i için eksiksiz verilerin mevcut olması sebebi ile çalışmada bu 21 ülke ele alınmıştır. 2006 yılından önceki yıllara ait sosyal koruma oranı ile ilgili veriler seçilen bu ülkeler için eksiksiz olarak mevcut değildir. Bu nedenle çalışmanın kapsadığı dönem 2006 yılından başlamaktadır.

Bağımlı değişken reel GDP’dir, yani sabit 2000 ABD dolarıdır. Dolayısıyla, reel GDP’deki değişimler, ülkelerin ekonomik performansındaki değişiklikleri göstermektedir. Bağımsız değişkenler ise gayri safi yurt içi hasıla bölü brüt sermaye oluşumu (GDP/GCF), işgücü (toplam emek) ve Sosyal Koruma Oranıdır (SPR). Makale için ekonomik model, emek ve sermaye olmak üzere iki girdiden oluşan neo-klasik bir üretim fonksiyonuna dayanmaktadır

$$Y=f(K,L) \quad (1)$$

Analizde kullanılan sosyal koruma verisi ise, ülkenin kontrolü dışındaki olaylardan etkilenen çıktılarından (ekonomik büyüme oranları gibi) ziyade, ülkenin kontrolünde olan temel unsurları ele alan bir ülkenin politikalarının ve kurumsal düzenlemelerinin kalitesini yakalamayı amaçlamaktadır. Daha spesifik olarak, SPR bir ülkenin politikasının ve kurumsal çerçevesinin sürdürülebilir büyümeyi ve yoksulluğun azaltılmasını ve dolayısıyla kalkınma yardımını etkin bir şekilde kullanmasını ölçer. Bu çalışmada da söz konusu verinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmaktadır (Dünya Bankası, 2018).

Analizlerde söz konusu dönem için yıllık veriler kullanılmış ve bu verilerin logaritması alınmıştır. Çalışmada kullanılan veriler Dünya Bankası’ndan elde edilmiştir. Analiz aşamasında Eviews ve Stata programlarından faydalanılmış ve ARDL Mean Group (MG) Panel veri yöntemi kullanılmıştır.

2.2. Panel Veri Analizi ve Birim Kök Testleri

Son dönemlerde panel veri metodu ekonometrik analizlerde oldukça yaygınlaşmıştır. Bu modellerde, N adet birim ile bu birimlerden her birime karşılık gelen T sayıda gözlem yer almaktadır. Gözlem adedindeki artış, çoklu doğrusal bağıntı sorununu yok etmekte ve ölçülen ilişkiye daha çok değişkenlik katmaktadır (Hsiao, 2006). Panel veri analizi yöntemini daha ayrıntılı incelemek için alttaki ‘k’ değişkenli genel hipotez esas alınacak olunursa eğer:

---

¹ Burkina Faso, Burundi, Orta Afrika Cumhuriyeti, Çad, Komorlar, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Gambiya, Gine-Bissau Cumhuriyeti, Haiti, Madagaskar, Malawi, Mali, Mozambik, Nepal, Ruanda, Senegal, Sierra Leone, Tanzania, Togo, Uganda, Zimbabve

$$y_{it} = \beta_{1it} + \beta_{2it} + \beta_{kit}X_{kit} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Bu denklemde, $t = 1, 2, \dots, n$ zamanı, $i = 1, 2, \dots, G$ de kesit birimini göstermektedir. Ayrıca olasılıklı olmayan hata terimi ε ' nun ortalaması sabit varyanslı ve sıfır olarak düşünölmektedir. Yani $E(\varepsilon_{it}) = 0$ ise $Var(\varepsilon_{it}) = \sigma_\varepsilon^2$ şeklindedir. Bilinmeyen tepki katsayıları β_{2it} 'den β_{kit} 'ye kadar uzanan eğim katsayılarıdır. Bu katsayılar farklı zaman dilimleri ve farklı birimler için değişebilirler. Tüm bunlar ile birlikte model tahmini yapılırken modelin eğim katsayıları, sabit terimi ve hata terimi ile ilişkili birçok varsayımda bulunmaktadır (Judge, Griffiths, Hill, Lütkepohl ve Lee, 1985). Aşağıda sıralanan unsurlara bakılacak olunursa:

i. Hata terimi, birimlere ve zamana göre meydana gelen değişiklikleri temsil etmektedir. Hem eğim hemde sabit katsayılar hem zamana göre hem de birimlere göre farklılaşmamaktadır.

ii. Eğer eğim katsayıları sabit ise, sabit terim zamana göre sabit kalmakta fakat birimlere göre değişmektedir.

iii. Eğim katsayıları eğer sabit ise, sabit terim zamana ve birimlere göre değişebilmektedir.

iv. Eğim katsayıları da sabit katsayılar da birimlere göre farklılaşabilmektedir.

v. Birimlerine ve zamana göre bütün katsayılar değişebilmektedir.

Analizde kullanılan denklem Cobb-Douglas üretim fonksiyonuna dayanmaktadır ve aşağıdaki gibidir. β_1 'den β_3 'e kadar bağımsız değişkenlere verilen katsayıları içermekte, β_0 sabit ve i, t ise panel veri analizi kullanılacağı anlamına gelmektedir. ε_{it} Model'e dahil edilen hata terimini göstermektedir.

$$GDP_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 K_{i,t} + \beta_2 L_{i,t} + \beta_3 SPR_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (3)$$

Çalışmada Im, Pesaran ve Shin (2003) birim kök testi kullanılmıştır. Serilerdeki gecikme uzunlukları Akaike ve Schwartz bilgi kriterlerine göre belirlenmiştir. Im, Pesaran ve Shin (2003) testi birinci kısım panel birim kök testleri için bir alternatif şeklinde geliştirilmiştir. 2. kuşak panel birim kök testleri arasında yer almaktadır. İkinci kısım panel birim kök testleri için ortak bir otokorelasyon kullanılmamakta her bir birim için kendi otokorelasyon katsayısı kullanılmaktadır (şimşek, 2008).

Teste göre Y_{it} 'in birinci dereceden otoregresif süreç sebebiyle üretilmiş olduğu varsayıldığında;

$$Y_{it} = (1 - \phi_i) \mu_i + \phi_i Y_{i,t-1} + \varepsilon_{it} \quad i=1, \dots, N \quad t=1, \dots, N \quad (4)$$

$$\Delta Y_{it} = \alpha_1 + \beta_i Y_{i,t-1} + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

Bu test için hipotezler aşağıdaki şekildedir.

$$H_0 : \beta_i = 0$$

$$H_1 : \beta_i < 0$$

2.3. Pool Mean Grup (PMG) ve Mean Grup (MG) Testleri

Analizde PMG tahmincisi yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem Pesaran, Shin ve Smith (1999) tarafından geliştirilmiştir. Bu özel tahmin edici, ampirik büyüme çalışmalarını karşılayan

önemli bir problemle başa çıkılmasını sağlar. Bu önemli problem parametre heterojenliğidir. Parametre heterojenliği, parametre ortalamalarının yorumlanmasında aşırı dikkat gerektirmektedir. PMG tahmincisi, kısa vadede katsayılar ve hata varyanslarının ülkeler arasında farklılık göstermesine izin verirken, uzun dönemli katsayıların homojenliğini varsayarak bu problemi en azından kısmen ortadan kaldırmanın bir yolunu sunmaktadır (Simões, 2011)

Pesaran vd. (1999), hem T hem de N büyük olduğunda tutarlı olan farklı tahmincileri öne sürmektedir. Bu iki tahmin edicinin arasındaki fark, MG tahmincisinin, her iki eğim ve kesişmenin ülkeden ülkeye değişmesine izin verdiği varsayımı altında daha tutarlı görünmesidir. Birleştirilmiş PMG'ye göre uzun vadenin varsayımı altında eğim homojenliği tutarlıdır. Homojenlik eğimi varsayımı altında kurulan alternatif bir tahmin edici, eğimlerin sabitlendiği ve kesişmelerin ülkeye göre değişmesine izin verdiği dinamik sabit efektlerdir (DFE). MG tahmincisi, panel için uzun dönemli parametreleri, tek tek ülkeler için ARDL modellerinden alınan ortalama uzun dönemli parametrelerden alır (Ndambendia ve Njoupouognigni, 2010).

3. Ampirik Bulgular

Çalışmada öncelikle birim kök testi yapılmıştır. Maksimum gecikme uzunluğu Schwarz Bilgi Kriterine göre 1 olarak belirlenmiştir. Birinci düzeyde farkı alınan değişkenler için olasılık değerleri sırası ile 0.0364, 0.0021, 0.0424, 0.0245'tir. Tüm değişkenler için bu değerler 0.05 kritik değerinden küçük olduğu için seriler düzeyinde durağandır.

Tablo1. Im, Pesaran ve Shin Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	İstatistik	Olasılık**
Ingdp	-179.445	0.0364
Ingcf	-285.954	0.0021
lnlab	157.521	0.0424
lnspr	-196.793	0.0245

2006-2016 döneminde 21 düşük gelirli ülke için Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GDP), sermaye (GCF), emek (LAB) ve sosyal koruma (SPR) verileri kullanılarak ekonomik büyüme ile sosyal koruma arasındaki ilişkiyi araştırmak için yapılan PMG ve MG model tahmin sonuçları Tablo 2 ve Tablo 3'te sunulmuştur.

PMG ve MG modellerinden hangisinin seçileceğine karar vermek için Hausman testi yapılmıştır. Tablo 4'te yer alan Hausman test sonuçlarına bakıldığında, 0.92 olasılık değeri 0.05 değerinden büyük olduğu için MG modeli reddedilir, PMG modeli ise kabul edilir. Dolayısıyla çalışmada PMG modelinden elde edilen sonuçlar yorumlanmıştır.

Tablo 2. PMG Regresyon Tahminleri

	Katsayı	Std. Hata	Z	P> z
(Ec)lngcf	0.4312452	0.028508	15.13	0.000
lnlab	1.242.019	0.0594638	20.89	0.000
lnspr	0.283005	0.0398732	7.10	0.000
(SR)ec	-0.1642103	0.0746032	-2.20	0.028
lngcf D1	0.0142503	0.0331769	0.43	0.668
lnlab D1	1.728.594	2.704.803	0.64	0.523
lnsprD1	-0.0065069	0.0239902	-0.27	0.786
Cons.	0.2518646	0.122891	2.04	0.040

Tablo 3. MG Tahmini: Hata Doğrulama Modeli

	Katsayı	Std. Hata	Z	P> z
lnecf	1.093.511	0.7357389	1.49	0.137
lnlab	-.1434078	.2605302	-0.55	0.582
lnspr	-0.5567142	0.1483254	-3.75	0.000
(SR)ec	-0.5567142	0.1483254	-3.75	0.000
lngcf D1	-0.0221272	0.0193332	-1.14	0.252
lnlabD1	5.566.626	386.281	.44	0.150
lnsprD1	0.0436127	0.0456829	0.95	0.340
Cons.	3.764.273	4.280.729	0.88	0.379

Tablo 4. Hausman MG PMG, Sigmamore

	(b)	(B)	(b-B)	sqrt(diag(V_b- V_B)) S.E
	MG	PMG	Fark	
lnecf	0.4051396	0.4312452	-0.0261056	0.5940173
lnlab	1.093.511	1.242.019	0.1485083	2.030.581
lnspr	-0.1434078	0.283005	-0.4264128	0.7182447

$$\text{chi2}(3) = (b-B)'[(V_b-V_B)^{-1}](b-B) = 0.92$$

$$\text{Prob}>\text{chi2} = 0.8210$$

PMG regresyon sonuçlarına göre kısa dönem hata düzeltme katsayısı negatif (-0.1642103) ve olasılık değeri 0.000 olduğu için model anlamlıdır. Bağımlı değişken GDP ve bağımsız değişkenler GFC, LAB ve SPR arasında uzun dönemli ilişki vardır. Serilerin izlediği trendler pozitif ya da negatif şoklar içermektedir. Elde edilen bulgulara göre bağımlı değişkendeki kısa dönemli şoklar uzun dönemde -0.1642103 hızında dalgalanarak büyüme hızına yakınsamaktadır. Yani GFC, LAB, SPR değişkenlerinde oluşan kısa dönemli şoklar -0.1642103 hızında dalgalanarak uzun dönemde GDP'nin ortalamasına yakınsamaktadır. Uzun dönemde modelde ilişki vardır. Modelin bağımsız değişkenleri olan GFC, SPR ve LAB ise kısa dönemde olasılık değerleri anlamsızdır ve aralarında bir ilişki bulunmamaktadır.

Modelde yer alan değişkenlerin katsayıları elastikiyetlerini vermektedir. P>z değeri ise bu katsayılarının anlamlı olup olmadığını ölçülmesini sağlamaktadır. Bu katsayılar 0.05'ten küçükse esneklik katsayıları anlamlı, 0.05'ten büyükse anlamsızdır. PMG analizinde yer alan regresyon sonuçlarına göre değişkenlerin esneklik katsayıları 0.05'ten küçük olduğu için anlamlıdır. Bu esneklik katsayıları uzun dönemde örneğin lnSpr %1 arttığında Tablo 2' de yer alan esneklik katsayısına göre lngdp'nin 0.283005 arttığını göstermektedir.

4. Sonuç

Ekonomik büyüme, kalkınmanın merkezindedir ve refahı arttırmak, yoksulluğu azaltmak için tek başına yeterli olmasa da, ana unsur olarak kabul edilir. Aynı zamanda, son yıllarda gelişmekte olan ülkelerde yoksulluğun azaltılması çabalarında sosyal koruma giderek daha önemli hale gelmiştir.

Analizlerden elde edilen bulgular, çalışmada ele alınan sosyal koruma değişkeninin, meydana gelen kısa dönemli şoklarla uzun dönem ekonomik büyüme ortalamasına yakınsadığını göstermektedir. Yani sosyal koruma düşük gelirli ülkeler için uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde etkili bir değişkendir yani büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir. Bu nedenle sosyal koruma sadece yoksulluğu ve savunmasızlığı azaltmak için değil, kapsayıcı büyümeyi teşvik etmek için düşük gelirli ülke hükümetlerince önemli bir politika aracı olmalıdır. Sosyal korumanın büyümeyi artırıcı etkilerini anlamak, değerlendirmek ve bunu gerçekleştirmek için en uygun tasarım ve uygulama özelliklerini belirlemek, politika ve program kararlarının bir parçasını oluşturmaktadır.

Sosyal koruma birçok fakir ülkede nispeten ihmal edilmiş bir politika alanı olarak kalır. Ayrıca, sosyal korumanın göz önünde bulundurulduğu durumlarda, program tasarımı üzerinde özen gösterilmelidir. Özellikle, kimlerin hedefleneceğine karar verilmesinde önemli zorluklar olması muhtemeldir. Ayrıca hükümetler, ekonomik teşvikler ile daha büyük sosyal koruma sağlama arasında uygun bir dengeye dikkat etmelidir.

Bu bağlamda sosyal koruma düşük gelirli ülkeler için sağlık ve eğitim yatırımlarını finanse edebilir, insanların gelir elde etmesine yardımcı olan varlıkları korur, risk almayı teşvik eder, işgücü piyasasına katılımı teşvik eder ve ekonomik geçişteki sorunların çözümünü kolaylaştırır. Bununla birlikte, yoksulluk ve eşitsizliğin azaltılmasında sosyal koruma, bireylerin daha fazla sosyal birliğine ve bireylerin çalışma, tasarruf, yatırım yapmaları için daha istikrarlı bir ortam oluşmasına yol açmaktadır. Sosyal koruma yoksulluğu azaltarak büyümeyi artıran bir stratejinin potansiyel olarak önemli bir parçasıdır.

Günümüz düşük gelirli ülkelerinin ve belki de gelişmekte olan ülkelerin, daha yüksek gelirli ülkeler grubuna geçme süreçlerinde, sosyal korumayı göz ardı etmeyen politikalar üretmeleri ve uygulamaları büyük öneme sahiptir.

Kaynakça

- Alderman, H., & Yemtsov, R. (2012). *How can safety-nets contribute to economic growth* (The World Bank Policy Research Working Paper No. 6437). Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/330631468160770454/pdf/wps6437.pdf>
- Aliyu, S., & Elijah, A. (2008). *Corruption and economic growth in Nigeria: 1986-2007* (MPRA Paper, No. 12504). Retrieved from https://mpra.ub.uni-muenchen.de/12504/1/MPRA_paper_12504.pdf
- Barrientos, A., & Hulme, D. (2008). Social Protection for the poor and poorest in developing countries: Reflections on a quiet revolution. *BWPI WorkingPaper*, 30, 1-27. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.371.310&rep=rep1&type=pdf>
- Berry, A. (2013). Growth, employment, poverty and social protection: A conceptual framework. In *Social protection, growth and employment: Evidence from India, Kenya, Malawi, Mexico and Tajikistan* (pp. 1-39). New York: United Nations Development Programme. [Adobe Acrobat Reader sürümü]. Retrieved from http://www.undp.org/content/dam/undp/library/Poverty%20Reduction/Inclusive%20development/Social%20protection,%20growth%20and%20employment/Draft8_SPG&E_web.pdf
- Blomstrom, M., Lipsey, R. E., & Zejan, M. (1996). Is fixed investment the key to economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 111(1), 269-276. doi: 10.2307/2946665
- Dünya Bankası. (2018). Dünya Bankası Türkiye. Erişim adresi: <https://www.worldbank.org/tr/country/turkey>
- Ezcurra, R., & Rodríguez-Pose, A. (2011). Decentralization of social protection expenditure and economic growth in the OECD. *Publius: The Journal of Federalism*, 41(1), 146-157. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/23015057>
- Gwartney, J. D., Lawson, R. A., & Holcombe, R. G. (1999). Economic freedom and the environment for economic growth. *Journal of Institution a land Theoretical Economics*, 155(4), 643-663. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/40752161>
- Hassan, H. (2010). Social protection and economic growth in the Sudan: Trends, perspectives, cointegration and causality. *MPRA*, 31442 (12), 1-28. Erişim Adresi: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/31442/1/Social_Protection_and_Economic_Growth_in_the_Sudan_Final_V_pdf
- Hsiao, C. (2006). *Analysis of panel data*. New York: Cambridge University Press.
- Im, K. S., Pesaran, M. H., & Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(03\)00092-7](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(03)00092-7)
- Judge, G. G., Griffiths, W. E., Hill, R. C. Lütkepohl, H., & Lee, T.-C. (1985). *The theory and practice of econometrics*. New York: Wiley.
- Ndambendia, H., & Njoupouognigni, M. (2010). Foreign aid, foreign direct investment and economic growth in Sub-Saharan Africa: Evidence from pooled mean group estimator (PMG). *International Journal of Economics and Finance*, 2(3), 39-45. Retrieved from <http://ccsenet.org/journal/index.php/ijef>
- Patterson, Z., & Patterson, S. (2012). Social protection and economic growth. *The American Economist*, 57(2), 188-195. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/43664720>
- Simões, M. (2011). Education composition and growth: A pooled mean group analysis of OECD countries. *Panoeconomicus*, 4, 455-471. doi: 10.2298/PAN1104454S
- Şimsek, N. (2008). *Türkiye'nin endüstri içi dış ticaretinin analizi*. İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Ünsal, E. (2000). *Makro iktisat*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Nain, Z., & Ahmad, W. (2010). Export-led growth hypothesis in India: Some further evidences. *The IUP Journal of Monetary Economics*, 8(3), 69-82. Retrieved from https://www.iupindia.in/monetary_economics.asp
- Yılmaz, S. (2004). *Makro ekonomik teoride yatırım, büyüme ve enflasyon*. İstanbul: Beşir Kitabevi.

Yoon, H. (2013). Korea: Balancing economic growth and social protection for older adults. *The Gerontologist*, 53(3), 361–368. <https://doi.org/10.1093/geront/gnt018>

Zhang, K. H. (2007). Does foreign direct investment promote economic growth? Evidence from East Asia and Latin America. *Contemporary Economic Policy*, 10(2), 175-185. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7287.2001.tb00059.x>